

ISSN 1810-911X
İPƏK YOLU

İPEK YOLU ♦ ИПЕК ЙОЛУ

TƏSİSÇİ:
AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

PUBLISHED BY:
AZERBAIJAN
UNIVERSITY

УЧРЕДИТЕЛЬ:
УНИВЕРСИТЕТ
АЗЕРБАЙДЖАН

№ 2. 2015

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır. Şəhadətnamə № 472

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Akif Musayev
(*baş redaktor*)

Eldar Qəhrəmanov
Dünyamalı Vəliyev
(*baş redaktorun müavinləri*)

Ziyad Səmədzadə
Teymur Bünyadov
Asəf Hacıyev
Əli Nuriyev
Səlahəddin Xəlilov
Yusif Məmmədov
Telman Əliyev
Vilayət Quliyev
Xələddin İbrahimli
Rövşən Quliyev
Habil Qurbanov
Mais Əliyev
Həsən Əlibəyli
Tofiq Vəliyev
Akif Əlizadə
Hüseyn Hüseynov
Vüqar Nəzərli
Xədicə İsgəndərli
Bijan Fəzlullahi
(*ABS*)
Murat Barkan
Behzat Gürkan
(*Türkiyə*)
Erhan Özdemir
(*Türkiyə*)
Bayram Kodaman
(*Türkiyə*)
Mətin Özkul
(*Türkiyə*)
Elşən Əliyev
Venera Şərifzadə
(*məsul katib*)

Texniki heyət:
Zamin Əliyev

Korrektorlar:
Ayşən Hüseynova
Nisəxanım Babayeva

EDITORIAL BOARD:

Akif Musayev
(*editor-in-chief*)

Eldar Kahramanov
Dunyamali Veliyev
(*deputy editor-in-chief*)

Ziyad Samedzadeh
Teymur Bunyadov
Asef Hajiyev
Ali Nuriyev
Selaheddin Khalilov
Yusif Mamedov
Telman Aliyev
Vilayet Quliyev
Xaleddin Ibrahimli
Rovshen Quliyev
Habil Qurbanov
Mais Aliyev
Hasan Alibeyli
Tofiq Veliyev
Akif Alizadeh
Hussein Husseinov
Vuqar Nazarli
Khadija Iskandarly
Bijan Fezlollahi
(*USA*)
Murat Barkan
Behzat Gurkan
(*Turkey*)
Erhan Ozdemir
(*Turkey*)
Bayram Kodaman
(*Turkey*)
Metin Ozkul
(*Turkey*)
Elshan Aliyev
Venera Sharifzadeh
(*secretary responsible*)

Technical staff:
Zamin Aliyev

Correctors:
Ayshan Huseynova
Nisaxanim Babayeva

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Акиф Мусаев
(*главный редактор*)

Эльдар Кахраманов
Дуньямалы Велиев
(*зам. главного редактора*)

Зияд Самедзаде
Теймур Буньядов
Асаф Гаджиев
Али Нуриев
Салахаддин Халилов
Юсиф Мамедов
Тельман Алиев
Виляят Гулиев
Халеддин Ибрагимли
Ровшан Гулиев
Хабил Гурбанов
Маис Алиев
Гасан Алибейли
Тофик Велиев
Акиф Ализаде
Гусейн Гусейнов
Вугар Назарли
Хадиджа Искендерли
Бижан Фазлуллахи
(*США*)

Мурат Баркан
Бехзат Гюркан
(*Турция*)
Эрхан Özdemir
(*Турция*)
Байрам Кодаман
(*Турция*)
Метин Озкул
(*Турция*)
Эльшан Алиев
Венера Шарифзаде
(*ответственный секретарь*)

Технический персонал:
Замин Алиев

Корректоры:
Айшан Гусейнова
Нисаханум Бабаева

**Redaksiyanın
ünvani:**

Bakı şəhəri, Yasamal ray,
Akim Abbasov pr. 84

Telefonlar:

(994 12) 434 76 89/90/91/92/93/94,

Fax:

(994 12) 430 49 29,

İnternet ünvanımız:

www.au.edu.az

e-mail:

venera.sharifzade@au.edu.az

**Azərbaycan
Universitetinin
mətbəəsində
çap olunmuşdur.**

**Çapa
imzalanmışdır:**

02.07.2015
Tiraj 500.

MÜNDƏRİCAT

İQTİSAD ELMLƏRİ

■ SİYASİ İQTİSAD

Dünyamalı VƏLİYEV, Mahir HƏMİDOV

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasətində “yumşaq güc” amili.....5

İlhamə ASLANOVA

Davamlı inkişafın təmin olunmasına nəzəri yanaşma.....11

■ REAL SEKTOR

Fatimə ƏLƏKBƏROVA

Xarici iqtisadi-ticarət fəaliyyət sistemində beynəlxalq marketinq, onların metodiki vasitələri.....19

Elnarə ÖMƏROVA

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin inkişafının və innovasiya fəaliyyətinin təhlili.....28

Nəsim SƏRİYEV

Tikintidə investisiya proqramlarının səmərəliliyinin proqnozlaşdırılması.....36

Könül AĞAYEVA

İnsan potensialının təhlili təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının vacib amili kimi.....43

Müslümət ALLAHVERDİYEVA

Qloballaşma şəraitində transmilli şirkətlərin inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması.....49

Habil ASLANOV, Denis RUSAK

Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi mexanizmi.....57

■ MALİYYƏ

Nuridə ƏMİRASLANOVA

Əhali gəlirlərinin formalaşmasının iqtisadi mənafehlərin reallaşmasına təsiri.....66

Turan HÜSEYNOVA

Azərbaycanda müasir vergi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri.....72

■ SOSIAL PROBLEMLƏR

Ülviyyə ŞİRİNOVA

Ərzaq sektorunda dövlət tənzimləmələri sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları.....79

■ İNSTİTUSİONAL SEKTOR

Turanə ƏHMƏDOVA

İstehsal vasitələri bazarının infrastruktur təminatında anbarlardan istifadə xüsusiyyətləri83

Samir ABDURAHMANOV

Sahibkarlıq strukturlarının idarə edilməsinin iqtisadi mexanizminin mahiyyəti və baza kateqoriyaları.....90

■ DÜNYA İQTİSADIYYATI

Aqil ƏSƏDOV

Məqapolislərdə avtobusla sənişin daşımalarının səmərəli təşkili.....99

Ceyhun TALİBOV

Bitki məhsuli yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımaları zamanı nəqliyyat xərcləri.....113

■ FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Məmmədali BABAŞLI

Axund Mir Məhəmməd Kərim Mirəcəfər əl-Bakuvinin ərəb dilindən tərcümə tarixindəki yeri və rolu.....122

Ülkər SƏMƏDOVA

Tənzimat dövründə dilin sadələşdirilməsi məsələsi.....128

■ TƏHSİL VƏ ELM

Səriyyə GÜNDÜĞDÜ

Türk mətbuatının yaranması və inkişafı.....135

Aygün SƏFƏROVA

AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası gələcəyin kitabxanası kimi.....142

■ MAGİSTR TRİBUNASI

Elyanə QASIMOVA

Con Steynbek yaradıcılığının ədəbi-bədii xüsusiyyətləri.....149

Aynur NƏZƏROVA

İqtisadi artım və inkişaf.....154

“İpək yolu” jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları.....159

CONTENTS

ECONOMIC

■ POLITICAL ECONOMY

Dunyamali VALIYEV, Mahir HAMIDOV

“Soft power” in the politics of the independent Azerbaijan state.....5

Ilhame GASIMOVA

Theoretical approach to the guaranteed and steady development.....11

■ REAL SECTOR

Fatima ALEKPEROVA

International marketing and its methodological tools in the system of foreign trade and economic activities.....19

Elnara OMAROVA

Analysis of the development and innovative activity of small and medium entrepreneurs in Azerbaijan.....28

Nasib SARIYEV

Prediction of efficiency of investment programs in construction.....36

Konul AGHAYEVA

Analysis of human potential as an important factor in increasing the competitiveness of the organizations.....43

Muslumut ALLAHVERDIYEVA

Preparing strategy of development of transnational corporations in the conditions of globalization.....49

Habil ASLANOV, Denis RUSAK

The mechanism regulation of interstate economic relation.....57

■ FINANCE

Nuride AMIRASLANOVA

The impact of formation of population income on the realization of economic interests.....66

Turan HUSEYNOVA

The main characteristics of modern tax policy in Azerbaijan.....72

■ SOCIAL PROBLEMS

Ulviya SHIRINOVA

Ways of improvement of the system of state regulation of food sector.....79

■ INSTITUTIONAL SECTORS

Turana AHMADOVA

Ways of use of warehouses in the infrastructure of the market of production tools.....83

Samir ABDURAHMANOV

Economic mechanism for the management of business entities and its categories.....90

■ WORLD ECONOMY

Agil ASADOV

Effective organization of commuters transport by bus in metropolitan areas.....99

Ceyhun TALIBOV

Cost calculation of international transport with refrigerated trucks.....113

FILOLOGICAL SCIENCES

Mammadali BABASHLI

The role and place of Akhund Mir Muhammad Karim Mirjaphar Al-Bakuvi in the history of translation from arabic language.....122

Ulker SAMADOVA

Simplification problem of language in the Tanzimat period.....128

EDUCATION AND SCIENCE

Seriyye GUNDOGDU

The formation and development of the turkish press.....135

Aygun SAFAROVA

Central scientific Library of ANAS as the Library of the future.....142

TRIBUNE FOR GRADUATE STUDIES

Elyana GASIMOVA

literary characteristics of John Steinbeck's works.....149

Aynur NAZAROVA

Economic growth and development.....154

Rules of presentation of articles to the journal “İpek yolu”.....160

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

■ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИКА

Дуньямалы ВЕЛИЕВ, Махир ГАМИДОВ

Фактор "мягкой силы" в государственной политике независимого Азербайджана.....5

Илхама ГАСЫМОВА

Теоретических подход для обеспечения подолжительного развития.....11

■ РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Фатима АЛЕКБЕРОВА

Международный маркетинг и его методологические инструменты в системе внешней торговой экономической деятельности....19

Эльнара ОМАРОВА

Анализ динамики малого и среднего бизнеса и развития инновационной деятельности в Азербайджане.....28

Насиб САРИЕВ

Прогнозирование эффективности инвестиционных программ в строительстве.....36

Кёнуль АГАЕВА

Анализ человеческого потенциала как важный фактор повышения конкурентоспособности организаций.....43

Муслумат АЛЛАХВЕРДИЕВА

Разработка стратегии развития транснациональных корпораций в условиях глобализации.....49

Габиль АСЛАНОВ, Денис РУСАК

Механизм регулирования межгосударственных экономических связей.....57

■ ФИНАНСЫ

Нурида АМИРАСЛАНОВА

Влияние формирования доходов населения на реализацию экономических интересов.....66

Туран ГУСЕЙНОВА

Основные особенности современной налоговой политики в Азербайджане.....72

■ СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Ульвия ШИРИНОВА

Способы совершенствования системы государственного регулирования пищевой промышленности.....79

■ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Турана АХМЕДОВА

Характер использования складов для обеспечения инфраструктурой рыночных средств производства.....83

Самир АБДУРРАХМАНОВ

Суть экономического механизма базовые категории управления владельческих структур.....90

■ МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА

Агиль АСАДОВ

Эффективная организация автобусных пассажирских перевозок в мегаполисах.....99

Джейхун ТАЛЫБОВ

Транспортные расходы при международных перевозках сельскохозяйственных грузов растительного происхождения.....113

■ ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Мамедали БАБАШЛЫ

Место и роль Ахунда Мир Мухаммед Керим Мирджафар Ал-Бакуви в истории перевода с арабского языка.....122

Улькер САМЕДОВА

Проблема упрощения языка во время танзиматских реформ.....128

ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА

Сария ГЮНДОГДУ

Возникновение и развитие турецкой прессы.....135

Айгюн САФАРОВА

НАНА ЦНБ как библиотека будущего.....142

ТРИБУНА МАГИСТРАНТОВ

Эльяна ГАСЫМОВА

Литературно-художественные свойства творчества Джона Стейнбека.....149

Айнур НАЗАРОВА

Экономический рост и развитие.....154

Правила приёма статей в журнал «İpek yolu».....159

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN SİYASƏTİNDƏ “YUMŞAQ GÜC” AMİLİ

Dünyamalı VƏLİYEV

iqtidad üzrə elmlər doktoru

Mahir HƏMİDOV

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçi: AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq-Qərb” şöbəsinin 21 iyun 2015-ci il 3 sayılı protokolu

Açar sözlər: ənənəvi siyasət, yumşaq güc, dövlətlərarası münasibətlər, multikulturalizm

Giriş. Tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı millətlər və dövlətlər sahib olduqları güc sayəsində dünyaya hakim olmuşlar. Bir vaxtlar bu güc bayrağını romalılar, sasanilər, müsəlman ərəblər və türklər öz çiyinlərində daşıyıblar. XIX-XX əsrlərdən etibarən güc strukturu Qərbin əlinə keçmişdir.

Dünya lüğətlərində güc, hər hansı bir məqsədin reallaşması üçün başqalarının hərəkətlərinə təsiretmə bacarığına malik olmaq mənasını daşıyır [1, 11]. Bir dövlətin başqa bir dövlətə hərbi və iqtisadi yollarla təsir edə bilməsi ənənəvi güc, yəni “sərt güc” adlanır. Ancaq başqalarının hərəkətlərinə zor tətbiqindən başqa yolla təsir etmə üsulları da mövcuddur. İstədiyimizi əldə etməyin başqa yoluna “gücün ikinci üzü” deyilir. Bu mənada, sadəcə hərbi güc, yaxud da iqtisadi embarqolar tətbiq etməklə başqalarının mövqelərini dəyişdirməyə məcbur etmək əvəzinə dünya siyasətində rəğbət yaratmaq və istər sadə vətəndaşları, istərsə də siyasətçiləri özünə tərəf çəkmək daha əlverişli və uzunmüddətli bir siyasi yanaşmadır [1, 14].

Bu mənada “yumşaq güc” anlayışı da siyasət meydanında öz sözünü deməyə başlamışdır. Əslində, “yumşaq güc” anlayışı dünya siyasətində bir terminologiya olaraq özünə yer tapmazdan əvvəl də mövcud olmuş, dövlətlərarası münasibətlərdə bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Evlilik, təhsil, mədəni əlaqələr vasitəsilə bu güc strukturundan hər zaman istifadə edilmişdir.

“Yumşaq güc” diplomatiyasında dövlətlərin sadəcə başqa ölkə siyasətçilərinə, diplomatlarına deyil, o ölkələrin ictimaiyyətinə də təsir etmək anlayışı vardır. Burada “yumşaq güc”ün önəmli bir hissəsi olan xalq diplomatiyasının da mühüm bir payı vardır. Dövlətlər başqa ölkələrin əhalisi nəzdində müsbət fikir formalaşdırmaq üçün sadəcə siyasətçilərin və diplomatların fəaliyyətlərinin kifayət etmədiyini, dövlətin milli mənafeyini nəzərə almaqla yanaşı vətəndaş cəmiyyətlərinin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, ədəbiyyat və incəsənətin, mədəniyyət mərkəzlərinin bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmələrinin qaçınılmaz olduğuna inanmışlar.

Dünya təcrübəsində “yumşaq güc”dən istifadə imkanları

“Yumşaq güc” siyasətinin təməlini, şübhəsiz ki, digər dövlətlərin, millətlərin kultürünü, tarixini, adət-ənənələrini, etnik və dini dəyərlərini, ən başlıcası dilini bilmək təşkil edir.

Məsələn, Yaxın Şərq ölkələrindəki etnik, dini fərqlilikləri və bu fərqliliklərin region xalqlarının psixologiyasına, düşüncə tərzinə hansı ölçüdə təsir etdiyini bilmədən müəyyən nailiyyətlər əldə etmək çətindir. Çünki bu xalqların təfəkkür forması əsrlər boyu həmin amillərin təsiri altında yoğrulub formalaşmışdır.

Orta əsrlərdə “yumşaq güc” anlayışı bir terminologiya kimi bilinməsə də, o dövrün dövlətləri bu üsuldən məharətlə istifadə etmişlər. İslami fəthlərin əsasını ordudan əvvəl sırası vətəndaşlar, tacirlər, elm adamları, dərvişlər təşkil etmişdilər. Uzaq Şərqə müsəlman əsgərləri getməzdən daha əvvəl yuxarıda qeyd etdiyimiz vasitələrlə islam əxlaqı və düşüncə forması regiondakı bəzi xalqlar arasında bərqərar olmuşdur. Müsəlman ordusu bu regiona gəldiyi zaman artıq, region xalqları yeni siyasi təfəkkürü, idarəetmə sistemini qəbul etməkdə o qədər də çətinlik çəkməmişdilər.

Yenə “yumşaq güc”dən istifadə formalarını XVIII-XIX əsrlərdə qərb ölkələrinin, xüsusən, Asiya və Afrika qitəsi ölkələrində məharətlə tətbiq etdiklərini görürük. Dövlətin dəstəyi ilə Avropa ölkələrinin üçüncü dünya ölkələrində kilsə vasitəsilə açdığı tədris ocaqları və mədəniyyət mərkəzləri bu metoddan məharətlə istifadə etmişdilər. Hətta, 1798-ci ildə Fransada baş verən inqilab nəticəsində bütün dini mərkəzlərin fəaliyyətləri dayandırılsa da, yeni qurulan rejim fransız kilsələrinin digər ölkələrdə açmış olduğu tədris və mədəniyyət ocaqlarına yüksək səviyyədə dəstək göstərməyə davam etmişdir.

XIX əsrin sonlarında Çar Rusiyasının dəstəyi ilə kilsənin Yaxın Şərq ölkələrində açdığı tədris ocaqları və orada təhsil alanların daha sonra təhsillərini imperiya mərkəzlərində davam etdirmələri bu sahədəki ən uğurlu fəaliyyətlərdən biri kimi qəbul oluna bilər. Belə ki, bu təhsil ocaqlarından məzun olan gənclər arasında gələcəyin siyasətçiləri, mütəfəkkirləri yetişmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra dövlətlərin siyasətində “yumşaq güc” anlayışı daha çox qabarmağa başlamış, bir terminologiya kimi dünya siyasi ədəbiyyatına daxil olmuşdur. Joseph Nyenin 1990-cı ildə yayımlanan “Bound to Lead” [2] kitabı ilə siyasi ədəbiyyata qazandırılan “yumşaq güc” terminologiyası, elə həmin müəllifin 2004-cü ildə nəşr olunan “Soft Power” [3] adlı kitabıyla dünya siyasətində istifadə olunmağa başlanmışdır. Qloballaşan dünyada bir dövlətin özünü dünya xalqlarına tanıتماq yollarının ənənəvi diplomatik metodların sərhədlərini aşdığı, sadəcə diplomatik fəaliyyətlə məşğul olanların deyil, dövlətin qeyri-diplomatik strukturlarının da bu işdə aktiv fəaliyyət göstərməyə başladığı son onilliklərdə daha ümdə məsələlərdən olduğu görünür.

Bir dövlətin “yumşaq güc” strukturları onun tarixi və mədəni irsinin zənginliyi ölçüsündə geniş vüsət tapır, daha çox şaxələnir. Qədim tarixə və mədəni irsə sahib olmasa da, super güc olan ABŞ bu güc strukturundan yüksək səviyyədə istifadə edən dövlətlərdəndir. ABŞ-ın dünyanın dörd bir tərəfində açdığı informasiya mərkəzləri onun imicinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Yenə ABŞ-ın dünyadakı super güc imicinin yayılmasında, demokratiyanın beşiyi, məzlumların qurtarıcısı fonunda təbliğ olunmasında məşhur Hollivud (Hollywood) filmlərinin də böyük rolu vardır. Elə amerikan serialları vasitəsi ilə okeanın o tayındakı ölkələrin sosial həyat quruluşu, ailə tərzı ölkəmizdə də geniş təbliğ olunmuşdur.

Müstəqilliyini yeni qazanmış bir çox xalq kimi Azərbaycan xalqı da bu təbliğat məşinından zərərsiz ötüşməmişdir.

“Yumşaq güc” amilindən geniş şəkildə istifadə edən Uzaq Şərq ölkələri arasında Çin və Hindistan ön sıralarda gəlir. Hər iki ölkənin istehsalı olan filmlər öz ölkələrinin milli, mədəni, tarixi zənginliklərini dünya miqyasında təbliğində ABŞ filmlərindən geri qalmırlar. Çinin tarixi şəxsiyyəti olan Konfutsinin adını daşıyan institutlar dünyanın dörd bir tərəfində bu ölkənin mədəni irsini təbliğ etməyə davam edir.

Dünya ölkələri arasında kültür diplomatiyasından son illərdə geniş istifadə etməyə başlayan dövlətlərdən biri də qardaş Türkiyə Respublikasıdır [4, 9-13]. Son onillikdə bu sahəyə diqqət yetirən Türkiyə, xüsusən də, keçmiş Osmanlı torpaqları olan Yaxın Şərq və Balkan ölkələri başda olmaqla dünyanın bir çox ölkəsində genişmiqyaslı fəaliyyətə başlamış, bu ölkələrlə mədəni körpülər qurmağa çalışmışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda “yumşaq güc”dən istifadə imkanları

Əgər deyilənləri uzaq keçmişdən müasir dövrə, Azərbaycan reallıqlarına keçirsək inamla deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müstəqil dövlət siyasətində “yumşaq güc” amilindən geniş istifadə etməyə başlamışdır. Ölkənin iqtisadi potensialını modernləşdirən və durmadan artıran dövlətimiz işğalçı dövlətlə müharibə vəziyyətində olduğu üçün düşməyə layiqli cavab vermək məqsədilə ölkənin hərbi qüdrətini durmadan möhkəmləndirir. Dünyanın yeni siyasi, iqtisadi və mədəni xəritəsində özünə layiqli yer tutmuş və onu daha da möhkəmləndirən müstəqil Azərbaycan dövlət siyasətində “yumşaq güc” siyasətinin bütün qollarından geniş istifadə edir.

1993-cü ildə ümummillə lider Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtmasından sonra onun gərgin səyi nəticəsində ölkənin əsas strukturları yenidən qurulmuş, ölkənin strateji maraqlarını əks etdirən yetkin xarici siyasət kursu formalaşdırılaraq yenicə qurulan dövlətin dünyada tanınması yönündə ciddi fəaliyyətə başlanmışdı [5, 226-228].

Ulu öndər ilk öncə yeni qurulan ölkəni dünyaya tanıtdırmaq istiqamətində genişmiqyaslı siyasi görüşlər keçirmişdir. Ölkəmizin sahib olduğu zəngin enerji qaynaqlarından səmərəli istifadə edərək, ölkə iqtisadiyyatını qısa zaman içində bərpasına nail olunmuşdur. Dövlətimiz bu zəmin əsasında həm də dünya arenasında yeni dövlətin tanınması istiqamətində məharətli addımlar atmışdır. “Yumşaq güc” nümunələrindən bacarıqla istifadə edən dövlət başçısı yeni dövləti dünya miqyasında tanıtmış, Azərbaycanı dünyanın öndə gələn ölkələrinə tərəf müqabilinə çevirmişdir.

Klassik siyasi təfəkkürün sərhədlərini aşan H.Əliyev “yumşaq güc”ün bütün növlərindən məharətlə istifadə etmiş, özündən sonra bu istiqamətdə böyük bir siyasi cığır açmışdır. Ümummillə liderin bu kursunu məharətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyini yeni yüksək mərhələyə yüksəltmişdir. O, inamla vurğulayır ki, “Biz bölgədə aparıcı dövlətə çevrilmişik. Bu, artıq reallıqdır. Reallıq hamı tərəfindən qəbul olunub. Bizim qərarlarımız, bizim işlərimiz bütün bölgəyə öz təsirini göstərir. Biz də istəyirik ki, Azərbaycan daha da qüdrətli dövlətə çevrilsin. Bizim imkanlarımız daha da artsın, siyasi çəkimiz artsın, beynəlxalq müstəvidə istədiyimizə nail ola bilək, öz doğma torpaqlarımızı işğalçılardan azad

edə bilək və Azərbaycan xalqının normal, yaxşı yaşamasını təmin edə bilək. Bunu etmək üçün Azərbaycan güclənməlidir. Bu proses artıq baş verir”. Onun önə çəkdiyi “İndi bizim məqsədimiz inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməkdir” ideyası əslində Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasıdır və bütün dövlət-təşkilatçılıq tədbirləri həmin strategiyanın həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin başçılığı ilə həyata keçirilən tarazlaşdırıcı siyasət nəticəsində daim artan iqtisadi potensial Azərbaycana həm regional, həm də beynəlxalq aləmdə özünün milli maraqlarını, ümumxalq mənafeyini qorumağa imkan verir. Reallaşdırılan strateji kursa uyğun olaraq, yeni təcrübələrin, demokratik, texnoloji, elmi dəyərlərin Azərbaycana transformasiyası üçün görülən tədbirlər novatorluğa, modernləşməyə geniş meydan açır.

“Yumşaq güc” siyasətindən məharətlə istifadə edən İlham Əliyev xalqımızın sahib olduğu tarixi, milli, mədəni xəzinəsini bu istiqamətdə daha da zənginləşdirmişdir. Ölkədə davamlı olaraq keçirilən ümumdünya, Avropa, İslam dünyası və digər yüksək səviyyəli siyasi, iqtisadi, mədəni tədbirlər ölkəmizin dünyada tanınılmasında, imicinin yüksəldilməsində müstəsna rol oynayır. Azərbaycan mədəniyyəti, idmanı beynəlxalq arenalarda təmsil olunmaqla yanaşı, ölkəmiz həm də, bu qəbildən beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməyə başlamışdır.

“Yumşaq güc” strukturlarından olan Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması istiqamətində böyük işlər görülür. Milli-mədəni irsimizin tanınılması istiqamətində, Heydər Əliyev Fondunun, xüsusən də Fondun rəhbəri Azərbaycanın birinci xanımı, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dəfələrlə beynəlxalq muğam festivallarına ev sahibliyi edən Azərbaycan, milli sərvətimiz olan muğam sənətini dünyaya tanıtmışdır. Bu istiqamətdə atılan ən böyük addım isə, şübhəsiz ki, 2012-ci ildə “Avroviziya” musiqi yarışmasına ölkəmizin ev sahibliyi etməsidir. “Avroviziya” sadəcə bir musiqi yarışmasından ibarət deyildir. Bu vasitə ilə mədəniyyətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin birbaşa dünya xalqlarının diqqətinə çatdırılması, bəlkə də heç bir siyasi fəaliyyətlə reallaşması mümkün olmayan yüksək nəticə əldə edilmişdir.

Son on illərdə dünya miqyaslı əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyətlərarası dialoq, dinlərarası dialoq məsələsində də ölkəmiz yaxından iştirak etmiş, hətta dünya ictimaiyyətinə bu istiqamətdə model təşkil edə biləcək səviyyəyə çatmışdır. Bütün dünyanın böyük din xadimləri də özünü artıq tolerantlığın ideoloji mərkəzi kimi təsdiq etmiş olan Azərbaycanda toplaşır, dinlərin dialoqu çərçivəsində səmərəli iş apararaq Azərbaycanın digər dünya ölkələrinə nümunə təşkil etdiyinə əyani şahidi olurlar [6, 19-20].

Multikultural mədəniyyətə sahib olan ölkəmiz fərqli etnik və dinə mənsub insanların sülh şəraitində, biri-birinin inanc və dəyərlərinə hörmət göstərməklə bir arada yaşaya biləcəklərinin ən gözəl nümunəsini sərgiləmişdir. Bu kimi nümunələr Azərbaycanın tarixi keçmişində də mövcuddur. İnsana insan olduğu üçün dəyər verən, dinindən, inancından asılı olmayaraq, hər kəsə Allahın bəndəsi olaraq yanaşan, sadəcə ölkəmizdə deyil, orta əsrlərdə dünyanın dörd bir tərəfinə yayılan mütəfəkkir, sufi Seyid Yəhya Şirvani irsi bunun bariz nümunəsidir. UNESCO 2013-cü ili Azərbaycanın bu böyük mütəfəkkirinin vəfatının 550 illiyi

münasibətilə Seyid Yəhya Şirvani ili elan etmişdir. Dünyanın dörd bir tərəfindən gələn bu irsin tədqiqatçıları ölkəmizin dünya miqyasında tolerantlığın beşiyi olduğunun carçısı oldular.

“Bakı 2015 Avropa oyunları”nın Azərbaycanda keçirilməsi də dövlətimizin “yumşaq güc” amillərinə nə qədər əhəmiyyət verdiyinin göstəricisidir. 12-27 iyun arasında keçirilən “Bakı 2015 Avropa oyunları”na ev sahibliyi edən Azərbaycan bu tədbirə yüksək səviyyədə hazırlanmış, dünyanın dörd bir tərəfindən 6 mindən artıq idmançıya və on mindən artıq əcnəbi qonağa qucaq açmışdır. Özü də qısa bir müddət ərzində olimpiya hazırlıqlarını tamamlayan ölkəmiz, bu vasitə ilə dünya miqyasında tanınmaq istiqamətində ən böyük, genişmiqyaslı, müsbət nəticələr doğuracaq fəaliyyətlərə imza atmışdır. Erməni idmançılarının yarışlara dəvət olunması və onlara qonaqpərvərlik göstərilməsi də dövlətimizin “yumşaq güc” siyasətinin uğurlu tərkib hissələrindəndir. Yarışlarda xarüqələr göstərən idmançılarımızın nailiyyətlərini qədim Roma qladiatorları və Osmanlı imperiyasının yeniçərilərinin şücaəti ilə müqayisə etmək olar.

Nəticə. Bütün qeyd etdiklərimiz dövlətimizin dünya siyasi sistemində yüksək səviyyədə integrasiya olunduğunu, siyasətin bir qolu olan “yumşaq güc” strukturundan məharətlə istifadə etdiyini, sahib olduğu mədəni zənginliyi onun bu istiqamətdəki fəaliyyətlərini daha da asanlaşdırdığını söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Joseph S. Nye. Yumşaq güc, İngilis dilindən Türk dilinə tərcümə edən. Rayhan İnan Aydın, Elips yay., Ankara, 2005.
2. Joseph S. Nye. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power, Basic Books, New York, 1990.
3. Joseph S. Nye. Soft Power, Public Affairs, New York, 2004.
4. Muharrem Ekşi. Kamu Diplomasisi ve Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014.
5. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı, 2005.
6. Səlahəddin Xəlilov, Sivilizasiyalararası dialoq, Adiloğlu, Bakı, 2009.

Abstract

“SOFT POWER” IN THE POLITICS OF THE INDEPENDENT AZERBAIJAN STATE

Dunyamali VALIYEV

Doctor of economics

Mahir HAMIDOV

Ph.D. in filology

Key words: traditional politics, soft power, international relations, multiculturalism

For centuries, traditional politics based on military and economy which are dominant in

world politics has been recognised as the main structure on the regulation of international relations. But from the second half of the XX century, new practice methods have appeared besides traditional politics. Among these methods, “soft power” based on national, historic, and cultural resources began to take an important place in the formation of the structure of international relations. As a political terminology in political literature “soft power” has been used in recent decades, but as a tool in international relations it had been used throughout history.

Our country's rich cultural heritage and important geopolitical position have created many opportunities for “soft power” to be used. In this article, usage possibilities of “soft power” in Azerbaijan were investigated.

Резюме

ФАКТОР "МЯГКОЙ СИЛЫ" В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКЕ НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Д.э.н. Дуньямалы ВЕЛИЕВ

К.н. Махир ГАМИДОВ

Ключевые слова: традиционная политика, мягкая сила, межгосударственные отношения, мультикультурализм

На протяжении веков, доминирующие в мире военные и экономические основы политической системы, основываясь на базовой структуре традиционного политического мышления был принят в основу регулирования межгосударственных отношений. Но во второй половине XX века, в политической системе мира наряду с традиционной структурой в практике также появились и новые методы. Среди этих методов, национальные, духовные, исторические и культурные ресурсы, основанные на «мягкой силе», стали занимать важное место в формировании структуры межгосударственных отношений. В этой статье, исследованы возможности использования "мягкой силы" в государственной политике независимого Азербайджана.

DAVAMLI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINA NƏZƏRİ YANAŞMA

İlhamə ASLANOVA

Azərbaycan Universitetinin baş müəllimi,

AMEA-nın dissertantı

Rəyçi: i.e.n. Elmira Qocayeva

Açar sözlər: davamlı inkişaf, yanaşma, azad iqtisadiyyat, davamlı iqtisadi inkişaf

İqtisadi elmi ədəbiyyatlarda azad iqtisadiyyatlı sistemə xas olan ölkələrin ən vacib problemlərindən biri inkişafın davamlı olması məsələsidir. “Davamlı inkişaf” və “davamlı iqtisadi inkişaf” anlayışları mahiyyətə eyni olsa da, iqtisadçıların bu anlayışlara yanaşması müxtəlif olmuşdur. Belə ki, müxtəlif dünya ölkələrində iqtisadi sfera ilə yanaşı sosial və ekoloji böhranların da qarşısının alınması bilavasitə olaraq davamlı inkişaf anlayışı ilə əlaqələndirilmişdir. Yanaşmalarda ümumi olan əsas məsələlərdən biri də davamlı inkişaf iqtisadi artımla şərtlənməli, əsas məqsədin yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə bağlı olması fikri irəli sürülmüşdür. Ümumdünya Ətraf Mühitin Mühafizəsi və İnkişafı Komissiyasının (ÜÖMMİK) qərarına əsasən davamlı inkişaf özlüyündə mövcud resurslar və imkanlar şəraitində gələcək nəsillərin maddi tələbatının ödənilməsi səviyyəsini azaltmadan indiki cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarını kəmiyyət və keyfiyyətə normal ödənilməsi başa düşülür. Bu yanaşma forması demək olar ki, bir sıra əksər iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. İqtisadi nöqteyi nəzərdən geniş və əhatəli yanaşsaq davamlı inkişaf anlayışı konsepsiya nöqteyi nəzərindən yanaşıaraq kapital qismində çıxış edən amillərin növbəti nəsillər üçün ötürülməsini özündə ehtiva edir. Davamlı inkişafın əsas səciyyəvi cəhətləri fikrimizcə aşağıdakılardır:

- ❖ Zamana müvafiq olaraq səmərəliliyin və tələbatın azalmaması;
- ❖ Zamana müvafiq olaraq resurslardan istifadə və sənaye istehsalı həcmi imkanlarının azalmaması;
- ❖ Zamana müvafiq olaraq təbii resurslardan istifadənin azalmaması şərti ilə yeni alternativlərin meydana çıxması;
- ❖ Zamana müvafiq olaraq istehsal amillərindən istifadə zamanı əldə edilən gəlirlərin azalmaması;
- ❖ Zamana müvafiq olaraq ekosistemin sabitliyinin şərtlərinin təmin edilməsi.

Göründüyü kimi davamlı inkişaf anlayışı daha çox zaman məfhumu ilə əlaqədardır. Əsas cəhətlərinə resurslar və gəlirlər aid edilmişdir. Mövcud iqtisadi şəraitin gedişatı inkişaf baxımından növbəti illər üçün müsbət proqnozlar verməyə qadirdirsə, bu hal davamlı inkişafın göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Həm maddi istehsal sferası, həm də xidmət sferası üzrə inkişaf nisbəti elə götürülməli və həyata keçirilməlidir ki, bir sahə digər sahə üçün əngəl olmasın, çünki bir sıra hallarda davamlı inkişafı şərtləndirən amillərin qarşısını alan böhranlar

məhz iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində nisbətlərin pozulması zamanı meydana çıxır. Bunlar həm regional, həm də milli və qlobal səviyyədə meydana çıxan böhranları əks etdirir.

Davamlı inkişaf iki mühüm anlayışı məzmun etibarilə özündə birləşdirir:

- 1) tələbat anlayışı;
- 2) məhdudlaşdırma anlayışı.

Birinci anlayış əhalinin yoxsul təbəqəsinin mövcudluq meyarı kimi, ikinci anlayış isə texnoloji vəziyyətin cəmiyyətin mövcud vəziyyəti ilə şərtlənməsini göstərir. Davamlı inkişafda başlıca vəzifə ümumi iqtisadi funksiya kimi tələbatların dolğun ödənilməsidir. Daha irəli gedərək bütün insanların eyni səviyyədə ən vacib tələbatlarının ödənilməsini özündə birləşdirir. Davamlı inkişaf konsepsiya baxımından aşağıdakı prinsiplərlə şərtlənir:

- Cəmiyyət sosial-iqtisadi sferada inkişafın gedişatına uzunmüddətli dövr üçün davamlı xarakter vermək gücündədir;
- Təbii ehtiyatlardan istifadə sferasındakı işləmələr məhdudluq baxımından nisbi xarakter daşıyır, çünki cəmiyyət və onun müasir inkişaf səviyyəsi alternativ ehtiyat mənbələri yaratmaq gücündədir;
- Davamlı inkişafın mümkünlük şərtlərindən biri kimi cəmiyyət üzvlərinin adi tələbatlarının ödənilməsinin problem mövzusu olmamasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, davamlı inkişafda diqqət mərkəzində saxlanılan ekoloji amil əsas etibarilə adi tələbatların ödənilməsi prosesində aktualıq kəsb etməyə başlayır;
- Kapital sahibi olanların həyat tərzlərini ölkənin və regionun ekoloji gücü ilə eyniləşdirmək, nadir resurslardan istifadə üzrə səmərəliliklə uzlaşdırmaq lazımdır;
- Əhalinin artımı və sakinliyi ərazinin qlobal ekosistemi ilə uzlaşdırılmalı və gücün istehsal prosesində müəyyən olunmasına istiqamətlənməlidir.

Davamlı inkişafba bağlı konsepsiyanın əsas məğzi sosial - iqtisadi inkişaf ilə ekoloji inkişafın qarşılıqlı vəhdətini təmin etmək, onun işləmə mexanizmini yaratmaqdan ibarətdir, yəni ətraf mühit problemi ilə sosial - iqtisadi problemlərin vəhdət halında həll olunmasını təşkil edir. Ətraf mühit və sosial - iqtisadi inkişafba bağlı Rio-de-Jeneyro Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bu bəyannamə aşağıdakı prinsipləri özündə birləşdirir:

- Cəmiyyət üzvləri ilə təbiət sağlam və məhsuldar yaşam hüququna malikdir;
- Hal-hazırkı inkişaf gələcək nəsillərin ziyanına şərait yaratmamalıdır;
- Davamlı inkişafda ətraf mühit mühafizəsi mütləqdir və ayrıca baxıla bilməz;
- İnkişafda sabit temp yoxsulluğun minimuma endirilməsi və həyat səviyyəsindəki qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına əsaslanmalıdır;
- Beynəlxalq əhəmiyyətli sosial - iqtisadi problemlər davamlı inkişaf strategiyalarında nəzərdə tutulmalıdır;
- Qəbul olunmuş inkişaf modelləri demoqrafik siyasət ilə müdafiə olunmalı, bunu istisna edən modellər ləğv edilməlidir;
- Ekoloji informasiya davamlı inkişafda öz maliyyə dəstəyini tapmalıdır;
- Sosial- iqtisadi və digər sahələr üzrə maliyyə məsuliyyəti artmalıdır.

Hər bir ölkədə praktik baxımından davamlı inkişaf anlayışına yanaşma müxtəlif olduğundan ona nəzəri yanaşma da müxtəlif olmuşdur. Məsələn, bir qism ölkələr davamlı inkişafı yoxsulluğun aradan qaldırılması meyarı kimi gördüyü halda, digər qism ölkələr isə sənayenin inkişafında, rəqabətqabiliyyətliyin əldə olunmasında görürlər. Azərbaycanda davamlı inkişaf anlayışına xüsusən yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi yanaşılmış və onun başlıca məqsədlərini aşağıdakı kimi nəzərdə tutmuşdular:

- Makroiqtisadi sabilliyin qorunması və qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişaf etdirilməsi;
- Gəlir əldə etmək imkanlarının genişliyi və yoxsulluğun azaldılması;
- Sosial müdafiə sistemində səmərəliliyin əldə olunması və xüsusən də sosial risklərin azaldılması;
- Müharibə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə iqtisadi tədbirlərin gücləndirilməsi;
- Xüsusən təhsil və səhiyyə sistemində islahatların həyata keçirilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması;
- Sosial sferada infrastrukturun genişləndirilməsi və xidmətlər sisteminin təkmil hala gətirilməsi;
- Ekoloji vəziyyət ilə əlaqədar ətraf mühitin mühafizəsi üzrə iqtisadi imkanlardan istifadə;
- İnstitusional islahatların davam etdirilməsi fonunda səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması [№ 1. s. 9-10].

İqtisadi artımın zaman baxımından davamlılığını təmin edən vacib cəhətlərdən biri də iqtisadi inkişafın sahəvi diversifikasiyası məsələsidir. Buna görə də qeyri-neft sektorunun inkişafını əsas tutan respublikamız üçün iqtisadi rayonların tarazlı inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəri və praktiki baxımından yanaşdıqda belə bir ümumiləşdirmə apara bilərik ki, davamlı inkişafın əldə olunması meyarları Azərbaycan təmsalında ümumidən əlavə meyarlara da keçid etmişdir. Belə meyarlara sosial infrastrukturun inkişafı, regionların tarazlı inkişafı, qeyri-neft sektorunun tarazlı inkişafı, makroiqtisadi proporsiyaların təmin olunması və s. aid edilir.

2004-cü ildə “Neft gəlirlərinin uzunmüddətli istifadəsi üzrə strategiya”da neft gəlirləri üzrə sabit prinsiplər nəzərdə tutulmuşdur. Keçən 30 il ərzində bu strategiyaya uyğun olaraq ölkədə sosial-iqtisadi modelləşmə əsasında davamlı inkişafın təmin olunması elementləri öz əksini tapmışdır. Burada əsas məqsəd neft, qaz gəlirlərindən əldə oluna biləcək vəsait hesabına respublikanın inkişafının öncəliklə dayanıqlı, sonra isə davamlı baza üzərində qurulması hədəflənmişdir. Ölkənin təxminən 400 milyard ABŞ dollarına nəzərdə tutulan gəlirlərinin illər üzrə istehlaka, yığma, infraquruluşa və digər sahələrə xərclənməsi hissə olaraq rasionallaşma ilə bağlı ciddi problemləri ortaya çıxarmışdır. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, bu rasionallaşma Xiksin “İşgüzar dövr modeli”nə müqabil olan tələb və təklifin balanslaşdırılması ölkədə neft gəlirlərinin fonunda nəzərdə tutulan dövr üçün həyata keçirilməlidir.

Ölkədə həyata keçirilən makroiqtisadi siyasət iki əsas sahənin: investisiya və sosial sferanın

eyni anda inkişafını nəzərdə tutsa da faktiki olaraq milli iqtisadiyyatda “əkiz kəsirlər” problemi özünü göstərmişdir. Yəni qeyri-neft sektorunda xarici ticarət kəsri mövcud olmuşdur ki, bu da kəsrin aradan qaldırılmasına gəlirlərin bir hissəsinin xərclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu hal bir növ xarici istehsalçıların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi kimi göründüyündən iqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətlik problemini aktual etmişdir. İkinci əsas kəsir dövlət büdcəsi üzrə yaranan kəsir hesab olunur ki, neft gəlirlərinin bir hissəsi bu kəsirlərin aradan qaldırılmasına yönəldilməkdədir. Bu, yuxarıda qeyd etdiyimiz investisiya və sosial sfera üzrə davamlı inkişafı ləngidən haldır və nəticədə iqtisadçıların qəbul etmiş olduğu effekt olan “qazanılmamış pulların xərclənməsi effekti” baş verir. Bu o deməkdir ki, öz maliyyə tələbatlarını ödəyə bilməyən sahələr neft, qaz gəlirləri hesabına təmin olunur ki, bu da iqtisadiyyatda bir tərəfli inkişafı xarakterizə edir. Davamlı inkişafın qarşısını alan əsas hadisə iqtisadiyyatın bir tərəfli inkişafıdır ki, bu hal da respublikanın iqtisadi həyatında müşahidə olunmuşdur. Neft istehsal edən bir sıra ölkələrdə davamlı inkişafın təmin olunması üzrə müxtəlif modellər işlənilib hazırlanmışdır. Məlumdur ki, davamlı inkişaf zaman etibarilə gələcək nəsilləri nəzərdə tutduğundan bu hal respublikamızın neft gəlirləri timsalında da öz əksini tapmışdır. Belə ki, neft gəlirlərindən istifadə üsulunu tətbiq edən ölkə kimi respublikamız ilkin variantda sərvətlərin satışından əldə olunan vəsaiti maliyyə aktivləri kimi saxlamağı düzgün hesab etmişdir. Əslində dövlətin iqtisadiyyatın ayrı ayrı sahələrinə xərcləmiş olduğu pulun bir çox hissəsi maliyyə aktivlərindən faizə görə əldə olunan gəlirlərdir. Bu addım məhdudlaşdırıcı xarakter daşıdığından mütəxəssislər hesab edirlər ki, əsas vəsait gələcək nəsillər üçün saxlanılmaqdadır. Maliyyə vəsaitlərinin gələcək nəsillərə saxlanması ilə gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsi qismən uyğunluq təşkil etsə də, bu proses zamanla və iqtisadiyyatın milli-qlobal dəyişikliklərinə bilavasitə olaraq tabedir. Neft ölkəsi kimi Norveç misal göstərə bilər ki, davamlı inkişafın təmin olunmasında bu ölkə neft gəlirlərindən yalnız 4 faizini istifadə edir. Norveçin timsalında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi həmin bu sahənin hesabına həyata keçməsi şərti öndə durmuşdur. Davamlı inkişafın təmin olunmasında neft satan ölkələr üzrə növbəti yanaşma heç bir məhdudiyyət qoymadan gəlirlərin tam istifadəsidir. Bu yanaşma risk olaraq onu göstərir ki, iqtisadiyyatın aparıcı sahələri neft gəlirlərindən və neft məhsullarının qiymət dəyişkənliyindən bilavasitə asılı olur. Əvvəlki yanaşmalardan fərqli daha bir cəhəti qeyd edək ki, belə bir tədbiri görməklə dövlət malik olduğu xalis aktivlərin həddini nəzərə almır və bu hal digər maliyyə aktivlərinə çıxışı olmayan və neft ehtiyatları az olan ölkələrə xasdır. Ərəb ölkələri də daxil olmaqla neftlə zəngin olan bir çox ölkələrdə ən geniş yayılmış yanaşma Fridman tərəfindən ortaya qoyulmuş və dəyişməz gəlirlər nəzəriyyəsinə əsaslanan “daimi neft gəlirləri yanaşması”dır. Bu yanaşma aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$G = r W$$

Burada G - dövlət xərcləri, r –maliyyə aktivlərinin gəlir səviyyəsi (bu səviyyə ÜDM-in və əhali artımının nəzərə alınması ilə müxtəlif dövrlərdə dəyişilə bilər), W - xalis neft ehtiyatlarının həcmidir.

Ümumən yanaşdıqda illik neft gəlirlərinin ilbəl iqtisadiyyat üçün xərcləmələrinin aşağı

düşməsi müşahidə ediləcəkdir. Ona görə də bu yanaşma respublika üçün davamlı inkişafın təmin olunması baxımından məsləhət görülən yanaşmadır. Göstərilən hər iki faktorun eyni anda nəzərə alınması həmin ölkədə əhali artımının sürətlə getməsi əsasında baş verir. Əhali artımından başqa iqtisadiyyatda baş verən radikal dəyişikliklər məlumdur ki, istənilən ölkədə sabit xərcləri artırıb və ya azalda bilər. İlk variantda respublikada davamlı inkişafın təmin olunması prosesində neft ehtiyatlarından əldə olunan gəlirlərin insan kapitalı və infrastrukturların inkişafına xərclənməsi, fikrimizcə, mövcud dövr üçün ən münasib variantdır.

Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin olunması ilə bağlı iqtisadi münasibətlərin gedişatını ümumiləşdirsək aşağıdakı məqamları qeyd edə bilərik:

- Qlobal maliyyə böhranı və mürəkkəb geoiqtisadi şəraitdə iqtisadi inkişafın hədəflənməsi;
- Hədəflənən iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üzrə istifadə edilən alət və vasitələrdir ki, burada dövlət və xüsusi sektorun payları ayrıca götürülməlidir;
- Davamlı inkişafın təmin olunmasında mənbələrin axtarılıb tapılması və daha çox yerli mənbələrə əsaslanması;
- Ümumi iqtisadiyyat üzrə struktur məsələləri və struktur yeniləşməsi hədəflənən məqsədə mane olmadan həyata keçirilir;
- İnteqrasiya prosesinin xarici effekti üzrə arzu olunmaz təsirlərinin güclü mexanizmlər vasitəsilə məqbul hala gətirilməsi;
- Daxili bazar aktivliyinin yüksəldilməsi və qorunması üçün ümumi büdcə vəsaitlərindən istifadə də qənaətlərə yol verilməsi.

Davamlı inkişafın mərkəzində makro səviyyədə iqtisadi sabitlik və iqtisadi artımın əldə olunması durur.

İqtisadi artımın davamlı inkişafı tarazlıq ilə bilavasitə qarşılıqlı əlaqədədir. İqtisadi inkişafın tarazlığı proporsiyalar sisteminin konkret nisbətlərində öz əksini tapır. Tarazlıq öz növbəsində ictimai bölgünün sfera, sektor, sahə arasındakı nisbəti əks etdirir. Bu bölgü müəyyən məhsulun, xidmətlərin, istehsalın və onlara tələbatın uyğunluğunu təmin etməlidir. Tarazlıq ictimai əmək bölgüsünün əsasını təşkil edən və istənilən istehsalın zəruri şərti olan makroiqtisadi sistemin strukturunu və iqtisadi artımı xarakterizə edir. Tarazlıq istehsalı, bölgünü, istehlakı müasir vaxta xarakterizə edir. Proporsiyaların dəyişikliklərinin səbəbi olan amillər aşağıdakılardır:

- ✓ İstehsalın inkişafı;
- ✓ Elmi-tekniki prosesin təsirindən istehsal strukturunun dəyişilməsi;
- ✓ İstehsalın təşkili səmərəliliyi;
- ✓ Tələbatların struktur dəyişilməsi;
- ✓ Xarici-iqtisadi və təbii amillərin rolunun dəyişməsi.

Müsbət sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri əsasında optimal proporsiyaların qalması şərt ilə perspektivdə davamlı növün artımı mümkündür.

Müəyyən proporsiyalar və qeyri-proporsiyalar ictimai əməyin maksimal və minimal xərclərə görə uyğun nəticələrə nail olmağı xarakterizə edir. Eyni zamanda proporsionallıq iqtisadi

sadiyyatın elə vəziyyətini nəzərdə tutur ki, xalq təsərrüfatının dəyər bölgüsü müəyyən keyfiyyətdə və miqdarda cəmiyyətin şəxsi və istehsal tələbatlarını təmin etmək məqsədilə məhsul istehsal etsin. Özü də əgər, optimal proporsionallıq minimal xərclərlə nəticələrə nail olmağı göstərsə, bu proporsionallığın qalması iqtisadi inkişafın davamlılığını xarakterizə edir. Makro və mikrosəviyyədə iqtisadiyyatın səmərəli strukturu, proporsiyaların müsbət meyilləri qalmaqla artan iqtisadiyyatdan davamlı iqtisadiyyata və inkişafa keçməyin əsas şərtidir. Təklif və tələbatın qanuna əsaslanan bazar münasibətləri zəruri proporsionallığa nail olmaq üçün universal vasitədir. Bazar müəyyən tarazlığı təmin edə bilər, çünki, riskin yüksəkliyi əmtəə istehsalçıları tərəfindən tələbatın proqnozunu təhlil etməyə, digər istehsalçılarla fəaliyyətlərini isə koordinasiya və dövlətin köməyinə müraciət etməyi məcbur edir. İnkişafın tarazlığı istehsal prosesində qarşılıqlı əlaqəni, koordinasiyanı xarakterizə edir, xalq təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafını və sahələrarası, sahədaxili proporsiyaları təmin edir. Tarazlaşma hər şeydən əvvəl istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak münasibətlərini, xalq təsərrüfatının sahə, sahədaxili səviyyələrini və onlara uyğun iqtisadi maraqları özündə əks etdirir. İqtisadi inkişafın xarakterində və mənafeələr sistemində daimi dəyişikliklər baş verir və bununla əlaqədar istehsalın, istehlakın strukturları daima hərəkətdə olurlar. Lakin ictimai-iqtisadi proporsiyaların dəyişilməsi onların müəyyən qarşılıqlı uyğunluğunu tələb edir. Tarazlaşma, həmçinin proporsiyaların dinamikasını da əks etdirir. Proporsiyaların dinamikliyi ən çox dərin iqtisadi dəyişikliklər dövründə xarakterizə olur. Bu və ya digər iqtisadi proporsiyaların nisbətlərinin dəyişməsi obyektiv xarakter daşıyır, çünki dəyişən proporsiyalar daimi əlaqə-qarşılıqlı və koordinasiyalı istehsalın inkişafının zəruri şərtini təşkil edir. Müsbət və mənfi xalq təsərrüfatı meyilləri qaçılmaz dəyişməsinə görə tarazlıq vaxtaşırı qeyri-tarazlıqla əvəz olunur.

İctimai tələbatları daha tam təmin etmək üçün məhsuldar qüvvələrin müəyyən səviyyəsinə və strukturuna nail olmaq zəruridir. Xalq təsərrüfatı kompleksinin dinamik inkişafı tək təsərrüfatçılığın müxtəlif səviyyələrdə tarazlığın qalmasını tələb etmir. İstehsal prosesinin çətinləşməsi, müxtəlif iqtisadi meyillərin əlaqələndirilməsi ilə bərabər sahə, regional və sahədaxili xalq təsərrüfatı proporsiyaların uyğunlaşmasının təmin etmək zəruriliyini artırır. Proporsiyaların davamlılığı tarazlaşmanın davamlılığı ilə bağlı deyil. Proporsiyaların inkişaf şəraitində də tarazlaşma stabil ola bilər. İqtisadi proporsiyaların daimi inkişafı obyektiv prosesdir, çünki əmələ gəlmiş proporsiyaların dəyişilməməsi səbəbindən iqtisadiyyatın artan inkişafı mümkün olmazdı. Daimi əmələ gələn qeyri proporsiyaları aradan qaldırmaq yolu və ziddiyyətləri həll etməklə tarazlaşmaya nail olmaq olar. Ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla iqtisadiyyat gələn mərhələyə qədər tarazlaşmış, proporsional və uyğunlaşmış inkişafa qayıda bilər. Tarazlaşma və proporsionallıq müvəqqəti xarakter daşıyır. İqtisadiyyat həmişə ziddiyyətləri həll etmək və tarazlaşmaya nail olmaq axtarışında olub. Müasir nəzəriyyələrdə iqtisadiyyatın qeyri-tarazlıq inkişaf vəziyyəti daha çox təsdiqini tapır [№2 səh.72-74].

Qeyd olunanların sonunda söyləyə bilərik ki, makrosəviyyədə stabilliyin qorunması respublikada məcmu dövlət xərclərinin davamlı olmasını və buna müqabil inflyasiyaya yol verməyəcək şəkildə idarə olunmasını tələb edir. Nəzəri dəyərləndirmədən görünür ki, inflyasiya

sosial-iqtisadi problem olmaqla yanaşı davamlı inkişafın təmin edilməsində nəzərə alınacaq ən mühüm göstəricilərdən hesab olunur. Buna görə də makroiqtisadi sabitlik davamlı şəkildə iqtisadi artımın təmin olunması, ölkənin ümumi xərc və gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi bu prosesdə diqqətdə saxlanılacaq ən vacib məqamlardan hesab olunur. Biz tədqiqat zamanı xüsusilə vurğuladıq ki, davamlı inkişafın təmin edilməsi hər bir ölkə üçün özünəməxsus sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərlə həyata keçirilir. Həmin özünəməxsusluq respublikamızın təhsilində də keçərlidir. Bu, aşağıdakı prosesləri özündə birləşdirmişdir:

- Qeyri neft sektorunun inkişafına nail olmaq, neftdən gələn gəlirlərin iqtisadiyyatın digər sahələrinə, xüsusilə də regionların tarazlı inkişafına xərcləmək;
- Məqsədli investisiya siyasətini həyata keçirmək (inflyasiya davamlı inkişafın təmin olunmasının maliyyə aspektini təmin etdiyindən burada əsas istiqamətlər sahibkarlıq və infrastrukturun inkişafı sayılmışdır);
- Turizm sektorunun inkişafının digər sahələrlə paralel həyata keçirilməsi (tədbirin əsas hədəflərindən biri bu sahə üzrə kapitalın xaricə axınının qarşısını almaq, əhali sakinliyi üzrə bərabərsizliyi aradan qaldırmaqdır);
- Təhsil və səhiyyə sferası üzrə xərclərin artırılması və onun davamlı inkişafda payı. Respublika üzrə həyata keçirilən bu proses özlüyündə əmək bazarının tələblərinə cavab verən yüksək səviyyəli kadr hazırlığının təmin olunması, nəticə etibarilə insan kapitalının formalaşması məqsədini güdür;
- Yoxsulluğun azaldılması və gənclərin ölkənin sosial-iqtisadi həyatında fəal iştirakının təmin olunması;
- Səmərəli idarəetmə sisteminin sosial-iqtisadi sferalarda təmin olunması (Bunun üçün mütərəqqi qanunvericilik bazasının yaradılması, institusional tədbirlərinin həyata keçirilməsi [№ 3 səh.66-68]).

ƏDƏBİYYAT:

1. İlkin Nəzərov. Yoxsulluğun azaldılması istiqamətində Azərbaycanın əldə etdiyi nəticələrin və gəlir yoxsulluğunun azaldılması üzrə uzunmüddətli, dayanıqlı siyasətə dair baxışların təhlili, 2010 s. 9-10

2. “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri” Bakı. Elm. 2008. səh. 72-74

3. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı, səh. 66-68

4. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelləri. İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi. Bakı-2009

Abstract

THEORETICAL APPROACH TO THE GUARANTEED AND STEADY DEVELOPMENT

Ilhame ASLANOVA

senior instructor of AU, Ph.D. student of ANAS

Key words: steady development, approach, free economy, steady economic development

The article is devoted to researches on steady development in the country, the main characteristics of this development, it is more related to the notion of time. It analyses the basic principles in terms of concept, the concept of steady development as the basis of a combination of socio-economic development and environmental development of the interaction of the environment, to resolve the problem of socio-economic problems in an environment of unity, the concept of steady development, poverty reduction, particularly as reflected in the approach and its main aims in the article.

At the same time it informs about development of social infrastructure, balanced regional development, balanced development of non-oil sector, macro economic proportions in our country, which holds the key to the growth of non-oil sector.

It is also required steady total public expenditure to maintain macroeconomic stability and to manage the inflation in the country.

Резюме

ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОД ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПОДОЛЖИТЕЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Илхама АСЛАНОВА

Диссертант НАНА старший педагог Азербайджанского Университета

Ключевые слова: Исследования по развитию страны, искоренение нищеты информация о развитии инфраструктуры страны, предохранение стабильности макроуровня, недопустимость инфляции

В статье рассматриваются исследования по последовательному развитию страны на основе характеристики развития со временем. Анализируются основные принципы с точки зрения концепции, обеспечение взаимосвязи социально-экономического и экологического развития и совместное решение проблем окружающей среды.

В статье анализируются пути искоренения нищеты в условиях единства, который является основной целью в последовательном развитии Азербайджана.

В то же время были предоставлены информации о развитии социальной инфраструктуры страны, придерживаясь развитию ненефтяного сектора о сбалансированном развитии регионов ненефтяного сектора, а также информации об обеспечении макроэкономических пропорций. С целью предохранения стабильности макроуровня в общем объеме государственных расходов страны недопустимости инфляции требуется

XARİCİ İQTİSADI-TİCARƏT FƏALİYYƏT SİSTEMİNDƏ BEYNƏLXALQ MARKETİNG, ONLARIN METODİKİ VASİTƏLƏRİ

Fatimə ƏLƏKBƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti

“Dünya iqtisadiyyatı” kafedrasının müəllimi

Rəyçi: i.ü.f.d. Həbil Aslanov

Açar sözlər: beynəlxalq marketing, xarici bazar, beynəlxalq ticarət

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu dövrdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələr daha intensiv xarakter kəsb edir. Dövlətlər arasında münasibətlərin inkişaf etmiş və ənənəvi forması olan xarici ticarət əlaqələri daha geniş miqyas almışdır. Beynəlxalq ticarət dövlətləri və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərini daha çox bazarların öyrənilməsi və axtarılması problemini meydana çıxarır. Bu isə beynəlxalq səviyyədə marketing məsələlərinin araşdırılmasını zəruri edir. İstehsalın və kapitalın beynəlmilləşdirilməsi beynəlxalq marketingi obyektiv olaraq şərtləndirir. Dünya ticarətinin və maliyyəsinin qloballaşması da beynəlxalq marketingin aktuallığını artırmış və müxtəlif xarici bazar sahibkarlığı formaları üçün konsepsiyanın hazırlanmasını zəruri etmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq marketing təsərrüfat subyektlərinin xarici bazara çıxması, beynəlxalq iqtisadi həyatın qloballaşması nəticəsində meydana çıxan yeni reallıqlarla müəyyən olunur. Qeyd edək ki, beynəlxalq marketing beynəlxalq əmək bölgüsü ilə sıx bağlıdır. Məhz beynəlxalq əmək bölgüsü beynəlxalq marketingin inkişafına təkan verir.

Milli bazardakı marketingdən fərqli olaraq, beynəlxalq marketing xarici bazarda firmanın fəaliyyəti variasiyalarına malikdir ki, bu onların funksional fəaliyyətinə və təşkilinə daha çox təsir edir. Beynəlxalq marketing sahəsinin təşkilinin çox müxtəlif sistemləri, ticarət istehsal fəaliyyətinin özünəməxsus qaydaları ilə, yerli ənənələrlə müxtəlif əməliyyatları həyata keçirir [1, s.14].

Marketing öz-özlüyündə elə bir tarixi hadisədir ki, bunsuz bazar münasibətlərini, xüsusilə rəqabətin gündən-günə daha da gücləndiyi beynəlxalq bazarda fəaliyyət təsəvvür etmək mümkün deyildir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın sərt çərçivəsinə sığmayan marketing məfhumu qərbə iqtisadi təfəkkürünün və praktikasının məhsulu kimi qiymətləndirilə bilər.

Malın hazırlanması, bazar və əlaqələrin təhlili, təyinatı, qiymətlərin müəyyən edilməsi və xidmət beynəlxalq marketing fəaliyyətinin əsas növləridir. Adətən hesab edirlər ki, marketinglə əsasən satan tərəf məşğul olur, lakin alıcılar da görünür, onda iştirak edirlər. Bu o zaman baş verir ki, onlar sərfəli qiymətlərə görə lazım olan malları axtarırlar. Tədarük üzrə agentlər də satıcıların axtarışı ilə məşğul olaraq marketingdə iştirak edirlər. Həmin agentlər satıcılarla sərfəli sövdələşmələr bağlayırlar. Satıcı bazarı nəzərdə tutur. Satıcının hökmü daha çoxdur, alıcı isə bazarın daha fəal iştirakçısı rolunda çıxış edir.

Standart vəziyyətdə beynəlxalq marketing rəqabətin mövcud olduğu şəraitlərdə sonuncu

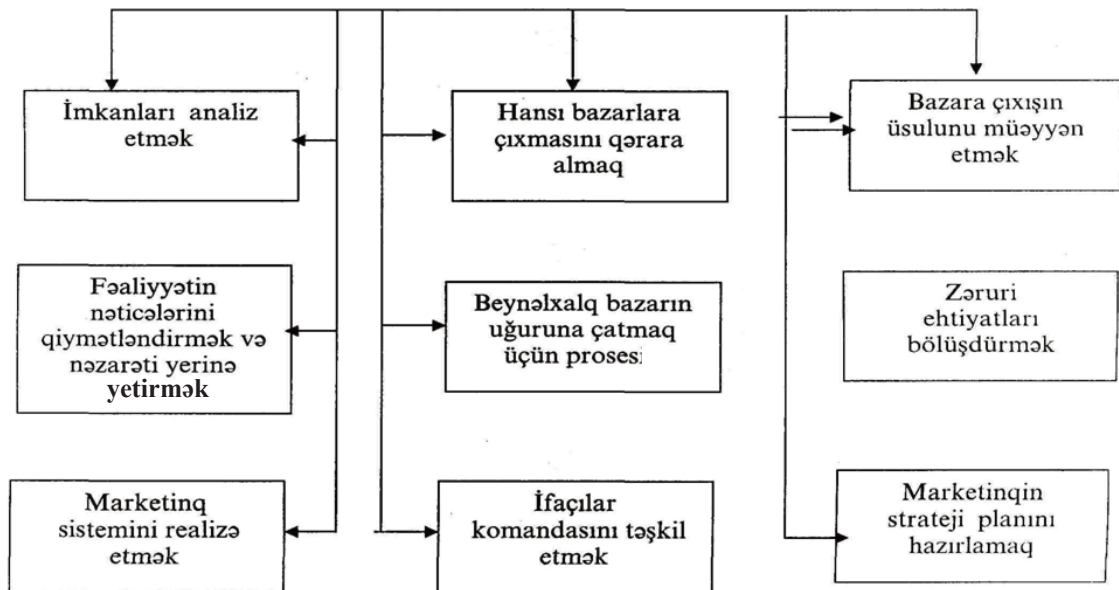
istehlakçıların bazara xidmətini nəzərdə tutur. Şirkət və onun rəqibləri tərəfindən istehsal edilən məhsulu və onun haqqındakı informasiyanı sonuncu istehlakçılara göndərirlər. Bu göndəriş birbaşa və ya marketing həlqələri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu sistemin bütün iştirak edən şəxslərinə ətraf mühitin eyni amilləri təsir edir.

Beynəlxalq marketingi tərtib edən sistemlərdən hər biri istehlakçı dəyərinin yaradılmasına öz töhfəsini verir. Beləliklə, şirkətin uğuru nəinki onun xüsusi hərəkətlərindən asılıdır, həm də zəncirin bütün həlqələri tərəfindən sonuncu istehlakçının ehtiyacları nə qədər yaxşı təmin olunur.

Beynəlxalq işlərin uğurla aparılması tələb edir ki, firmalar marketing yanaşmasına riayət etsinlər.

Firmaların xarici bazarlara çıxış səbəblərinin tənqidi qiyməti göstərdi ki, bir çox hallarda onlara qısamüddətli uğur qazanmaq cəhdi təsir edir. Ona görə də uzunmüddətli uğur qazanmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən marketing yanaşmasından istifadə etmirlər. Firmalar onları beynəlxalq səhnəyə aparən bütün amillərə baxmalıdırlar [2,s.74].

Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə xarici bazarlarda satışın çox faizi ya beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərən müştərilərdən daxil olan təsadüfi sifarişlərin, ya da başqa məntəqələrdən, məsələn, yerli sərğilərə gələnlərin payına düşür. Bu cür "passiv idxal" beynəlxalq marketingin hissəsi deyil, baxmayaraq ki, o, həm də beynəlxalq ticarətə öz töhfəsini verir. O, istehlakçı dəyərinin və məqsədli bazarın müəyyən edilməsinin əsas prinsipi ilə bağlı deyil, konkret mübarizədə əsas amilləri istifadə etmir və o, bəlkə də uzunmüddətli üstünlükləri yaratmır.

Cədvəl 1. Beynəlxalq marketingin vəzifələrinə kompleks yanaşma

Məlum olduğu kimi, məhdud daxili artım və həddindən ziyadə daxili rəqabət şirkətlərin xarici bazara çıxışının əsas prinsipidir.

Həqiqətən, bir çox şirkətlər beynəlxalq fəaliyyətini tez dayandırır. Bu o zaman baş verir ki, daxili bazarda vəziyyətin yaxşılaşması müdafiə olunur və onlar özlərinin xarici əməliyyatlarında uğursuzluğa düşər olurlar. Daxili bazarlarda tənəzzülə görə idxala can atan firmalar xarici bazarda aparılan işlərin daha geniş üstünlüklərindən istifadə edə bilmir və beynəlxalq marketinqin qısa müddətli mənfəətindən istifadə etməyə can atırlar.

Xarici bazarlara çıxmamışdan öncə öz daxili bazarını müdafiə etmək və öz mövqeyini daimi burada saxlamaq zəruridir. Ayrı ölkə ilə əlaqəli olan riskin dərəcəsini azaltmaq üçün bazarın coğrafi diversifikasiyası, yəni müxtəlif siyasi-hüquqi risklərə görə yalnız bir ölkədə fəaliyyət göstərən risk firmaların beynəlxalq əsarətə can atmasının tez-tez baş verən səbəbidir. Şirkətlər başa düşməlidirlər ki, müxtəlif ölkələrin sakinlərinin tələbatları hətta tamamilə bir-birinə oxşar mallardan kəskin olaraq fərqlənirlər və müxtəlif milli bazarlar üçün müxtəlif idarəçilik vərdişləri və yanaşmaları lazımdır. Deməli, menecerlər xərcləri və qlobal diversifikasiya üçün sədləri və riskin azalmasından gəlirləri müqayisə etməlidirlər.

Əgər xarici bazarların hesabına istehsalın həcmi artırsa, şirkətlər istehsalın qalıqlarını məhsulun vahidinin daha çox miqdarına bölüşdürürlər. Baxmayaraq ki, miqyasın effekti xarici bazarlara çıxışı stimullaşdırır, firmalar həm də idarə etməyə, satışa və marketinqə çəkilən əlavə xərcləri hesaba almalıdırlar. Beynəlxalq marketinqə dəyərli yanaşma və ya "satışa yönüm" yəqin ki, uzunmüddətli uğura gətirəcəkdir. Bazara uyğun olaraq istehlakçıların ehtiyacları müəyyən edilir və ödənilir, firmanın beynəlxalq kompleksi isə xarici bazara uyğunlaşır.

Beləliklə, demək olar ki, firmalar xarici bazarlara mənfəət əldə etmək və yaşamaq üçün çıxırlar. Lakin kampaniyalar idxalı beynəlxalq marketinqlə dolaşq salmamalıdırlar. Sonuncu xarici bazarın potensialından istifadənin uzunmüddətli planların hazırlanmasını və məqsədli beynəlxalq bazarlarda istehlakçıların ehtiyaclarını müəyyən etmək, qabaqcadan görmək və təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Xarici bazara çıxmamışdan əvvəl şirkət mümkün ola biləcək riski və qlobal miqyasda özünün hərəkət etmək bacarığını qiymətləndirməlidir.

Həqiqətən, beynəlxalq marketinq xarici mühitin təhlilində və xüsusi bazar tədqiqatlarına əsaslanmış bazar imkanlarından istifadə etməkdir.

Zəruri beynəlxalq bazarların siyahısını tərtib edəndə, şirkət bazarın ölçüsünü, onun genişləndirilməsi imkanlarını, biznesin aparılmasının dəyərini, rəqabətlik üstünlüklərini və riskin səviyyəsini daxil edərək bu kriteriyalara görə onlardan hər birini analiz etməli və qiymətləndirməlidir. Məqsəd Cədvəl 1-də misal çəkilmiş indikatorların köməyi ilə hər bir bazarın potensialının müəyyən edilməsidir. Malın hazırlanmasında bütün qərarlara bu göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə baxmaq lazımdır. Həlledici amil isə nəzərdə tutulmuş ölkələrin bazarlarında malın qəbul edilməsi və ya edilməməsi, həm də gəlirlidir. Sonra marketinq üzrə mütəxəssis qərar verməlidir ki, hansı bazarlar sərmayələrdən daha çox uzunmüddətli verimi təmin edirlər.

Cədvəl 2. Bazar potensialının göstəriciləri

1	Demoqrafik xarakteristikalar
	Əhalinin sayı. Əhalinin artımının sürəti
	Urbanizasiyanın dərəcəsi
	Əhalinin sıxlığı
	Yaş quruluşu və əhalinin tərkibi
2	Coğrafi xarakteristikalar
	Ölkənin fiziki ölçüsü
	Topoqrafik xarakteristikalar
	İqlim şəraitləri
3	İqtisadi amillər
	Əhalinin hər bir nəfərinə düşən kütləvi milli istehsal
	Gəlirlərin bölüşdürülməsi (təyinatı)
	Kütləvi milli istehsalın artımının sürəti
	Kütləvi milli istehsal və sərmayələrin müqayisəsi

Şirkət öz məhsulunu hər hansı ölkədə satmaq haqqında qərar qəbul etdikdən sonra o, bazara çıxışın optimal üsulunu müəyyən etməlidir.

Hal-hazırda xarici bazara çıxışın müxtəlif üsulları var: ixrac, birgə müəssisələrin təşkili və birbaşa sərmayələr (investisiyalar) xarici bazara çıxışın ən sadə üsulu ixracın təşkilidir. Şirkət passiv olaraq, vaxtaşırı özünün artıq məhsulunu ixrac edə və ya hər hansı konkret bazara ixracın genişləndirilməsi üçün fəal hərəkətlər qəbul edə bilər. İstənilən halda şirkət özünün bütün mallarını öz evində istehsal edir. Bu mallar ixrac bazarı üçün dəbli və ya dəbsiz ola bilərlər. İxrac məmullatların çeşidində, təşkilati quruluşunda, sərmayələrdə və şirkətin vəzifələrində yalnız minimum dəyişmələrlə bağlıdır. Xarici bazara çıxışın ikinci metodu birgə sahibkarlıq fəaliyyətidir - yəni bu və ya digər malların və xidmətlərin istehsalı və satışı məqsədilə xarici şirkətlərlə birləşmə. Birgə sahibkarlıq fəaliyyəti ixracdan onunla fərqlənir ki, şirkət malın satışı üçün xaricdə hər hansı tərəfdaşla birləşir. O, birbaşa sərmayədən onunla fərqlənir ki, birlik başqa ölkədə yaradılır [3, s.124].

Hər şeydən əvvəl xarici bazara çıxış birbaşa sərmayələşdirmə yolu ilə yerinə yetirilir, yəni xaricdə yığma və istehsal müəssisələrinin yaradılması.

Hər bir xarici bazar üçün dəqiq planlaşdırılmış marketinq proqramı planlaşdırılmalıdır. Hər şeydən öncə, menecerlərə məqsədli istehlakçını və ya onların xidmət edəcəkləri müəyyən olmalıdır. Sonra onlar şirkətin bazarın yerli şəraitlərinə marketinq kompleksinin uyğunlaşmasının üsulunu uzlaşdırırlar. Bunun üçün milli bazar şəraitlərini, həm də istehlakçıların mədəni xüsusiyyətlərini yaxşı başa düşməlidir.

Xarici bazarlara çıxan şirkətlər bir çox problemlərlə üzləşirlər. Onlardan birisi mallara qiymətin qoyulması məsələsilə bağlıdır. Ondan asılı olmayaraq, şirkətlər qiymətin əmələ gəlməsi problemini həll edir. Onların xarici qiymətləri hər şeydən əvvəl, malların daxili qiymətlərindən yüksək olacaqdır. Daha bir problem isə şirkətin öz xarici filiallarına satdığı

mallarına qiymətin qoyulması ilə bağlıdır. Əgər şirkət bu halda həddindən artıq yüksək qiymət təyin edərsə, onda o, daha yüksək tarifli haqqı ödəməli olacaqdır.

İstənilən beynəlxalq marketinq strategiyasının müvəffəqiyyəti şirkətin seçdiyi strategiyayı yerinə yetirmək qabiliyyətidir. Beynəlxalq marketinq strategiyasının realizasiyası bir də onun xarici bazarlardan firmanın ayrılmasına görə çox çətinləşir.

Beynəlxalq marketinq fəaliyyətində gömrük əməliyyatlarının təşkilini bilmək xüsusi yer tutur. Gömrük-yüklərin dövlət sərhədini keçərək daşınmasına nəzarət edən, gömrük rüsumlarını yığan və toplayan dövlət idarəsidir.

Müasir gömrükxanalar sərhəd məntəqələrində (limanlarda), ölkənin iri sərhədlərində yerləşir. Gömrükxana ölkənin gömrük qanunlarının yerinə yetirilməsini yoxlayır; idxal və ixrac edilən malları hesaba alır; yükləri müvəqqəti saxlamaq üçün qəbul edir; ölkəyə gətirilməsi və ya ölkədən çıxarılması məhdudlaşdırılmış məmulatları götürür; qaçaqyolçuluqla mübarizə aparır; yüklərə yenidən baxış keçirir; gömrük rüsumunu yığır, toplayır və s.

Gömrük əməliyyatlarında gətirilən və aparılan malların gömrük dəyərini təyin etmək xüsusi yer tutur.

Gömrük qanunvericiliyində vergiqoyma bazasını malın gömrük dəyəri adlandırmaq qəbul edilmişdir. Gömrük dəyəri altında qoyulmuş qanunvericilik qaydasında müəyyən edilən və gömrük qoyuluşu məqsədilə istifadə edilən xüsusi həcmdir (yəni gömrük ödənişlərinin hesablanması üçün başlanğıc haqq-hesab bazası sifatində). Ondan başqa, gömrük dəyərinin hesablanması bilavasitə və ya başqa gömrük məqsədləri üçün də zəruridir. Buraya gömrük statistikas, müəyyən qaydada qoyulmuş dəyər kvotlarına riayət etməyə görə nəzarəti aid etmək olar [4, s.62].

Gömrük dəyərinin tədqiqi müəyyən edilməsi qaydalarına gömrük orqanlarına müasir mərhələdə əsas funksiyalarından birini, yəni fiskal funksiyasını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə imkan verir, çünki bu funksiya dövlət xəzinəsinə gömrük ödənişlərinin ayrılmasından daxil olan gəlirlərin dolğunluğunu təmin edir. Başqa tərəfdən, ümumi metodikanın və gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinə qoyulmuş ciddi qaydaların olması xarici-iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarını bərabər şəraitlərə qoyur.

Effektli beynəlxalq marketinqin təşkili istənilən ölçülü şirkət üçün əhəmiyyətli vəzifədir. Mərkəzləşdirmə və mərkəzləşdirilməyə arasındakı münaqişə çox gərgindir. Bir tərəfdən, menecerlər strateji qərarların və tədbirlərin qəbuluna mərkəzləşdirilmiş qaydada yanaşmalıdırlar. Lakin başqa tərəfdən, onlar bazarın şərtləri ilə sıx bağlı olan yerli işçilərə daha çox muxtariyyət verməlidirlər. Mərkəzləşdirilən - mərkəzləşdirilməyən təşkilatın hər hansı universal kombinasiyası yoxdur. Təşkilat quruluşu firmanın vəziyyət və zamanı ilə uyğun olaraq dəyişir. Firma, firmanın işini vəziyyətinə və zamanına uyğun olaraq təmin etməlidir. Firma özünün quruluşunu beynəlxalq mühitə uyğun olaraq təmin etməlidir. İstənilən problemlər, gözlənilməyən rəqabətdən müharibənin başlanmasına qədər beynəlxalq marketinq planının həyata keçirilməsinə mane ola bilər. Firma təcili olaraq bu cür hadisələrə reaksiya verməlidir və bu onun uzun müddətli müvəffəqiyyətini müəyyən edir. Deməli, firma özünün marketinq planlarının yerinə yetirilməsini qiymətləndirməyin uğurları, məqsədlərin vəzifələrini və vari-

antlarını etməyi və lazım olanda isə fəaliyyətə nəzarət etməyi bacarmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq marketingin menecerləri tərəfindən istifadə edilən planlaşdırma haqqındakı qərarların qəbul edilməsinin modeli özü ilə təkrarlanan prosesi təqdim edir. Ətraf mühitin və strategiyanın uğurlu realizasiyasının qavranılmasını təmin etmək üçün dəfələrlə tədbirlər keçirilməlidir.

Marketing fəaliyyətinin nəticələri kommersiya əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin gedişində öz sonluğunu tapır. Kommersiya əməliyyatlarının texnologiyası marketinglə əhatə olunmur, ancaq sərbəst əhəmiyyətə malikdir. Mübadilənin baş tutması üçün müəyyən qarşılıqlı əlaqəli hərəkətləri yerinə yetirmək zəruridir:

-alıcını tapmaq;

-onunla bütün şərtləri razılaşdırdıqdan sonra sövdələşmə-müqavilə bağlamaq (Buraya mal, onun keyfiyyəti, miqdarı, qiymətin ödənmə müddəti və s. aiddir);

-müqaviləni yerinə yetirmək: malı verməyə hazırlamaq, onu alıcıya çatdırmaq, verilmiş mala görə haqq-hesabları aparmaq; beynəlxalq kommersiya belə hərəkətlərə malikdir, mübadilə əməliyyatları isə mahiyyətinə görə idarəçilik fəaliyyəti olaraq beynəlxalq kommersiya əməliyyatları adlanır.

Mübadilənin idarəetmə mənası, yəni mübadilə əməliyyatının aparılması ondan ibarətdir ki, maddi dəyərlər və xidmətlərin mübadilə prosesini həyata keçirən insanların müxtəlif növlü fəaliyyətini tənzim etsin, istiqamətləndirsin və təşkil etsin.

Kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyəti bütövlükdə firmanın təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrindən asılı olan fəaliyyətin xüsusi növüdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti malın istehsalının, başlanmasına qədər və ya onun istehsalından sonra həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq məhsulun konkret növlərinin realizə edilməsinə yönəlmişdir: istehsalçının naməlum bazara işlədiyi vaxt artıq istehsal edilmiş malın alıcısının axtarışı və s.

Yuxarıda göstəriləndi kimi, beynəlxalq marketing fəaliyyəti isə onların hazırlanmasının effektivliyini, istehsalı və satışı əvvəlcədən hesablamaqla rəqabətqabiliyyətli malların buraxılmasına yönəlmişdir. Marketing fəaliyyətində satış siyasətinin işlənilməsi hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buraya məhsulun hər bir konkret növünə və müəyyən bazara görə kanalların və satışın metodlarının müəyyən edilməsi, satışın təşkilində mümkün olacaq xərclərin hesablanması, reklama, daşınmaya və çatdırılmaya çəkilən xərclər, satışdan sonra texniki xidmət və s. Beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti marketing idarəetməsinin müəyyən sistemi kimi tətbiiq edilməsindən asılı və ya asılı olmayaraq həyata keçirilir.

Əgər beynəlxalq marketing bazarın tələbatını hesablamağa söykənən firmadaxili idarəetmə sistemi kimi çıxış edirsə, onda beynəlxalq kommersiya fəaliyyəti praktiki olaraq bazarda istehlakçı-əksagentlərlə firmanın əlaqəsini yerinə yetirir. Belə əlaqə xarici əksagentlərlə saxlanılan zaman bu fəaliyyət firmadaxili idarəetməyə aid olan xarici-iqtisadi fəaliyyət kimi baxılır. O, firma tərəfindən həm idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasına, həm də xarici istehsal və satış fəaliyyətini idarə etməyə istiqamətlənmişdir.

Beynəlxalq kommersiya işi dünya bazarında mübadilə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi

ilə əlaqəli olan vəzifələrin həllini təmin edən firmanın və başqa təşkilat quruluşlarının aparılmasının dairəsidir. Bura beynəlxalq praktikada mövcud olan forma və metodların müxtəlif ölkələrdə istifadə edilən əksagentlər arasındakı fəaliyyət də aiddir.

Beynəlxalq kommersiya işi mallar, xidmətlər, həm firmadaxili, həm də firmaarası elmi-texniki və istehsal əməkdaşlığının nəticələri ilə beynəlxalq mübadilənin baş tutmasına yönəlmişdir.

Beynəlxalq kommersiya işi konkret vəzifələrin həllinə yönəldilmiş müəyyən funksiyaların çərçivəsində həll edilən beynəlxalq əməliyyatların yerinə yetirilməsi yolu ilə aparılır.

Beynəlxalq kommersiya əməliyyatları idarəçilik fəaliyyəti kimi bu fəaliyyətin istiqamətləndiyi bu cür fəaliyyət və obyektləri həyata keçirən subyektlərin olmasını nəzərdə tutur.

Beynəlxalq marketing tədqiqatları informasiyanın köməyi ilə marketoloqu istehlakçı, alıcı və ictimaiyyətlə əlaqələndirən fəaliyyətin bir növüdür. Bu halda informasiya marketing imkanlarının və problemlərinin yerinə yetirilməsi və müəyyən edilməsi, marketing fəaliyyətinin nəticələrini izləmək, həm də marketingin idarə edilməsi prosesinin başa düşülməsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir [5, s.47].

Marketing tədqiqatları tədqiqat üçün zəruri olan informasiyanı təsnif edir, onun toplanması metodunu müəyyən edir, onu işləyib hazırlayır və həyata keçirir, nəticələri analiz edir və alınmış məlumatları sifarişçiyə ötürür.

Çoxları hesab edirlər ki, beynəlxalq marketing tədqiqatları yalnız iri marketing şirkətləri tərəfindən həyata keçirilən uzun formal prosesdir. Ancaq onları xırda firmalar və kommersiya təşkilatları da aparırlar. Praktiki olaraq istənilən şirkət tədqiqatın sadə və ucuz üsullarını tapa və iri şirkətlərin ekspertləri tərəfindən istifadə edilən çətin tədqiqat priyomlarında onların tətbiqinə üstünlük verə bilər.

Beynəlxalq marketing tədqiqatlarının prosesi dörd mərhələdən ibarətdir: tədqiqatın problem və məqsədlərinin tapılması, tədqiqat planının işlənib hazırlanması, tədqiqat planının realizəsi, alınmış nəticələrin emalı və təqdim edilməsi.

Beynəlxalq marketing tədqiqat prosesində ikinci mərhələdə informasiyanın effektiv toplanması planını işləyib hazırlamaqdan və bu planın marketing üzrə menecərə təqdim edilməsindən ibarətdir. Planda artıq əldə olan məlumatların mənbələri təsvir olunur və konkret tədqiqat yanaşmalarının məğzi izah edilir, əlaqənin metodları, tədqiqatların ardıcılığı və yeni məlumatların toplanmasının alətləri müəyyən edilir. Menecərə ona lazım olan informasiyanı vermək üçün ilkin məlumatları, ikinci məlumatları və həm onları, həm də başqalarını toplaya bilər. İkinci məlumatlar əvvəlcə başqa məqsədlər üçün toplanmış informasiya idi. İlkin məlumatlar birinci dəfə verilmiş konkret məqsədlər üçün toplanan informasiyadır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq marketing və ümumiyyətlə marketing Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün yeni bir hadisə olmasına baxmayaraq bir çox təsərrüfat subyektləri marketingə xas prinsipləri öz fəaliyyətlərində müəyyən dərəcədə bazar mexanizminin tələblərinə uyğunlaşdırmışdılar. Beynəlxalq sahibkarlığın fəlsəfə və texnologiyası kimi beynəlxalq marketingin Azərbaycanda yeri və rolu ilə bağlı bəzi ümumiləşdirmələri aparmaq

və təklif vermək mümkündür.

1) Azərbaycanın sahibkarlıq subyektləri beynəlxalq marketinqi mənimsəməlidirlər. Bu halda beynəlxalq marketinqin əsas vəzifəsi xarici bazarlara nə ilə və necə çıxmaq sualına cavab tapmaqdan ibarət olacaqdır.

2) Beynəlxalq marketinqin Azərbaycanda idxalın optimallaşdırılması məsələsinə tətbiq etmək.

3) Beynəlxalq marketinq texnologiyalarından yerli müəssisələrin daxili bazardakı problemlərinin həll edilməsi üçün istifadə etmək.

4) Beynəlxalq marketinqdən xarici əmtəə və xidmətlərin müdaxiləsinə qarşı mühafizə vasitəsi kimi istifadə etmək, həm də bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu mühafizə vasitəsi kifayət qədər zəruri, təbii və qeyri-siyasi görünür.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.Allahverdiyeva.Beynəlxalq Marketinq.s.435. Bakı.2010.
2. İ.Ə.Feyzullabəyli və s. Beynəlxalq ticarət işi. Bakı, Zaman, 2001, s.320.
3. A.Ş. Şəkərliyev. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, s.256.
4. Q.Assel. Marketinq: prinsiplər və strategiya. Moskva, 1999, s.151.
5. V.Çerenkov. Beynəlxalq marketinq. Moskva, Bilik, 1998, s.342.

Abstract

INTERNATIONAL MARKETING AND ITS METHODOLOGICAL TOOLS IN THE SYSTEM OF FOREIGN TRADE AND ECONOMIC ACTIVITIES

Fatima ALEKPEROVA

Lecturer, Department of World Economy, BSU

Keywords: international marketing, international market, international trade

International marketing across national boundaries begins as an activity with an international company in the sphere of continuing treatment. Marketing is the management process that meets the needs of consumers or any other economic structure. International marketing begins with the adoption of the company to the foreign market. International marketing manifests itself with a hit of the management process under external influences-destination countries and the impact of a number of conditions of the international exchange. In this paper a detailed study of this and other questions is provided.

Резюме

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ МАРКЕТИНГ И ЕГО МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ
ИНСТРУМЕНТЫ В СИСТЕМЕ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Фатима АЛЕКБЕРОВА

Преподаватель кафедры “Мировая Экономика”, БГУ

Ключевые слова: международный маркетинг, внешний рынок, международная торговля

Международный маркетинг независимо от национальных границ деятельности международной компании начинается со сферы обращения и продолжается в сфере обращения. Маркетинг это управленческий процесс, удовлетворяющий потребности компании или потребителей любой другой экономической структуры. Международный маркетинг начинается с принятия компанией решением о выходе на внешний рынок. Международный маркетинг проявляет себя с попаданием управленческого процесса под внешние воздействия стран назначения и влияние ряда условий международного обмена. В статье подробно изучены этот и другие вопросы.

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ VƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Elnarə ÖMƏROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

Rəyçi: iqtisad üzrə elmlər doktoru Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq, qeyri-neft sektoru, innovasiya, işgüzar mühit, innovasiya məhsulu

Giriş. Ölkəmizdə müstəqillik illərində bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində aparılmış məqsədyönlü və radikal islahatlar ciddi sosial-iqtisadi dəyişikliklərə yol açmışdır. Bu dəyişikliklər ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün yeni iqtisadi mühit formalaşmışdır. Dövlətin apardığı iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətlərindən biri ölkədə əlverişli işgüzar mühit yaratmaqla investisiya cəlb ediciliyinin artırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verməkdən ibarətdir. Sürətli iqtisadi inkişafın və onun vacib şərti olan qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi qloballaşma şəraitində hər şeydən əvvəl sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni tələblərə uyğun olaraq canlandırılmasından asılıdır. Ona görə də kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması günün təxirəsalınmaz məsələlərindən biridir. Həmin məqsədə çatmaq üçün ölkəmizdə kiçik biznesin hazırkı durumunun və inkişaf meyillərinin tədqiqi vacibdir. KOS-ların ölkə iqtisadiyyatındakı payının artırılması, rəqabət güclərinin inkişaf etdirilməsi məqsədiylə kiçik sahibkarlıq subyektlərində innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bu sahədə mövcud durumun aşkara çıxarılması və inkişaf yollarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə həmin məsələlərin tədqiqi qarşıya qoyulmuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı dinamik xarakter almışdır. Bazar iqtisadiyyatı yolunda həyata keçirilən tədbirlərin, istehsal münasibətlərində aparılan köklü dəyişikliklərin müsbət nəticələri indi daha çox hiss olunur. Yeni dövrün tələblərinə uyğun yaradılmış bir sıra sənaye sahələrində rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı, mövcud investisiya fəallığı, sahibkarlığın stimullaşdırılması və təşəbbüskarlığa geniş meydan verilməsi ölkənin iqtisadi dayaqlarının möhkəmlənməsini və beynəlxalq aləmə inteqrasiya prosesini sürətləndirir. Regionlarda iqtisadi fəallığın getdikcə güclənməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması da ümumi inkişaf prosesinə təkan verir [1, s.112].

Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilən dövlət proqramları və konkret tədbirlər iqtisadiyyatın diversifikasiyası və yeni sənaye sahələrinin inkişafı üçün geniş imkanlar açmalıdır. Bütün bu kimi müsbət meyillər əsas götürülərək, Azərbaycan Respublikasında 2014-2020-ci illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Əsas istiqamət regionlarda rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən, müasir texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin yaradılması, bu

ərazilərdə istehsal olunan məhsulların region və dünya bazarlarına ixracına stimül verilməsidir. Bu məqsədlə qeyri-neft sənayesinin inkişafına, iqtisadiyyatın modernləşməsinə, innovativ və elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşmasına, yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının genişləndirilməsinə nail olmaq üçün sənaye parklarının və komplekslərinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi ön plana çəkilmişdir [2].

Qeyri-neft sektorunda kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) qloballaşmanın yaratdığı mütəmadi dəyişikliklərə, yeni rəqabət mühitinə uyğunlaşma qabiliyyəti, məşğulluq sahələri yaradılmasındakı fəaliyyətləri, iqtisadi və sosial inkişafa göstərdiyi təsirləri ilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında rolu gün keçdikcə daha da artır. Dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi kimi Azərbaycan da bu proseslərdən geri qalmır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, kiçik və orta biznes səmərəli fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə istehsal olunan məhsul və xidmətlərin yarısından çoxu, elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsalat tətbiqinin 80 faizi, hər yeni açılan 3 işyerindən 2-si həmin sahənin payına düşür. Eyni zamanda kiçik və orta biznes subyektləri əhalinin tələbatına daha həssas olduğundan, bazar konyukturunun dəyişikliklərinə operativ reaksiya verib, istehsal və istehlak sferalarındakı müvafiq boşluqları daha dolğun və səmərəli şəkildə doldura bilirlər. Bundan əlavə kiçik və orta sahibkarlıq orta təbəqələrin formalaşmasının əsas mənbəyi kimi cəmiyyətdə zəruri sabitlik təmin edərək, ölkədə həyata keçirilən demokratik yönü, mütərəqqi iqtisadi, hüquqi və siyasi islahatların dəstəklənməsinin sosial bazasını genişləndirir [3, s.1].

Azərbaycanda bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemə keçidin ilk illərindən başlayaraq sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsinə dair bir sıra mühüm hüquqi-normativ aktlar qəbul edilmişdir. Onlar Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və dəstəklənməsinin hüquqi bazasını formalaşdırmış, əlverişli işgüzar mühitin yaradılmasını təmin etmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatı, həyata keçirilən məqsədyönlü proqramlar əsasında, xüsusi ilə 2006-cı ildən sonra intensiv şəkildə genişlənən neft-qaz sektorunun təsiri altında inkişaf etmişdir ki, bu da öz növbəsində kiçik və orta müəssisələrin sayının və iqtisadiyyatda rolunun da artmasına təkan vermişdir.

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr iki qrupa bölünür: fərdi sahibkarlar (yəni hüquqi şəxs yaratmadan müəssisənin yeganə sahibi) kiçik və orta müəssisələr (yəni hüquqi şəxslər). Fərdi sahibkarlar birmənalı olaraq hüquqi baxımdan kiçik müəssisələr hesab olunurlar, hüquqi şəxs kimi qeydiyyatı alanlar isə iki göstəriciyə (işçilərin sayı və illik dövriyyə) əsasən təsnif olunurlar.

Kiçik biznes subyektləri (hüquqi şəxslər) aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət növünə görə təsnifləşdirilməsi haqqında 20 aprel 2004-cü il 57 sayılı sərəncamına görə “kiçik biznes” sektorlar üzrə aşağıdakı kimi təyin olunur: tikinti və sənaye sahələrində – işçilərin sayı 40 nəfərdən və illik dövriyyə 200 000 Azərbaycan manatından (~\$247 000) azdırsa; kənd təsərrüfatı – işçilərin sayı 15 nəfərdən və illik dövriyyə 100 000 Azərbaycan manatından (~\$123 500) azdırsa; topdansaş ticarəti – işçilərin sayı 10 nəfərdən və illik dövriyyə 300

000 Azərbaycan manatından (~\$370 500) azdırsa; digər sahələr – işçilərin sayı 5 nəfərdən və illik dövriyyə 100 000 Azərbaycan manatından azdırsa [4].

Cədvəl 1

Azərbaycanda Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı

	2009	2010	2011	2012	2013
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə-cəmi	205028	207120	223547	248288	260563
İndeks 2009=100	100	101.2	109.0	121.1	127.1
Ondan fiziki şəxslər-fərdi sahibkarlar	186765	192588	210643	234634	246102
İndeks 2009=100	100	102.9	112.6	125.5	131.6

Mənbə: [5].

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi 2013-cü ildə Azərbaycanı kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə 260563 təşkil etmişdir. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 2013-cü ildə 2009-cu ilə nisbətən təxminən 65535 ədəd artmışdır. Bunların içərisində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı təqribən 59337 nəfər təşkil edir.

Bu göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyən sahibkarların böyük əksəriyyəti fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərməyə üstünlük verirlər. Sahibkarlar arasında mütəxəssislərin apardığı sorğulara görə belə halın səbəbləri aşağıdakılardır: 1. Fiziki şəxsin qeydiyyatının daha sadə olması; 2. Fərdi sahibkarlıqla məşğul olanların uçot və hesabat işlərinin daha sadə olması; 3. Fəaliyyəti dövründə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olanların hüquqi şəxslərdən əsaslı fərqləndirici xüsusiyyətlərinin və hansısa üstünlüyünün olmaması; 4. Fəaliyyətin dayandırılması zamanı prosedurların daha sadə olması [6, s.174].

Sorğunun nəticələrinə istinad edərək göstərmək lazımdır ki, hökumət tərəfindən hüquqi şəxslərin sayının artırılmasının stimullaşdırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirməlidir. Bu sahədə vəziyyət o qədər də qənaətbəxş deyil. Çünki, kiçik müəssisələrin sayı 2006-cı ildə 12232 vahiddən 2013-cü ildə 14461 vahidə yüksəlmişdir. Yəni yüksək iqtisadi inkişaf sürəti olduğu halda onların sayı cəmi 18,2 faiz artmışdır.

Təhlil göstərir ki, 2013-cü ildə ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən 6 milyard 72 milyon manat məhsul istehsal edilmişdir. Bu, 2009-cu ilin eyni göstəricisinə nisbətən 2.1 dəfə çoxdur. Halbuki, fiziki şəxslər-fərdi sahibkarların, yəni hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların istehsal həcmində cəmi 70 faiz artım müşahidə olunur. Bu, ölkəmizdə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin böyük potensiala və perspektivə malik olduğunun bir göstəricisidir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin rolu müxtəlifdir. Əsas iqtisadiyyat sahələri olan sənaye və kənd təsərrüfatında onların payı 10 faizdən aşağı olduğu halda ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsində 49,8 faiz, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində isə 76,7 faizdir (Diaqram 1).

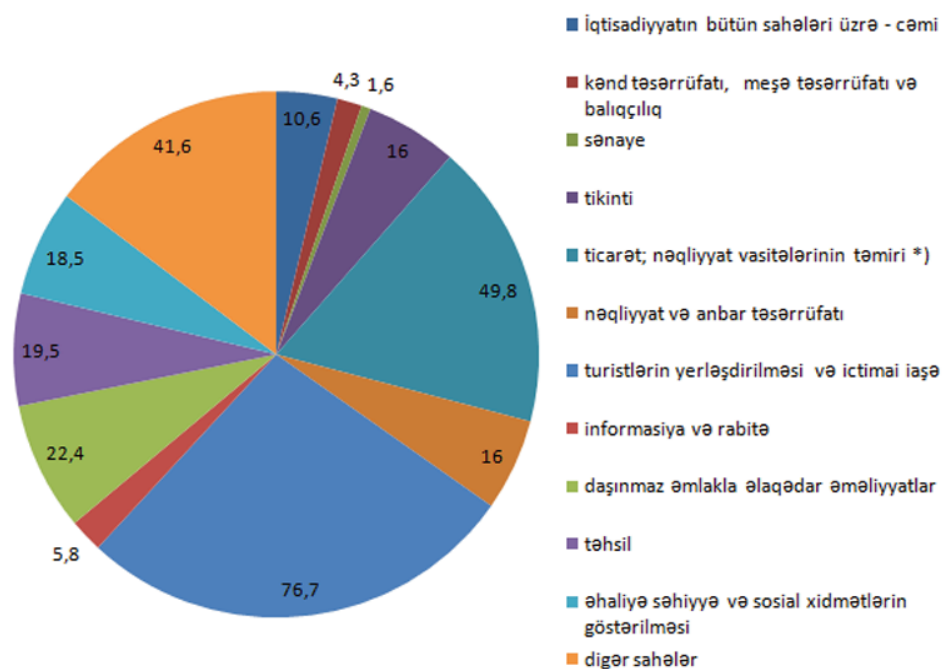

Diagram 1. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin məhsul buraxılışına görə payı, faizlə

Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü haqqında məlumatların təhlili göstərir ki, kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışı ən çox tikinti sektorunda cəmlənmişdir.

Tikinti sektorunda kiçik sahibkarlıq sürətlə inkişaf edir. 2007-ci ildə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının cəmi 16,3 faizi bu sektorun payına düşürdüsə, 2013-cü ildə həmin nisbət 43,8 faizə yüksəlmişdir. Kiçik sahibkarlıq ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri işlərində də yüksək xüsusi çəkiyə (20,5 faiz, ikinci yer) malikdir.

Araşdırmalar həmçinin onu da göstərir ki, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin ölkə üzrə regional yerləşməsi də qeyri-bərabərdir.

Belə ki, say etibarı ilə 2013-cü ildə onların 35.7 faizi Bakı şəhərində yerləşmişdirsə, ölkə üzrə məhsul buraxılışının 63.5 faizi paytaxtda cəmlənmişdir. Məhsul buraxılışının həcminə görə Aran iqtisadi rayonu ikinci, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu isə üçüncü yerdə dayanır. Məlum olduğu kimi səmərəli sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri balanslaşdırılmış regional inkişafdır. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın başda gələn şərtlərindən biri orada kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin canlandırılmasıdır. Bunun üçün regionlarda sahibkarlığın dəstəklənməsi və dövlət köməyinin daha da artırılması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünya Bankı (DB) və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) tərəfindən hazırlanan "Doing Business-2014" hesabatının reytingində Azərbaycan 70-ci yeri tutmuşdur. "Doing Business" hesabatı ölkədə biznes mühitinin əlverişli olmasını qiymətləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı “Doing Business-2013” hesabatı ilə müqayisədə öz mövqeyini bir pillə yaxşılaşdıraraq 189 ölkə arasında 70-ci yeri tutmuş və bir sıra göstəricilərə görə qabaqcıl ölkələri geridə qoymuşdur. Biznes mühitinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi sahəsində 2005-ci ildən başlayaraq 18 məqsədyönlü islahatların keçirilməsi sayəsində hazırkı hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı ilk 15 ölkə sırasında qərarlaşmışdır. ABŞ-ın “Heritage” Fondu və “Wall Street Journal” qəzetinin birgə hazırladığı “İqtisadi Azadlıq İndeksi-2014” hesabatında Azərbaycan 100 mümkün xaldan 61,3 xal toplamaqla, dünyanın 186 ölkəsi arasında 81-ci yeri tutaraq iqtisadi cəhətdən orta azad ölkələr sırasına daxil olmuşdur. Əvvəlki illə müqayisədə Azərbaycan 6 pillə irəliləmiş və iqtisadi azadlıq indeksini 1,6 xal yaxşılaşdırmışdır. Buna səbəb kimi maliyyə idarəçiliyi və mülkiyyət hüququ məsələlərində irəliləyişlərin olduğu göstərilir. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında öz əksini tapmışdır. Ümumdünya İqtisadi Forumu (ÜİF) tərəfindən hazırlanan 2013-2014-cü illərdə dünya ölkələri iqtisadiyyatlarının rəqabətədavamlılıq reytingində Azərbaycan daha rəqabətədavamlı ölkələr sırasına daxil olub və 148 ölkə arasında 39-cu yeri tutub [6, s. 173].

Azərbaycanın təbii resurslarından və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə uğurlu iqtisadi siyasət təmin etmiş ölkəmizin inkişafın yeni, keyfiyyətə daha yüksək mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaratmışdır. Ölkə keçid iqtisadiyyat mərhələsinə başa vuraraq inkişaf etmiş cəmiyyətə doğru irəliləyir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda aparılan islahatlar, düşünülmüş siyasət ölkəmizin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, möhtərəm cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən müasir global çağırışlar əsasında zənginləşdirilərək, uğurla davam etdirilən milli inkişaf strategiyası ölkəmizin və xalqımızın gələcəyinə böyük nikbinliklə baxmağa imkan verir. Son on il ərzində Azərbaycan dünyada ən sürətli templərlə inkişaf edən dövlət kimi tanınır. Bunun başlıca səbəbi elmi əsaslara söykənən iqtisadi islahatların siyasi islahatlarla tamamlanması, uzlaşdırılmasıdır. Ölkəmizdə ardıcıl surətdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlar, əldə edilmiş makroiqtisadi sabitlik inkişafın resurs bazasından, investisiya mərhələsinə istehsal və innovasiya mərhələsinə keçməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Qloballaşan mürəkkəb və dinamik iqtisadi mühitdə ölkəmizin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, dünya ölkələrinin çoxillik təcrübəsindən göründüyü kimi innovasiyalı iqtisadi sistem yaradılmasından bilavasitə asılıdır [7, s. 3].

İqtisadiyyatın həm ənənəvi, həm də elmtutumlu sahələrində rəqabətə davamlılığının artımı onun inkişafının başlıca amilidir. İnformasiya cəmiyyətində iqtisadi inkişaf innovasiya siyasəti ilə sıx əlaqəlidir. Bu da öz növbəsində innovasiya sistemlərinin yaradılmasını tələb edir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının əsas amilləri sırasına istehsalatın və cəmiyyətin idarə edilməsinin müxtəlif sahələrinə yeni ideya, elmi bilik, texnologiya və məhsul növlərinin tətbiqinə əsaslanan innovasiya fəaliyyəti də mühüm yer tutmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2009-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya» və «Azərbaycan Res-

publikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı» haqqında sərəncamında elm və innovasiya sahəsində ən qısa zamanda ciddi islahatların aparılması zərurəti olduğunu göstərir. Qloballaşma dövründə yeni tələblərə uyğun olaraq bir çox vəzifələrin təxirə salınmadan həll edilməsi innovasiya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün günün təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, milli iqtisadi sistemin innovativ inkişaf mərhələsinə keçid milli sahibkarlığın innovasiya fəaliyyətinin formalaşması və inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır.

Biznesin innovasiyalı inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən səmərəli istifadə etmək və dünya bazarında məhsulun rəqabət qabiliyyətini təmin edən innovasiya fəaliyyətini genişləndirməkdir. İnnovasiya fəaliyyəti - iqtisadi effekti təmin edən yeni, yaxud təkmilləşdirilmiş məhsul, texnologiya və xidmət növlərinin, habelə inzibati, istehsal, kommersiya və digər xarakterli təşkilati qərarların qəbuluna və praktiki reallaşdırılmasına yönəldilən fəaliyyətdir [8, s. 90].

Müasir mərhələdə Azərbaycanın sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin müasir durumu təhlil edilmiş və statistika məlumatlarına əsasən müəyyən edilmişdir ki, yenilik səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə innovasiya məhsulunun həcmi 2013-cü ildə 11634 min manat olmuşdur.

Statistika məlumatlarından görünür ki, Azərbaycan sənayesində innovasiya məhsulları, o cümlədən əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş məhsul və təkmilləşdirilmiş məhsul istehsalı kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin nəşrlərində isə kiçik və orta məhsullar haqqında ayrıca məlumatlar dərc edilmir.

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər statistika məlumatlarından göründüyü kimi müxtəlifdir. Onlardan maliyyə problemləri və kadr çatışmazlığı başda gələn amillərdəndir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, kiçik və orta müəssisələrdə (KOM) innovasiya fəaliyyətinin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə onların maliyyə vəziyyətindən və maliyyələşdirilməsinin təşkilindən asılıdır. Kiçik və orta müəssisələrin maliyyələşdirilməsi isə xeyli dərəcədə riskli bir işdir, çünki kiçik və orta biznesin inkişafı mürəkkəb sosial-iqtisadi, siyasi və sosial-psixoloji şəraitdə baş verir. Kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri onların inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və dəstəklənməsini zəruri edir. Onların innovasiya fəaliyyətini genişləndirməsi bu qurumların əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə ehtiyatlarına əlverişliliyindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlətin maliyyə dəstəyi kiçik sahibkarlığın maliyyə təminatının mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə vəsaitlərin artımı təmin edilməklə yanaşı, həmin vəsaitlərdən istifadə mexanizminin yaxşılaşdırılması da zəruridir [9. S.46-48].

Nəticə. Ölkəmizin informasiya cəmiyyəti mərhələsinə keçdiyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, elm və innovasiya tutumu daha böyük olan sənaye sahələrində kiçik müəssisələrin sayının və keyfiyyətinin artımı dövlətin iqtisadi qurumları qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri olduğunu təsdiqləyə bilərik. Bizim fikrimizcə sahibkarlıq anlayışı sadəcə olaraq mənfəətin

qazanılması artıq mövcud olan üsullardan istifadə edilməsi ilə deyil (gündəlik dövryyə), həm də daha çox yeniliklərdən istifadə edilməsi və yeni dəyər yaradılması ilə əlaqələndirilməlidir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanda geniş yayılmış sahibkarlığa dövlət yardımı ilk növbədə innovasiya fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməlidir. Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlıq sferasında innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi məqsədilə transmilli şirkətlər üçün yenilikçilər rolunu oynayan kiçik müəssisələr yaradılmalıdır. Ölkədə bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün də elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər paketi hazırlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dünyamalı Vəliyev. Azərbaycanın global iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008.428 səh.
2. İsa Aliyev. Qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. Azərbaycan qəzeti, 12 Aprel 2014
3. Əli Məsimli. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məsələləri.
http://edf.az/ts_general/download/Ali_Masimli_14_07_2010.pdf
4. Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr üzrə araşdırma. Bakı, Yanvar 2009.
http://www.ifc.org/wps/wcm/connect/2a254d004a1d4c9a8f939f02f96b8a3d/az_final.pdf?MOD=AJPERES
5. www.azstat.org – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı.
<http://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
6. Vüqar Gülməmmədov. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın tənzimlənməsində vergitutma amilləri. Vergi jurnalı. 2014 N 3 s.170-176
7. Akif Musayev. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. Bakı. “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 2014. 184 s.
8. A.Abbasov. Biznesin innovasiyalı inkişafının konseptual əsasları .Azərbaycanın vergi jurnalı, 2015, N 1 s.81-94
9. Nəzərov V. Kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətinin maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları. Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 9 iyun 2012, Bakı 2012, s.46-48

Abstract

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT AND INNOVATIVE ACTIVITY OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURS IN AZERBAIJAN

Elnara OMAROVA

Ph.D. student of Sumgayit State University

Key words: small and medium entrepreneurship, non-oil sector, innovation, business environment, product of innovation

Development of small and medium entrepreneurship is one of the important problems of modern economy of Azerbaijan. One of the key points in this process is the creation of favorable conditions and encouraging the participation of small entrepreneurship in all spheres of economy. The main task of current stage of transformation of Azerbaijani economy is the transition to a knowledge-intensive innovation development. One of the solution of the strategic task is activization of small innovative entrepreneurship.

Резюме

АНАЛИЗ ДИНАМИКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА И РАЗВИТИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльнара ОМАРОВА

диссертант Сумгаитского Государственного Университета

Ключевые слова: мелкое и среднее предпринимательство, нефтегазовый сектор, инновации, бизнес среда, инновационный продукт

Развитие малого и среднего предпринимательства - одна из важнейших проблем современной Азербайджанской экономики. Одно из ключевых мест в этом процессе занимает создание благоприятных условий и стимулирование участия МП во всех сферах экономики. При этом, важнейшей задачей современного этапа преобразования Азербайджанской экономики является переход к наукоемкому инновационному развитию. Одним из путей решения этой стратегической задачи является активизация малого инновационного предпринимательства.

TİKİNTİDƏ İNVESTİSİYA PROQRAMLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASI

Nəsim SARIYEV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, doktorant

Rəyçi: i.ü.f.d., dos. Elşad Yusifov

Açar sözlər: effektivlik, proqnozlaşdırma, tikinti, qərar, uzunmüddətli, proqram, investisiya

Tikintidə uzunmüddətli investisiyalar haqqında qərarlar qəbul edəndə onların səmərəliliyinin proqnozlaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Onun üçün gəlirlərin və xərclərin uzunmüddətli təhlili aparılmalıdır [1,347s.].

İnvestisiya fəaliyyəti proqramının qiymətləndirilməsinin əsas metodları bunlardır:

- investisiyanın ödəmə müddətinin hesablanması (t);
- investisiyanın rentabelliyyəsinin indeksinin hesablanması (İR);
- xalis gəlirdən səmərənin müəyyən edilməsi (NPV);
- gəlirliyin daxili normasının müəyyən edilməsi (İRR);

Bu metodların əsası nəzərdə tutulan investisiyaların və gələcək pul daxilolmalarının həcmünün müqayisəsidir. Birinci ikisi həm pul daxilolmalarının kəmiyyətinin nəzərə alınmasına, həm də pul axınlarının müvəqqəti komponentlərinin nəzərə alınması ilə diskontlaşdırılmış gəlirlərlə əsaslanı bilər.

İnvestisiya proqramı və layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin birinci metodu ondan ibarətdir ki, investisiyanın ödəmə müddəti təyin edilsin - bu göstərici çox sadədir və bu səbəbə görə də ən geniş yayılındır.

Əgər investisiya layihəsindən alınan gəlirlər illər üzrə bərabər bölünürsə (məsələn, klub mənzillərinin layihəsi), onda investisiyanın ödəmə müddəti investisiya xərclərinin məbləğini illik gəlirin kəmiyyətinə bölməklə müəyyən edilir:

$$Gb = 1000 / 250 = 4 \text{ il.}$$

Gəlirlərin daxil olması bərabər olmayanda (adi mənzillərin layihəsi) ödəmə müddətini illərin sayına görə birbaşa hesablayırlar, yəni gəlirlər xərclərlə müqayisə edilir (Cədvəl 1).

Klub mənzillərinin və adi mənzillərin layihələrinin hər birinə 1000000 manat investisiya tələb edilir. Klub mənzillərinin layihəsi birinci iki ildə 500 min man. mənfəət təmin edir, ondan sonra gəlirlər aşağı düşür. Klub mənzillərin layihəsindən gəlirlər altı il ərzində bərabər surətdə 250 min manat məbləğində daxil olurlar. Onda demək olar ki, klub mənzillərinin layihəsinin investisiya qoyuluşu iki ildə ödənilir, adi mənzillərin layihəsi isə - dörd il ərzində. Ödəməyə görə klub mənzillərinin layihəsi, ikincisinə nisbətən daha faydalıdır.

İnvestisiyanın səmərəliliyini qiymətləndirəndə, təkcə onun ödəmə müddətini yox, kapital qoyuluşuna görə alınan gəlir də nəzərə alınmalıdır, onun üçün rentabellik indeksi (İR) və investisiyanın rentabellik səviyyəsi hesablanır.

Cədvəl 1.**İnvestisiya proqramı və layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi**

Göstəricilər	Klub mənzillərinin layihəsi	Adi mənzillərin layihəsi
Dəyər, min.man	1000	1000
Mənfəət, min.man:		
Birinci il	500	250
İkinci il	500	250
Üçüncü il	100	250
Dördüncü il	50	250
Beşinci il	50	250
Altıncı il	-	250
Cəmi:	1200	1500

Ona görə də ən elmi əsaslandırılmış artım (kompaundir), yaxud müasir və gələcək sərvətlərin bərabər olmayan qiymətlərinin, vaxta görə pulların dəyərinin dəyişilməsini nəzərə alan pul daxilolmalarının diskontlaşdırılmış metodlarına əsasən, investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.

Kompaundir metodu ondan ibarətdir ki, əməliyyatın axırında investor əldə edəcəyi pulların məbləğini müəyyənləşdirir. Bu metodu istifadə edəndə pul axınları indidən gələcəyə aparılır. Burada verilmiş kəmiyyət: investisiyanın ilk məbləği; gəlirin müddəti və faiz dərəcəsi, axtarılan kəmiyyət - vəsaitlərin məbləğidir, bu əməliyyat tamamlandıqdan sonra alınacaqdır.

İlliyi 10% ödənilməklə biz banka 1000000 (1 milyon) manat pul qoysaydıq, onda gəlirin aşağıdakı göstəricilərini hesablayardıq:

Birinci il $1000 (1+10\%) = 1000 \times 1,1 = 1100000$ manat

İkinci il $1100 (1+10\%) = 1100 \times 1,1 = 1210000$ manat

Üçüncü il $1210 (1+10\%) = 1210 \times 1,1 = 1331000$ manat

$1000 \times 1,1 \times 1,1 = 1000 \times 1,21 = 1210000$ manat

Misaldan görünür ki, bu gün 1000000 manat üç ildən sonrakı 1331000 manata bərabərdir. Oksinə, üç ildən sonrakı 1331 min manat gəlir bu günkü 1000000 manata ekvivalentdir (10% dərəcəsi ilə ödənilməklə). (Cədvəl 2.)

Layihəyə investisiya qoyuluşu bir dəfəliyə yox, bir neçə il ərzində hissə-hissə qoyulur. Onda NPV hesablamaq üçün aşağıda göstərilən düsturu tətbiq etmək olar [2,121s.].

$$NPV = \sum_{n=1} \frac{CF_n}{(1+r)^n} - \sum_{j=1} \frac{J_j}{(1+r)^j}$$

*Cədvəl 2.***Gəlirlərin cari dəyərinin və investisiya xərclərinin hesablanması**

Göstərici	Xərclərin və gəlirlərin uçot dəyəri, min man.		Diskontlaşdırma əmsalı $r = 10\%$	Xərclərin diskontlaşdırılmış məbləği, min man.	
	Klub mənzilləri (NPV _k)	Adi mənzillər (NPV _a)		Klub mənzilləri (NPV _k)	Adi mənzillər (NPV _a)
İnvestisiya xərcləri, min man.	1000	1000		8,672	1000
o cümlədən,					
birinci il	500	1 %	0,909	454,5	-
ikinci il	500	1 %	0,826	413,0	-
Gəlir, min man.					
birinci il	-	250	0,909	-	227,5
ikinci il	-	250	0,826	-	206,50
üçüncü il	500	500	0,751	375,5	375,5
dördüncü il	500	500	0,683	341,5	341,5
Gəlirlərin yekunu	1200	1500	-	779,5	1150,75

Burada, n – gəlirlərin alınması dövrlərinin sayıdır; j – layihə vəsaitlərinin investisiya qoyuluşu dövrlərinin sayıdır.

$$NPV_k = 779,5 - 862,2 = 87,7$$

$$NPV_a = 1150,75 - 1000 = 150,75$$

İnvestisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üçün istifadə edilən, ən mühüm göstərici rentabellik göstəricisidir (diskontlaşdırılmış pul daxilolmalarına əsaslanan). Onun hesablanması aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$IR = \sum_{n=1} \frac{CF_n}{(1+r)^n} / I_0$$

Xalis cari dəyərdən fərqli olaraq bu göstərici nisbidir, ona görə də onu bəzi alternativdən investisiya qoyuluşu layihəsinin variantının seçilməsini rahat istifadə etmək olar (Cədvəl 3).

NPV-nin kəmiyyətinə görə ən faydalı elit mənzillərdir, rentabellik indeksinin səviyyəsinə görə isə - klub mənzillərdir.

İnvestisiyanın səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ən çox tətbiq edilən göstəricilərdən biri gəlirliyin daxili normasıdır (İRR). Daxili gəlirlik norması diskontun maksimum əlverişli dərəcəsini təyin edir. Onun əhəmiyyəti aşağıdakı tənlikdən görünür:

$$\sum \frac{CF_n}{1+IRR} - i_0 = 0$$

Cədvəl 3.

Rentabellik indeksi

Layihə	İnvestisiyalar, min.man.	5 il ərzində illik gəlir	İlliyi 10%-lə hesablanmış, PV	NPV	Rentabellik indeksi
Klub mənzilləri	500	150	568,5	68,5	1,14
Adi mənzillər	300	85	3222,0	22,0	1,07
Elit mənzilləri	800	232	879,5	79,0	1,10

Bu göstəricinin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, o, gözlənilən gəlirlilik normasını və qiymətləndirilən layihəyə investisiya xərclərinin maksimum əlverişli səviyyəsini göstərir. İRR investisiya resurslarının orta ölçülmüş qiymətlərindən yüksək olmalıdır.

$$IRR > CC$$

Əgər o şərt saxlanılırsa, investor layihəni qəbul edə bilər, əks halda layihə rədd edilməlidir. İRR aşağıda göstərilən düsturla müəyyən edilir:

$$IRR = r_a + (r_b - r_a) \times \frac{NPV}{NPV_a - NPV_b} \quad (3.8.)$$

Onun üçün aşağıdakı qeyri-bərabərliyə riayət edilməlidir:

$$r_a < IRR < r_b, \quad NPV_a > 0 > NPV_b$$

Dəyəri 5mln. manat olan İRR kəmiyyətini təyin edək. Bu layihə dörd il ərzində hər il 2 min manat gəlir gətirəcək (Cədvəl 4.).

Diskontlaşdırmanın iki dərəcəsini götürək ($r=20\%$ və $r=25\%$) və gəlirlərin cari dəyərini hesablayaq (Cədvəl 4.).

Cədvəl 4.

İRR müəyyən etmək üçün ilk məlumatların hesablanması

	Pul axımı min manat	Variant A ($r=20\%$)		Variant B ($r=25\%$)	
		Kd	PV	Kd	PV
0	5000	1,000	- 5000	1,000	-5000
1	2000	0,833	1666	0,800	1600
2	2000	0,694	1388	0,640	1280
3	2000	0,579	1158	0,512	1024
4	2000	0,482	964	0,410	820
Yekun	-	-	5176	-	4724
NPV	-	-	+176	-	-276

Alınan məlumatlara əsasən baxılan layihə üçün İRR-in kəmiyyətini yuxarıda göstərilən düstura əsasən tapaq:

$$IRR = 20\% + (25\% - 20\%) \times \frac{176}{176 - (-276)} = 21,945\%$$

İRR-in düzgün hesablanması r_a və r_b arasındakı intervaldan asılıdır. Diskontlaşdırma dərəcəsinin minimal və maksimal kəmiyyəti arasındakı intervalın uzunluğu nə qədər az olarsa, onda funksiya işarəsi «+»-dən «-»-yə dəyişilir və İRR-in kəmiyyəti dəqiq alınır. Intervalın uzunluğu 1%-ə bərabər olanda İRR-in dəqiqləşmiş kəmiyyətini hesablayaq (cədvəl 5.)

$$IRR = 21,5\% = (22,5\% - 21,5\%) \times \frac{32}{32 - (-60)} = 21,84\%$$

Belə dərəcədə layihə üzrə cari gəlirlər investisiya xərclərinə bərabər olacaqdır. Layihənin səmərəliliyi haqqında nəticə çıxartmaq üçün İRR-in alınan kəmiyyətini gəlirlərin tələb olunan səviyyəsi ilə müqayisə edək. Əgər həmin layihə üçün gəlirliyin tələb olunan səviyyəsi illiyi 20%-i təşkil edirsə, onda ona investisiya qoyuluşunun faydalılığı haqqında pozitiv nəticə çıxartmaq olar.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ən mühüm an yuxarıda göstərdiyimiz kimi, əsas amillərin dəyişilməsinə baxılan meyarların həssaslığının təhlilidir: faiz dərəcələrinin səviyyəsi, layihə tsiklinin həyat müddətinin hesablanması, gəlirlərin alınması dövrünlüyü və s. Belə yanaşma investisiya qərarlarının əsaslandırılmasında böyük əhəmiyyətə malik olan ən riskli parametrləri müəyyən etməyə imkan verir.

Cədvəl 5.

İRR-in dəqiqləşmiş kəmiyyətinin hesablanması

	Pul axını Min.man	Variant A (r=20%)		Variant B (r=25%)	
		Kd	PV	Kd	PV
0	- 5000	1,000	- 5000	1,000	-5000
1	2000	0,823	1646	0,816	1632
2	2000	0,677	1354	0,666	1332
3	2000	0,557	1114	0,544	1088
4	2000	0,459	918	0,444	88
Yekun	-	-	5032	-	4940
NPV	-	-	+32	-	60

İnvestisiya qərarı qəbul edildikdən sonra onun həyata keçirilməsinin planlaşdırılması lazımdır və investisiyadan sonrakı nəzarət (monitorinq) sistemi işlənilməlidir. Layihənin müvəffəqiyyətini onun əsaslandırılmasında istifadə edilən meyarların düzgün seçilməsindən çox asılıdır.

İnvestisiyadan sonrakı nəzarət imkan verir ki, layihənin xərcləri və texniki xarakteristikasının əvvəlki plana uyğunluğuna inanaq, investisiya qərarının ətraflı düşünülməsi və əsaslandırılması haqqında inamı daha da artırır; sonrakı investisiya layihələrinin

qiymətləndirilməsini yaxşılaşdırar.

İnvestisiya layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması mərhələsində iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün hazırlayanın iki əsas göstəricisi olur - XDG və GDN. İnvestor üçün hazırlanan layihənin əlverişliyi haqqında son nəticəni alınan göstəricilərin keyfiyyətli təhlilindən sonra çıxartmaq olar. Belə təhlilin zəruriliyi onunla əlaqədardır ki, onlardan heç biri öz-özünə faydalılığı haqqında qiymət verə bilməz, çünki həmin göstəricilərin müxtəlif kombinasiyası çox vaxt analitiki çıxılmaz vəziyyətə gətirə bilər.

Bizə məlum olduğu kimi, iqtisadi səmərəliliyin göstəricilərin hesablanması layihənin müqayisəli səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu və ya digər məsələləri həll etmək üçün müxtəlif variantları nəzərdə tutan alternativ layihələrin hazırlanmasına müqayisəli qiymətləndirməni tətbiq etmək məqsəduyğundur. Bunun üçün, müxtəlif sosial məsələləri həll etmək üçün istiqamətlənən, prioritet layihələrin seçilməsi problemin həllində müqayisəli qiymətləndirmə aparılır.

Proqramların və layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində heç bir problemin ortaya çıxmaması üçün alternativ və ya alternativsiz layihələrin müqayisəsində onlardan birinə səmərəliliyin iki göstəricisi: gəlirliyin daxili norması və xalis diskontlaşdırılmış gəlir, məlum meyarların tətbiqinə əsasən qiymətləndirilibsə və başqa müqayisə edilən layihələrə nisbətən yuxarıdırsa, belə layihəyə üstünlük verilir.

Alternativ layihələri qiymətləndirəndə, yəni bir neçə layihədən birini seçmək lazım olanda xalis diskontlaşdırılmış gəlirin yüksək səviyyəsi təmin olunan layihəyə üstünlük verilməlidir. Belə halda layihənin üstünlüyünün qiymətləndirilməsi xalis diskontlaşdırılmış gəlir (XDG) göstəricisi ilə aparılır. Gəlirliyin daxili normasının (GDN) rolu gəlir norması olan son qiymətləndirməni birləşdirir.

İnvestisiyanın ən faydalı bölüşdürülməsi üçün müstəqil layihələrin seçilməsində üstünlük gəlirin daxili norması kəmiyyətinin nəzərə alınmasına verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Методические рекомендации по оценке эффективности инвестиционных проектов (вторая редакция). М.: Экономика, 2002 – 412 с.
2. Пример М.И., Кудряшов В.В., Матиенко Н.Н. Технико-экономическое обоснование инвестиционного проекта. Учеб. метод. Пособие Самара. Изд-во, Самар гос.экон.акад., 2001 – 217 с.

Abstract

PREDICTION OF EFFICIENCY OF INVESTMENT PROGRAMS IN CONSTRUCTION

Nasib SARIYEV

Ph.D. student of Azerbaijan Architectural and Construction University

Key words: effectiveness, forecasting, construction, decision, long-term, program, invest-

ments, activity

When making decisions on long-term investments in construction one need to predict their effectiveness. This requires the analysis of long-term income and expenses.

The main methods of predicting the effectiveness of investment are the following:

- the period of investments returns;
- the calculation of investment profitability of the index;
- the calculation of the net reduced income;
- the calculation of the internal degree of profitability.

These techniques are based on the comparison of the forecasted investments and future revenues.

Резюме

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОГРАММ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Насиб САРЫЕВ

*Докторант Азербайджанского Архитектурно -
Строительного Университета*

Ключевые слова: эффективность, прогнозирование, строительство, решение, долгосрочный, программа, инвестиция, деятельность

При принятии решений в строительстве о долгосрочных инвестициях возникает потребность в прогнозировании их эффективности. Для этого нужен долгосрочный анализ доходов и издержек.

Основными методами оценки программы инвестиционной деятельности являются:

- расчет срока окупаемости инвестиций;
- расчет индекса рентабельности инвестиций;
- определение чистого приведенного эффекта;
- определение внутренней нормы доходности.

В основу этих методов положено сравнение объема предполагаемых инвестиций и будущих денежных поступлений.

АНАЛИЗ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ

Кенуль АГАЕВА

к.э.н., Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Отзыв: к.э.н., Вугар Назаров

Ключевые слова: человеческий потенциал, трудовой потенциал, конкурентоспособность организации, параметры, составляющие человеческий потенциал организации, человеческий капитал, концепция человека

При анализе человеческих ресурсов как важного фактора повышения конкурентоспособности строительных организаций на первый план выступает понятие «человеческий потенциал». Под человеческим потенциалом организации понимается накопленный человеком запаса физического и нравственного здоровья, общекультурной и профессиональной компетентности, творческой и гражданской активности, реализуемой в различных областях его деятельности.

Определить точную структуру человеческого потенциала индивида в полной мере невозможно, поскольку в реальной жизни сложно отделить одну форму реализации человеческой активности от другой. Кроме того может быть бесконечное множество различных форм в процессе деятельности и не нужно специально их ограничивать перечислением.

Одной из важнейших составляющих человеческого потенциал является трудовой потенциал. Понятие «трудовой потенциал» подразумевает наличие неиспользованных возможностей и резервов трудоспособного населения и, в первую очередь, связано с рабочей силой. В целом человеческий потенциал связан с личностью.

Очень часто трудовой потенциал рассматривается не только как качество труда, которым обладает человек, но и одновременно, подразумевает условия реализации этого потенциала (т.е. техническую вооруженность, уровень механизации, организации производства и т.п.). Но условия реализации трудового потенциала характеризуют не сам трудовой потенциал человека, а производственный потенциал организации [1,6]. Параметры трудового потенциала организации подразделяются на две группы:

- параметры, характеризующие социально-демографические компоненты трудового потенциала персонала организации: уровень образования работников, половозрастная и семейная структура, состояние здоровья, уровень благополучия персонала;
- параметры производственных компонентов трудового потенциала: профессиональный и квалификационный уровень работников, их творческая активность и способность решать поставленные перед ним задачи, возможности повышения квалификации и обновления профессионального уровня.

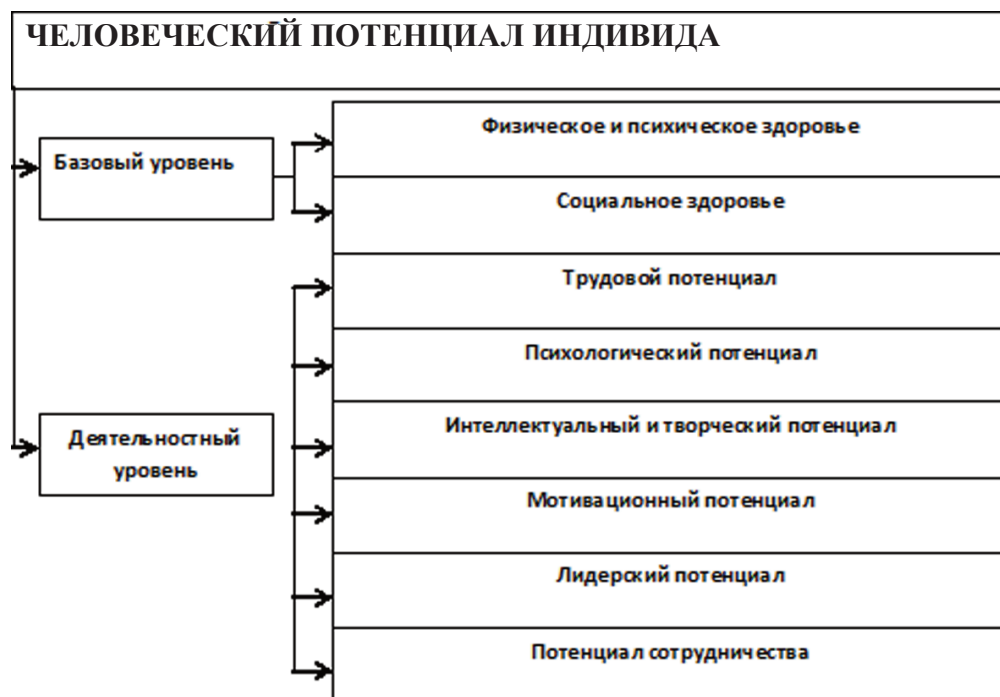

Рис. 1. Структура человеческого потенциала индивида

Исследователи выделяют в трудовом потенциале две его составляющие, такие как производственно-квалификационную и психологическую. На практике для выяснения уровня трудового потенциала работников организации необходимо применение системы показателей, которая может количественно охарактеризовать ту или иную сторону человеческого потенциала, выяснить ее уровень и определить, как он изменился посредством применения тех или иных мер в системе стратегического управления организацией. Количественная оценка трудового потенциала производится посредством таких показателей, как численность работников организации в целом, численность рабочих и управленческого звена, количество отработанного времени, интенсивность труда и т.п. Качественная характеристика трудового потенциала организации направлена на оценку физического и психологического состояния работников организации, трудовых навыков и умений, квалификационный уровень и уровень ответственности работников, интерес к выполняемым обязанностям, сопричастность к деятельности организации, стремление к поддержанию корпоративного духа. Таким образом, в современных условиях главной ценностью организации являются именно ее работники, а главным принципом системы управления организацией и одним из способов укрепления ее конкурентного статуса является грамотное управление персоналом и рациональное использование его трудового потенциала [2, 13]. В то же время не менее важна и творческая составляющая человеческого потенциала. Она характеризует возможности человека осуществлять деятельность, направленную на создание новых материальных или духовных ценностей, а также на улучшение и создание новых методов

производства. Именно эта часть человеческого потенциала, по мнению ученых и практиков управления, может служить основным фактором повышения конкурентоспособности организации, придания ей свойств жизнеспособной системы. Эффективная система менеджмента организации, в том числе управления человеческими ресурсами и создание условий для реализации человеческого потенциала в полной мере позволит ей добиться значительных конкурентных преимуществ по сравнению с конкурентами.

Изучив категорию «индивидуальный человеческий потенциал», следует перейти к более широкому понятию — «человеческий потенциал организации». Он в равной мере определяется как индивидуальными возможностями человека, так и возможностями организации использовать эффективно потенциал своих работников. Человеческий капитал представляет ограниченную ценность, так как отражает лишь стоимостные характеристики ресурса (затраты на приобретение, создание, управление и т.п.) [3,31], [4, 15].

В настоящее время рыночный успех организаций зависит от наличия у них конкурентных преимуществ, или «ключевых компетенций». Существует множество подходов к выявлению конкурентных преимуществ и их оценке, одним из них, наиболее часто используемым для этих целей, является ресурсный подход. Его суть заключается в том, что, если предприятие осуществляет выбор и комбинацию ресурсов, имеющихся на рынке факторов производства быстрее и лучше, чем конкуренты, то ему гарантирован в результате успех, и ресурсы в данном случае обретают форму ключевых компетенций (эффективное сочетание ресурсов), которыми конкуренты не располагают.

Для достижения организацией устойчивых конкурентных преимуществ ресурсы и их сочетание должны отвечать двум требованиям: способности эффективно создавать ценности в системе клиентов и оригинальности по сравнению с конкурентами, трудности воспроизведения или замены.

Для обеспечения оригинальности производимой продукции организация должна обладать такими конкурентными преимуществами, которыми не обладают конкуренты, и они трудно распознаются и воспроизводятся ими. К данным требованиям обеспечения конкурентных преимуществ относятся человеческие ресурсы организации, обладающие такими характеристиками, как профессиональные и поведенческие навыки, квалификация работников, приверженность организации к ее нормам и ценностям, качество рабочей силы, способность к нововведениям, обучению и изменениям, высокая производительность и т.д. Совокупность вышеперечисленных элементов образует человеческий потенциал организации. Чем выше человеческий потенциал организации, тем выше ее стратегический потенциал, представляющий собой набор ключевых компетенций, тем больше у организации возможностей для создания конкурентных преимуществ.

На рис. 2 представлен процесс обеспечения - конкурентоспособности за счет такого фактора, как потенциал человеческих ресурсов организации.

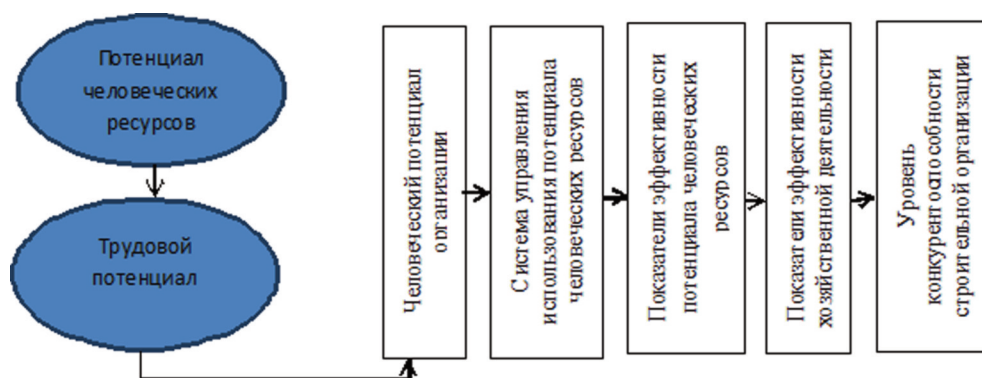

Рис.2. Процесс обеспечения конкурентоспособности строительной организации

Тем самым можно признать, что человеческий потенциал является наиболее важным стратегическим ресурсом в ходе деятельности организации и именно этот ресурс обеспечивает развитие организации и оказывает непосредственное влияние на уровень ее конкурентоспособности.

Как системообразующая основа человеческого потенциала организации выступает концепция человека в организации, отражающая господствующую в организации систему взглядов на механизмы управления человеческими ресурсами. Для этого необходимо представить модель человеческого потенциала организации. Согласно мнению и Р.М. Нижегородцева и С.Д. Резника, она включает в себе три составляющие, отражающие состояние и уровень, развитие одной из подсистем человеческого потенциала организации:

- качество человеческих ресурсов,
- системы и структуры управления;
- психологические и социальные процессы в организации.

Схематично модель представлена на рис.3.

Под качеством человеческих ресурсов понимается характеристика персонала, отражающая его компетенции, опыт, культуру, мировоззрение, ценностные ориентации и мотивацию. В данной модели качество человеческих ресурсов подразумевает соответствие способностей и качеств персонала принятой в организации модели управления (организационной структуре, технологиям, организационной культуре и т.д.).

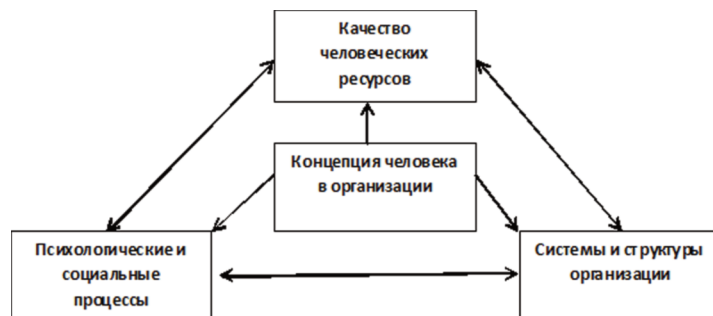

Рис. 3. Модель человеческого потенциала организации

Под качеством рабочей силы предполагается совокупность свойств человека, проявляющихся в процессе труда, квалификация работников организации и личностные качества работников организации, такие как состояние здоровья, умственные способности, гибкость, мобильность, мотивируемость и т.д.

Не менее важную часть человеческого потенциала организации представляет способ, которым организуется работа персонала в организации. Предлагаемая модель Р.М. Нижегородцева и С.Д. Резника полезна для применения на практике, поскольку на практике отражает процесс перехода организации к интегральной фазе развития. Определяющую роль здесь играют представления о роли работника в организации. Действующей концепции человека в организации отвечают способы организации работ и структура самой организации. Кроме того, принятой модели работника в организации должен соответствовать качественный уровень человеческих ресурсов. Завершает модель человеческого потенциала организации психосоциальная составляющая, которая отражает фактическое состояние дел в организации.

Система управления человеческими ресурсами и, в частности, человеческим потенциалом, должна базироваться на идее максимизации использования человеческого потенциала для создания в организации уникальных конкурентных преимуществ и достижений, поставленных долгосрочных целей деятельности организации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кузьмин А.М. Инфраструктура развития человеческого потенциала организации. автореферат. дис. канд. экон. наук. М. 2007. 24 с.
2. Симионов Р.О. Повышение эффективности управления персоналом как фактор обеспечения конкурентоспособности организации. автореф. дис...канд. экон. наук. Казань, 2008. 24 с
3. Нижегородцев Р.М., Резник С.Д. Человеческий капитал: теория и практика управления в социально-экономических системах. монография. М.: Пенза, 2008. 157 с.
4. Гребенкина А.А. Формирование эффективного потенциала управленческого персонала промышленного предприятия. автореф. дис... канд. экон. наук. Ижевск, 2005. 22 с.

Xülasə

İNSAN POTENSİALININ TƏHLİLİ TƏŞKİLATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİYİNİN ARTIRILMASININ VACİB AMİLİ KİMİ Könül AĞAYEVA

i.e.n. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Açar sözlər: insan potensialı, əmək potensialı, təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyi, parametr, tərkib hissə, təşkilatın insan potensialı, insan kapitalı, insan konsepsiyası

Məqalədə təşkilatın rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılmasının vacib amili olan insan potensialına baxılmışdır. İnsan potensialının əsas tərkib hissəsi kimi əmək potensialı və onun əsas parametrləri və tərkibi qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalədə təşkilatda insan resurslarının idarə olunması mexanizminə əsas yanaşmanı əks etdirən insan konsepsiyası təqdim olunmuşdur.

Abstract

ANALYSIS OF HUMAN POTENTIAL AS AN IMPORTANT FACTOR IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE ORGANIZATIONS

Konul AGHAYEVA

Ph.D on economics Azerbaijan Architecture and Construction University

Key words: human potential, labor potential, competitiveness of the organization, the parameters component, the human potential of the organization, human capital, the concept of human

The article deals with human potential as an important factor in improving the competitiveness of organizations. As an important component of human development it is has highlighted the labor potential and its basic parameters and components. Also it has introduced the concept of the human in the organization, reflecting the main approach to the mechanism of HR management in organizations.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TRANSMİLLİ ŞİRKƏTLƏRİN İNKİŞAF STRATEGİYASININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

Müslümat ALLAHVERDİYEVA

ADİU dos., i.e.n

Rəyçi: i.e.n. dos. Səkinə Hacıyeva

Açar sözlər: transmilli şirkətlər, qloballaşma, strategiya, qlobal, milli

Giriş. Müasir şəraitdə qloballaşma prosesləri bu və ya digər dərəcədə dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatını əhatə edirlər. Bu, ilk növbədə, dünya iqtisadiyyatında transmilli korporasiyaların payının daim olaraq artması ilə əlaqəlidir. Bunun nəticəsində, bir çox ölkələr, dövlət idarəetmə sistemində yeni yanaşma haqqında ciddi olaraq fikirləşməyə başlamışdılar. Bir sözlə, qloballaşma şəraitində, dövlətlər, ölkənin iqtisadi inkişafının idarəedilməsi strategiyasına TMK-rın təsir dərəcəsini nəzərə almağa məcburdurlar.

1. Transmilli şirkətlərin qlobal miqyasda ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri. TMK xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar, qlobal xarakter daşıyaraq, yalnız ayrı-ayrı regionların deyil, bütövlükdə ölkələrin iqtisadiyyatına təsir etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Bütün bunlar, qlobal miqyasda idarəetmənin təşkilati strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir [1]. Qloballaşma şəraitində transmilli korporasiyalar bir sıra ölkələrin makro və mikro islahatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər. Əgər mikroiqtisadi islahatlar, əsasən, iqtisadi əksmərkəzləşmə prosesi ilə əlaqəlidirsə, makroiqtisadi islahatlar inflyasiyanın azaldılması və valyuta mübadilə kursunun stabilləşməsi ilə əlaqədar olan dövlət-maliyyə siyasəti sahəsinə aiddirlər. İnstitusional islahatlar dövləti rolunu istehsalçıdan vasitəçiye tərəf dəyişdirirlər. Bütün bunlar, özəl sektorun həvəsləndirilməsi və ona investisiyaları və əməliyyatları həyata keçirmək imkanlarının verilməsi üçün vacibdir. Eyni zamanda, bir çox dövlətlərdə məcmu kapital əhəmiyyətli özəl investisiyaların həyata keçirilməsi üçün kifayət deyil, dövlət investisiyaları isə çox zaman qeyri-səmərəlidirlər. Məhz bu anda məlum olur ki, bir çox ölkələrdə məhz TMK-nın hazır məhsulun istehsalı və satışı üzrə geniş maliyyə, təşkilati və texnoloji imkanları ilə ölkəyə gəlməsi bir sıra iqtisadi problemlərin həllində yardım edə bilər. Azərbaycanın energetika siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı belə də baş vermişdir. Bir çox ölkələr bu problemi fərqli surətdə həll edir. Xarici filialların yaradılması zamanı amerikan transmilli korporasiyaları aşağıdakı məqsədləri güdürlər [2]:

- satış bazarlarının genişləndirilməsi. Baş şirkət qəbul edən ölkədə hazır məhsulların istehsalını və ya müxtəlif xidmətlərin göstərilməsini təşkil edir;
- ixracın həcmnin artması. Xarici filialların payına düşən amerikan TMK ixrac payı artır;
- xammal və materiallarla təchizat. Amerikan korporasiyalarının böyük bir hissəsi, baş şirkət də daxil olmaqla, TMK sisteminin müəssisələrini təbii resurslarla təchiz etmək məqsədini güdür;

- unikal texnologiyaların əldə edilməsi. TMK-lar, yüksək elmi potensialı, tədqiqat mərkəzləri, universitetləri, texnoloji parkları olan ölkələrdə özlərinin xarici müəssisələrini təşkil edirlər;
- səmərəli fəaliyyətin artırılması. TMK-rın xarici şirkətləri beynəlxalq istehsal inteqrasiyasının «miqyas effekti» və şaquli və üfüqi imkanlarının üstünlüklərindən istifadə edirlər.

Baş idarənin xaricdə yerləşən müəssisələrlə münasibətlərinin optimallaşdırılması problemini həll edərkən, amerika TMK xarici filialların fəaliyyətinin idarə edilməsi strukturunu təşkil edirlər. Amerika alimləri belə idarəetmənin tipik formalarına aşağıdakıları aid edirlər: əmtəə forması - geniş differensiasiya olunan məhsullu TMK üçün; coğrafi forma - oxşar mallar istehsal edən şirkətlər üçün; qlobal forma - məhsulları dünyanın üç ən iri bazarlarında yayılan TMK-lar üçün.

Amerika TMK-nın fəaliyyətinin səmərəliliyi, hər şeydən əvvəl, dəyərlər determinantlarının yaradılmasına əsaslanır.

2. Transmilli şirkətlərin gəlirliliyinin artırılması xüsusiyyətləri . İdarə edən transmilli şirkətlər şirkətin mallarına dəyər əlavə edən strategiyalardan istifadə edərək gəlirliliyi artırır. Bilirlər ki, bu da ona qiymətləri qaldırmağa imkan verə bilər. Onlar, mövcud bazarlarda daha çox məhsul satmağa imkan verən və ya daha perspektivli bazarlara çıxmaq imkanı verən strategiyalardan istifadə edərək, gəlir artımının sürətini qaldıra bilərlər. Xarici ekspansiya transmilli şirkətlər rəhbərlərinə həm gəlirliliyi, həm də transmilli şirkətlərin gəlirlərinin artım sürətini qaldırmaqda yardım edə bilər.

Transmilli şirkətlərin gəlirliliyinin artırılmasının vacib komponenti - daha çox dəyərin yaradılmasıdır. Dəyərin həcmi, ona çəkilən məsrəflər və istehlakçıların həmin əmtəələrdə və xidmətlərdə gördükləri dəyər arasındakı fərqlə ölçülür. Ümumiyyətlə, istehlakçılar əmtəələrdə nə qədər çox dəyər görsələr, bir o qədər, həmin əmtəələrə daha yüksək qiymət qoymaq olar. Lakin şirkətin öz əmtəə və ya xidmətinin əvəzinə tələb etdiyi qiymət adətən, istehlakçı tərəfindən bu əmtəə və ya xidmətə verdiyi dəyərdən aşağı olur. Bu ona görə belə olur ki, alıcı bu dəyərin bir hissəsini, istehlakçı üçün əlavə gəlir adlanan formada əldə edir. Alıcılar onu əldə edə bilərlər, belə ki, şirkət əmtəənin satılması imkanlarına görə digər şirkətlərlə rəqabət aparır və buna görə də, daha aşağı qiymət təyin etməyə məcburdur, nəinki o özü inhisarçı təchizatçı olsaydı. Belə olduqda, şirkətin, hər bir alıcı üçün əmtəənin dəyərini fərdi şəkildə əks etdirən qiyməti təyin edə bilməsi üçün bazarı o dərəcədə segmentləşdirmək çox çətindir. Buna görə də, təyin edilən qiymət adətən alıcıların əmtəəyə verdikləri dəyərdən aşağı olan qiymət təyin edilir [3, c.381].

3. Transmilli tənzimlənmə: qlobal və milli. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda qloballaşma transmilli biznesin tənzimlənmə sisteminin dəyişilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yeni anlayış olan «transmilli tənzimlənməyə» ehtiyac yaranır. Belə nəticə ondan irəli gəlir ki, dünya iqtisadiyyatı təkcə beynəlxalq deyil, həmçinin milli tənzimlənməyə də ehtiyac duyur. Bu yanaşma qloballaşmanın xüsusiyyətlərindən irəli gəlir ki, onlara da aşağıdakıları aid etmək olar [4, c. 72]:

I. Pul kapitalı görünməyən dərəcədə çevik olmuşdur. İnvestorlar, milli hökumətlər tərəfindən xırda məhdudiyyətlər olmaqla və yaxud da məhdudiyyətsiz olaraq, sərhədlərdən pul vəsaitlərini keçirdə bilirlər. Bu hərəkət, əsasən, əmtəə və xidmətlərlə ticarət deyil, pul kütləsinin axını ilə yaranır. Müstəqil milli hökumətlərin maliyyə-valyuta siyasəti kapitalın transmilli valyuta bazarında baş verən hadisələrə getdikcə daha az təsir edir.

II. Transmilli iqtisadiyyat, texnoloji yeniliklər sayəsində yaradılan kommunikasiyalardan ibarət qlobal şəbəkədir. Bu şəbəkə, milyardlarla insanın planetin digər tərəfində baş verən hadisələri müşahidə etməsini mümkün etmişdir. Məhz, informasiyanın toplanması, ötürülməsi üsullarının inqilabi inkişafı sayəsində, istehsalın yeni ərazi yerləşməsi yaranır, istehsal satış bazarlarına yaxınlaşır, qərar qəbulu sistemi mərkəzsizləşdirilir.

III. Qlobal iqtisadiyyatda beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesi baş verir. İnkişaf etmiş ölkələr üçün, xammal iqtisadiyyatı marginal olmuşdur; iqtisadiyyat, getdikcə, daha az materialtutumlu olur.

Transmilli korporasiyaların inkişaf strategiyası qlobal idarəetməyə əsaslanır. Qlobal idarəetmə dedikdə, biz, müəyyən metod və mexanizmləri nəzərdə tuturuq. Bu metod və mexanizmlər getdikcə artan dəyişikliklər axınına nəzarət etmək və onu istiqamətləndirməyə imkan verir və dünyavi təhlükəsizlik, balanslaşdırılmış, azadlıq və demoqrafiya şəraitinə uyğun olan yaşayış mühitinin və inkişafın qorunub saxlanması üçün əlverişli şəraiti təmin edir. Qlobal idarəetmə iki vacib xüsusiyyətlə xarakterizə olunur: prosesli idarəetmə və müstəqil agent strukturunun olmaması.

Hal-hazırda qlobal idarəetmənin əsas komponentləri, məsələn, dövlətlərin və beynəlxalq sistemin digər iştirakçılarının davranış qaydalarını və prinsiplərini müəyyən edən beynəlxalq hüquq; müstəqil dövlətlər tərəfindən onlara verilən səlahiyyətlərin ötürülməsi əsasında yaradılan və fəaliyyət göstərən hökumətlərarası təşkilatlar; beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən beynəlxalq hüququn normativ tələblərinin gözlənilməsinə dair hökumətlərarası təşkilatların nəzarəti; bu tələbləri pozan dövlətlərə qarşı kollektiv tədbirlərin təşkili də daxil olmaqla, sülhün qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin hökumətlərarası təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməsi və ya koordinasiya edilməsi; Dünya Birliyi qarşısında duran qlobal problemlərin konsensus əsasında həll edilməsində hökumətlərarası təşkilatlara həqiqətən də təsirli dəstək verə bilən böyük ölkələrin liderlik etməsi və s. artıq fəaliyyət göstərir [6].

Beynəlxalq (transmilli) biznesin tənzimlənmə prinsiplərinə və qaydalarına gəldikdə, beynəlxalq şirkətlərin çoxtərəfli əsasda razılaşdırılmış beynəlxalq davranış kodeksinin işlənilib hazırlanmasına dair hərəkət BMT-nin başçılığı ilə, 70-ci illərin birinci yarısında başlanmışdır.

Bütün bunlar, beynəlxalq razılaşmanı beynəlxalq biznesin əsas tənzimlənmə modeli kimi müəyyən edən ümumi məəcəllələr sxeminin formalaşmasına təkan vermişdir. Beynəlxalq razılaşma dövlətləri məcbur edir ki, onlar məəcəllələrin maddələrini milli qanunvericilik şəklində qəbul edib, öz yurisdiksiyalarında onların yerinə yetirilməsinə nəzarət etsinlər.

Bilavasitə BMT-də beynəlxalq şirkətin üç əsas davranış məəcəlləsi (kodeksi) üzərində işə başlanmışdır: EKOSOS-un başçılığı altında transmilli biznesin fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edən universal məəcəllə üzərində və YUNKTAD-ın başçılığı altında -

texnologiyaların ötürülməsi sahəsində davranış kodeksinin və məhdud işgüzar təcrübəyə nəzarət üzrə qaydaların hazırlanması. Bu günə qədər onlardan yalnız sonuncusu BMT-nin Baş Assambleyasının qətnaməsi kimi qəbul edilmişdir, digər ikisinin qəbul olunma perspektivləri isə hələdə məlum deyil. BMT sistemindən geniş mənada danışsaq, 1977-ci ildə razılaşdırılmış və qəbul edilmiş daha bir məcəllə - Çoxmillətli müəssisələr və sosial siyasətə dair prinsiplər haqqında üçtərəfli bəyannamə haqqında da danışmaq lazımdır [6].

Məşhur alim D. Aaker [5, s.291-292] haqlı olaraq qeyd edir ki, qlobal strategiya aşağıdakı suallara cavab tapmağı nəzərdə tutur: Digər ölkələrin bazarlarına çıxdıqda, şirkət qlobal olmalıdır? Şirkətin əmtəə və xidmətləri hansı ölkələrdə satılmalıdır və bu ölkələrin hər birində bazarın hansı hissəsi tutulmalıdır? Əmtəə və xidmətin təklifində hansı standartlaşma dərəcəsinə nail olmaq lazımdır? Ticarət markası və marketinq fəaliyyəti nə dərəcədə standartlaşdırılmalıdır? Qlobal miqyasda ticarət markasını necə idarə etmək olar? Digər ölkələrin bazarlarına çıxmaq üçün strateji alyanslardan nə dərəcədə istifadə etmək olar?

Bu suallara aşağıdakı cavablar verilmişdir:

I. Qlobal strategiyaların əsas motivlərinin aşkara çıxarılması;

II. Miqyas effektinin aktiv şəkildə tətbiq edilməsi.

Miqyas effektinin əsasında marketinq və istehsal prosesi proqramlarının standartlaşdırılması ola bilər. Ümumi reklamdan istifadə edən ticarət markaları istehsal və yaradıcılıq cəhdlərini bir çox ölkələrə və buna müvafiq olaraq, daha geniş alıcı bazasına bölüşdürürlər.

III. Firma markası ilə qlobal alyansların formalaşdırılması. Arxasında qlobal strategiyalar dayanan firma markalarının, şirkət üçün çox əlverişli olan assosiasiyaları ola bilər. Alıcılar və rəqiblər üçün, qloballığın mövcudluğu, avtomatik olaraq, güc, dayanıqlıq, şirkətin rəqabətqabiliyyətli əmtəələr yaratmaq bacarığının rəmzidir. Belə imic, xüsusi olaraq, avtomobil və kompüter kimi istehsal təyinatlı bahalı malların və ya uzunmüddətli istehlak mallarının alıcılarına daha xoşdur.

4. Qlobal strategiyanın indikatorları. Daha sonra D.Aaker tərəfindən qlobal strategiyanın aşağıdakı indikatorları təklif edilmişdir: xarici bazarlarda əsas rəqiblər - bir sıra ölkədə fəaliyyət göstərən xarici firmalardır; əmtəə və ya marketinq strategiyasının bəzi elementlərinin standartlaşdırılması miqyas effektindən istifadə etməyə imkan verir; əlavə dəyər yaradan funksiyaların müxtəlif ölkələrə bölüşdürülməsi məsrəflərin azaldılmasına və fəaliyyətin nəticələrinin artırılmasına köməklik edir; bazarlardan birində əldə edilən gəlirdən digər bazarlarda əlverişli mövqe tutmaq üçün istifadə oluna bilər; cəlbədicə bazarlara çıxış imkanlarını ticarət məhdudiyyətləri bağlayır; qlobal ad üstünlükləri və s.

1. Ucuz əmək və maddi bazarlara çıxmaq imkanları. Ucuz əmək və maddi bazarlara çıxış, təhlükə və ya daha cazibədar alternativ yarandıqda, digər təchizat mənbəyinə keçid həyata keçirilir.

2. Motivasiya prosesinin tətbiqi. Dövlətin qarşısında ayrı-ayrı sahələrin və ya zəif inkişaf etmiş regionların inkişafı məqsədi durursa, məsrəflərin azaldılması mexanizmi kimi, şirkət tərəfindən investisiyaların stimullaşdırılmasından istifadə etmək olar.

3. Kreditləşdirmə və investisiyalaşdırma. Qlobal iştirak şirkətlər qarşısında kreditləşdirmə

və investisiyalasdırma üçün imkanlar açır - rəqabət aparmaq üçün, bir ölkədə toplanan resursların digər ölkədə istifadə edilməsi [5].

Qloballaşma şəraitində TMK inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması rəqabət strategiyasını özündə ehtiva edir. Buna aiddir [7]:

1. Bir ölkədə istehsal bazasının yaradılması və əmtəələrin xaricə ixracını həm özlərinin yayım kanalları vasitəsi ilə, həm də xarici şirkətlərin nəzarəti altında olan kanallar vasitəsi ilə həyata keçirtmək. İstehsalçı, idxal əməliyyatlarında təcrübəsi olan xarici topdansatış şirkətləri ilə müqavilə bağlayaraq, onların ölkələrində və ya regionlarında paylanma və marketinq funksiyalarını onlara ötürüb, öz əməliyyatlarını xarici bazarlarda məhdudlaşdırma bilər. Əgər şirkət bu funksiyalara nəzarəti özündə saxlamaq istəyirsə, məqsədli xarici bazarlarda özünün distribyutor və ticarət nümayəndəliklərini yaratmalıdır.

2. Şirkətin texnologiyalarından istifadə və ya məhsulunun istehsalı və yayılmasına görə xarici kompaniyalara lisenziyaların verilməsi. Belə lisenziyalasdırma strategiyasından yalnız o halda istifadə etmək olar ki, texniki cəhətdən qiymətli nou-hau və ya unikal patentləşdirilmiş əmtəəyə malik olan kompaniyanın xarici bazarlara çıxış üçün heç bir təşkilati imkanı və resursu yoxdur. Lisenziyalasdırmanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, yüksək iqtisadi qeyri-müəyyənlik və siyasi qeyri-stabilliyə malik olan, lakin tanış olmayan bazarlara çıxdıqda, şirkət yarana bilən risklərdən yayına bilir.

3. Françayzinq. Lisenziyalasdırma əsasən sənaye şirkətləri tərəfindən tətbiq edilir, françayzinqdən isə daha çox xidmət sferası və pərakəndə ticarət şirkətləri tərəfindən qlobal genişlənmə üçün istifadə edilir. Françayzerin qarşılaşdığı əsas problem - keyfiyyətə nəzarətdir; Françayzinqin xarici istifadəçiləri heç də hər zaman vahid standartlara və metodlara riayət etmirlər. Bəzən bu hal ona görə baş verir ki, müxtəlif ölkələrin mədəniyyətləri keyfiyyət məsələlərinə eyni əhəmiyyət vermir və eyni cür baxmırlar.

4. Yerli şəraitə, alıcıların zövqlərinə və seçiminə adaptasiya olunmuş, müxtəlif ölkələrdə spesifik strateji yanaşmalar tətbiq edilməklə istifadə edilən multimilli strategiya. Yerli şirkətlər qarşısında olan rəqabət üstünlükləri, bəzi ölkələrdə daha aşağı məsrəflər, digər ölkələrdə - əmtəələrin differensiasiyası, bir başqa ölkələrdə isə - qiymətin və keyfiyyətin optimal nisbəti hesabına təmin edilirlər.

5. Şirkətin fəaliyyət göstərdiyi bütün ölkələrin bazarlarında vahid rəqabət modelindən istifadə etməklə, qlobal strategiyanın tətbiqi. Burada, strategiyanın istənilən standart variantlarından hər biri istifadə edilə bilər. Məsələn, şirkət, məsrəflər üzrə, həm qlobal, həm də lokal rəqiblərini keçmək istədiyi təqdirdə, qlobal miqyasda məsrəflər üzrə liderlik strategiyası; və yaxud, qlobal differensiasiya strategiyası. Bu strategiyanı tətbiq etməklə, şirkət, öz əmtəələrinə, bütün ölkələrdə istehsal edilən rəqib əmtəələrin xüsusiyyətlərindən fərqli olan xüsusiyyətləri verməklə, əmtəənin vahid qlobal imicini yaradır və bazarda dayanıqlı vəziyyətini təmin edir; və yaxud da, qlobal optimal məsrəflər strategiyası. Bu zaman şirkət, bütün və ya bir çox iri dünya bazarlarında alıcılara daha əlverişli qiymət təklif edir.

Strateji alyanslar və ya xarici bazarlara tərəf atılan birinci addım kimi, xarici şirkətlərin iştirakı ilə yaradılan birgə müəssisələr; sonradan, bu müəssisələr, şirkətin rəqabətqabiliyyə-

tinin dəstəklənməsinə və ya möhkəmlənməsinə istiqamətlənmiş uzunmüddətli strateji razılaşmalara çevrilə bilirlər. Hal-hazırda, dünyanın müxtəlif ölkələrində olan şirkətlər strateji ittifaqlar yaradır və qlobal bazarda öz mövqelərinin möhkəmləndirilməsi üçün tərəfdaşlıq sazişləri bağlayırlar [7].

Alyansyaratma problemi, idarəetmə və iqtisadi fikrin bir çox müasir aparıcı istiqamətləri üçün əhəmiyyətli dərəcədə ümumidir.

5. Qloballaşma şəraitində, transmilli qarşılıqlı əlaqə şəraitində transmilli şirkətlərin inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması. Transmilli qarşılıqlı əlaqələrin vəziyyəti, xüsusilə də mənbə-ölkə ilə yerləşmə ölkəsinin mədəniyyəti arasında əhəmiyyətli fərqlər olduqda, fəaliyyət göstərən subyekt kimi, fərd üçün böhranlı olur, belə ki, məkan və dövrənin təşkilinin, sosial kontekstin qavranması və strukturlaşdırılmasının müxtəlif üsullarının bir biri ilə toqquşması baş verir. Bütün bunlar buna gətirib çıxarır ki, transmilli əlaqənin daxilində bütün sosial institutların müəyyən deformasiyası baş verir və deməli, fərdin və sistemin sosial dispoziisiya sistemində mövqeyini müəyyən edən davranış məntiqi dəyişilir. Bu proses strateji aspektdə aşağıdakı kimi baş verir.

- transmilli qarşılıqlı əlaqədə aparılan fəaliyyət inşan kapitalının əvvəlcədən nəzərə alınmayan ölçüləri üçün əlavə üstünlüklər yaradır;
- transmilli qarşılıqlı əlaqədə aparılan fəaliyyət sosial məkanın daxili təbiətini dəyişdirir;
- transmilli qarşılıqlı əlaqədə aparılan fəaliyyət zamanı təhsil kapitalı aparıcı rol qazanır;
- transmilli qarşılıqlı əlaqə sahəsində insan fərdi sosial-mədəni mühit yaradır.

Transmilli qarşılıqlı əlaqəyə daxil olan insan, yeni məkanı və zaman quruluşunu nəzərə alaraq, özünün həyat ssenarisini yenidən qurur.

TMK strategiyasında kompetensiyaların nisbəti məsələlərinə əhəmiyyətli rol ayrılır [9]. Transmilli korporasiyalarda kompetensiyaların tərkibini iki kəsikdə araşdırmaq lazımdır: qlobal və regional. Qlobal kəsikdən danışarkən, transmilli menecmentin klassik üçsəviyyəli prinsipi nəzərdə tutulur. Bu səviyyələrdən hər biri öz sistem və funksiyalarına malikdir: yüksək səviyyə - bura, strateji xarakterli funksiyaları yerinə yetirən və korporasiyanın bütöv fəaliyyət siyasətini müəyyən edən İdarə Heyəti, İdarəetmə Komitəsi; orta səviyyə, yəni mərkəzi orqanlar - onların funksiyalarına cari nəzarət və TMK bütün bölmələrinin ümumi işinin səmərəliliyi və koordinasiyası; aşağı səviyyə, yəni ayrı-ayrı struktur bölmələr çərçivəsində operativ-təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan bölmələr.

İdarə Heyəti və İdarəetmə Komitəsi arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar: İdarə Heyəti ümumi siyasəti hazırlayır, İdarəetmə Komitəsi isə onu praktiki cəhətdən həyata keçirir. İdarə Heyəti - aksionerlərin maraqlarını təmsil edən seçkili orqandır. Ona sədr başçılıq edir. İdarəetmə Komitəsi də aksionerlər tərəfindən seçilir, lakin çox zaman, onlar, İdarə Heyəti tərəfindən təyin edilmiş qərarları həyata keçirirlər. İdarəetmə Komitəsinin başçısı adətən şirkətin prezidenti adlanır. Korporasiyanın ali idarəetmə orqanı kimi, İdarə Heyəti, TMK fəaliyyətinin qloballaşması şəraitində gətdikcə

daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır. Bu, ilk növbədə, beynəlxalq əlaqələrin artması, istehsalın genişlənməsi, idarəetmə fəaliyyətinin planlılığının artırılması, kapitalın beynəlmilləşməsi ilə əlaqəlidir.

İdarə Heyətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır: ümum korporativ strategiyanın işlənib hazırlanması və təhlili; yüksək vəzifəli icra məmurlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi.

Ali kollegial orqanın işini təhlil edərək, nəzərə almaq lazımdır ki, törəmə təşkilatların strategiyası, korporasiya strategiyası və ümum korporativ strategiya arasında fərqlər var. Birinci strategiya, ayrılıqda biznes-strukturun artımı yolunun müəyyən edilməsinə, onun rəqabət üstünlüklərindən istifadə və onların artırılması, onun müvafiq əmtəə və xidmətlər bazarında payının artırılmasına istiqamətlənmişdir. İkinci - bütövlükdə özündə ayrı-ayrı biznes-strukturların dəyərini ehtiva edən, korporasiyanın kapitallaşmasının artırılmasına istiqamətlənmişdir. Bu strategiyayı korporasiyanın «biznes-portfelinin» mahiyyətinin təyini adlandırmaq olar.

Azərbaycan Respublikasında TMK inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması üzrə nümunələr gətirsək, hər şeydən əvvəl, neft-qaz sahəsi də daxil olmaqla, respublikanın energetika sektoruna toxunmaq lazımdır.

Müasir iqtisadiyyatda transmilli korporasiyaların inkişaf strategiyasının prioritet perspektivləri çox spesifik xarakter daşıyır. Hal-hazırda TMK-ların strateji seçim xüsusiyyəti kimi, hədd gəlir norması ilə yüksək diskontlaşdırılmış pul axınlarına, yüksək daxili gəlir normasına, lakin aşağı NPV-yə malik layihələrə üstünlük verilməsidir. Başqa sözlə desək, böhran şəraitində, müasir TMK-lar üçün biznesin artımı, gəlirlərin artımından daha maraqlıdır.

Nəticə

Beləliklə, böhran şəraitində TMK-ların inkişaf strategiyalarının formalaşmasında əsas meyillər bunlardır: qeyri-səmərəli yataqlardan imtina; daha gəlirli layihələrdə səylərin cəmləşdirilməsi; regional, məhsuldar və funksional əlamətlər üzrə layihələrin məcmusu; qaz layihələri üzrə işlərin aktivləşdirilməsi; maliyyə və investisiya intizamının gücləndirilməsi; neft məhsullarının irəli çəkilməsi üzrə kompleks proqramların genişləndirilməsi hesabına neft emalı məhsullarının keyfiyyətinin və satışının səmərəliliyinin səviyyəsinin artırılması; TMK müasir strateji idarəetmə metodlarının tətbiqi; edilən ehtimallar və risklərin təhlili əsasında layihənin səmərəli işlənməsi meyarları şkalasının formalaşması və s

ƏDƏBİYYAT:

1. www.ezazabotok.info/posledstviya/
2. Родченко В.В. Менесмент американских транснациональных компаний /www.student.Books.com ua/content/view/id114/42/14
3. Хил Ч.Б. Международный бизнес Спб.Питер2013-688с
4. Помазан Д.Ю.Влияние глобализации на изменение системы регулирования МЭО/www.disposeNbii.gov/va
5. Аакер Д. Стратегическое рыночное управление пр.с англ.срб, Питер 2007-496сб.

6. www.ekonom.msu.ru/idx.php

7. www.ekonomy-web.org.|p=154||p=155|

8. Большаков А.Б. Управление процессом формирования стратегических альянсов Российских компаний М., 2007, с 22-24.

9. Сурма И.В. Проблемы соотношения конкуренций в современных стратегиях ТНК // ГУЭлектронный вестник, в28, 2011

Abstract

PREPARING THE OF STRATEGY OF DEVELOPMENT OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Muslumət ALLAHVERDIYEVƏ

Ph.D. in economics, asc. prof. ASEU

Key words: transnational companies, globalization, strategy, regulation, global, national

Current trends in formation of strategy of development of transnational corporations in the conditions of crisis are the following tendencies: refusal of inefficient fields; concentration of efforts on the most profitable projects; set of projects on projects looking regionally profitable; activation of work on gas projects; strengthening the financial and investment discipline; of the increasing the level of quality in oil processing and improving the sale efficiency as a result of the extension of comprehensive projects for advanced oil product.

Резюме

РАЗРАБОТКА СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Муслумат АЛЛАХВЕРДИЕВА

АГЕУ doc.k.e.n.

Ключевые слова: транснациональные компании, глобализация, стратегия, регулирование, глобальный, национальный.

Современными тенденциями в формировании стратегии развития ТНК в условиях кризиса являются следующие тенденции: отказ от неэффективных месторождений; сосредоточение усилий на наиболее прибыльных проектах; совокупность проектов по региональному, продуктовому и функциональному признакам; активизация работы по газовым проектам; усиление финансовой и инвестиционной дисциплины; рост уровня качества продукции нефтепереработки и эффективности сбыта за счет расширения комплексных программ продвижения нефтепродуктов; применение современных методов стратегического управления ТНК и др.

DÖVLƏTLƏRARASI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MEXANİZMİ

Habil ASLANOV

Bakı Dövlət Universiteti, dosent, iqtisad elmləri namizədi

Denis RUSAK

T.Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun

Dünya kafedrasının dosenti, iqtisad elmləri namizədi

Rəyçi: i.e.d.prof.H.B.Rüstəmbəyov

Açar sözlər: iqtisadi qloballaşma, tənzimləmə, iqtisadi integrasiya, milli iqtisadiyyat

Giriş. İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi müasir dövrdə hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına integrasiya etməsi üçün mühüm mexanizmlərdən biridir. Bu mənada ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin nəzəri əsaslarına elmi yanaşma, uyğun metodların forma və mexanizmlərinin seçilməsi xüsusi əhəmiyyətini və aktuallığını bu günün reallıqları içərisində ən yüksək səviyyələrdə saxlamaqdadır. Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsi üçün mövcud olan siyasətin tərkib hissələrinə çevrilən iqtisadi siyasət ölkənin üstünlüklərini artırmaqla ön planda olmuşdur. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi zərurəti hələ lap qədimdə iqtisadi fikir müəlliflərinin və filosofların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Hər bir ölkənin iqtisadiyyatı milli xüsusiyyətlərə malik olsa da ümumbəşəri iqtisadi qanunauyğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə iqtisadi inkişafın xarakteri və səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə milli iqtisadiyyatlar getdikcə daha çox qloballaşan dünya iqtisadiyyatına qoşulur. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatı hər şeydən əvvəl müxtəlif iqtisadi sistemlərin integrasiyası və rəqabəti ilə müəyyən olunur [1,47].

Qloballaşma eyni zamanda dünya regionlarının və bütün ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, habelə milli iqtisadiyyatın həddudlarından kənara çıxan, genişlənən ETT və bununla bağlı məhsuldar qüvvələrin transformasiyası ilə şərtlənir.

Ulu öndərimiz H.Əliyevin dediyi kimi “Dünyada getdikcə artan qarşılıqlı asılılıq, dünya iqtisadiyyatının birləşməsi və regionlaşması XX əsrin son mərhələsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir”.

İqtisadi qloballaşma – milli təsərrüfatların vahid dünya iqtisadiyyatına çevrilməsi prosesidir.

XXI əsrdə dünya inkişafının xarakteri həlledici dərəcədə beynəlxalq miqyasda baş verən qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi ilə müəyyənləşəcəkdir. Təsədüfi deyildir ki, yaşadığımız əsr daha çox global proseslər və problemlər dövrü kimi xarakterizə olunur. Doğrudur, qloballaşma prosesləri çox müasir olsa da onun kökləri çox qədimlərə gedir. Belə ki, bəşər cəmiyyəti tarixində insanlar müxtəlif vasitələrlə daima vahid siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni mühiti yaratmağa, hətta bir çox hökmran dövlətlər, habelə özlərinin hərbi-siyasi, bəzən də iqtisadi təsirlərinin bir çox qitələri əhatə etməsi məqsədi ilə bağlı böyük cəhdlər göstərmiş və mübarizələr aparmışlar. XX əsrin sonuncu qərində iqtisadiyyatda və bəşəriyyətin inkişafında prinsipə yeni cəhətlər meydana gəldi ki, onlar da öz əksini hər şey-

dən əvvəl qloballaşma proseslərinin güclənməsində tapırdı. Həmin cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Demografik - ekoloji amillər; 2. Texnosferanın qloballaşması; 3. İqtisadi qloballaşma; 4. Geosiyasi qloballaşma; 5. Sosial-mədəni qloballaşma və s.

Son nəticədə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan bütün bu yeni meyillər içərisində iqtisadi qloballaşma həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu gün dünya iqtisadiyyatında integral proseslər və milli iqtisadiyyatlar arasındakı əlaqələrin möhkəmliyi elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, özünəməxsus qanunauyğunluğu, meyilləri, fəaliyyət və inkişaf mexanizmi ilə səciyyələnən qlobal iqtisadiyyat təşəkkül tapır. Bu zaman dünya təsərrüfat sistemi həddində beynəlmiləl təkrar istehsal tsiklləri formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir şəraitdə beynəlxalq miqyasda dünya gəlirləri formalaşmağa başlayır. Bu cür mühitdə fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatlar üçün strateji məqsəd mümkün qədər həmin gəlirlərdən maksimum bəhrələnmək uğrunda apardığı mübarizə ilə şərtlənir. Bəşər cəmiyyətinin çoxəsrlik tarixində ilk dəfə olaraq müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatların mexaniki cəmi kimi deyil, eyni ümumi fəaliyyət və inkişaf mexanizminə malik bir vahid tam kimi formalaşır. Bu zaman formalaşan qlobal iqtisadiyyat yer kürəsinin bütün insanları və xalqları üçün planetin resurslarından mümkün qədər birgə istifadə üçün bərabər imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qloballaşma iqtisadi həyatın integrasiyasının keyfiyyətə yeni mərhələsidir. Ən başlıcası qloballaşma ictimai-iqtisadi yetkinliyin müxtəlif səviyyəsində olan ayrı-ayrı sivilizasiya və mədəniyyətlərə məxsus ölkələrin integrasiyasına gətirib çıxarır [2,136]. Bütün bu proseslər son nəticədə dünyada milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığını artırmaqla dünyada müxtəlif modellərə əsaslanan bazar mexanizminin vahid bazara integrasiyasına çevrilməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə iqtisadi proseslərin beynəlmilləşməsi özünün yüksək fazasına daxil olduğundan dünya bu gün nəinki fəlsəfi, eləcə də real olaraq vahid «dünyaya» başqa sözlə ayrıca bir ölkə-sistemə çevrilir. Bu gün dünyada baş verən qloballaşma prosesləri dünyaya açıq gözlə baxmağa, orada baş verən prosesləri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin köklərini müəyyənləşdirməyə, habelə iqtisadi inkişafı, ölkənin seçdiyi inkişaf modelini, demokratik proseslərlə - sivilizasiyanın əlaqəsini qiymətləndirməyə, bununla da mütərəqqi inkişaf yolunu seçmiş zəif inkişaf etmiş ölkələrə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin başlıca mənbələrini aşkara çıxarmağa imkan verir. Mütəxəssislərin hesablamaları göstərir ki, avtoritar, inzibati-amirlik və komanda iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrə nisbətən, demokratik quruluşa malik sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatı ölkələrində (yüksək inkişaf səviyyəsində mövcudluğu şəraitində) XX əsrdə ÜDM-in orta illik artım sürəti təxminən 2 dəfə yüksək olmuşdur. Bunun sayəsində bu gün dünyanın varlı ölkələrində yaşayan 20% əhəlinin bütün dünyanın ÜDM-nin 86%-i düşdüyü halda, kasıb ölkələrdə yaşayan 20% əhaliyə cəmi 1% düşür.

Qloballaşmadan daha səmərəli bəhrələnmək və prosesdə optimallığı gözləmək məqsədi ilə vaxtı ilə ümummilli liderimiz H.Əliyev qeyd etmişdir ki, demokratik prinsiplərin inkişafına iqtisadi sistemin transformasiyasına, ölkənin milli xüsusiyyətlərinin imkan verdiyi səviyyədən nə az, nə də çox şərait yaradılmalıdır. Ümumi halda, dünyada baş verən qlobal-

laşma proseslərinə iqtisadçılar arasında ikili münasibət vardır. Bir tərəfdən belə hesab olunur ki, milli iqtisadiyyatın hərəkəti dünyada obyektiv olaraq baş verən qloballaşma proseslərinə cavabdır. Digərləri belə hesab edirlər ki, bu proses subyektiv və bir ideologiyanın hökmranlığı ilə bağlıdır. Aydındır ki, belə bir müxtəlif yanaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafı və qloballaşma prosesləri başqa kontekstdə həll edilməlidir. Dünyada qloballaşma proseslərinin gücləndiyi bir dövrdə yeni iqtisadi sistemə keçən və eyni vaxtda müstəqil dövlətə çevrilən, habelə, torpaqlarımızın işğalından irəli gələn problemlərlə üzləşən Azərbaycanda iqtisadi sistemin transformasiyasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış, əməli baxımdan real olan səmərəli keçid və inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi respublikamızın gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən mühüm bir problem kimi qiymətləndirilməlidir. Müstəqil dövlətə çevrilməsi nəticəsində sabiq SSRİ-də həyata keçirilən təkrar istehsalın bir hissəsi kimi çıxış edən respublikamızda indi onun müstəqil xarakter daşması, bir tərəfdən keçidlə bağlı sosial-iqtisadi inkişafda qeyri-iqtisadi, siyasi, xüsusən geosiyasi, subyektiv amillər, digər tərəfdən ayrı-ayrı milli sistemlərin inkişaf səviyyəsində mövcud olan fərqlər, eləcə də dünyəvi inkişaf meyilləri ilə yanaşı respublikamızın mövcud reallıqları bu problemlərin nəzəri cəhətdən tədqiqinə məlum klassik metodologiyalar ilə birgə, ayrılıqda və yeni, bir çox hallarda spesifik meyar, paradigma, prinsiplər baxımdan yanaşılaraq öyrənilməsinə obyektiv zərurət yaratdı [3,20].

Müasir dünyada baş verən prosesləri dahiyanə uzaqgörənliklə duyan ümummilli lider mərhum prezidentimiz H.Əliyev qloballaşan dünyada Azərbaycanın milli maraqlarını qorumaq məqsədi ilə sabitləşməyə, islahatlaşmaya, liberallaşmağa, dünya iqtisadi integrasiyasına qovuşma, demokratikləşməyə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşmasının beş başlıca məntiqi prinsiplərini müəyyənləşdirdi. Azərbaycanın təbii ehtiyatları və əlverişli nəqliyyat-kommunikasiya imkanları vasitəsi ilə dünya qloballaşma proseslərinə qovuşması bu mərhələdə ölkəmizin iqtisadi siyasətinin üstün istiqaməti qiymətləndirilməlidir.

Respublika prezidenti İlham Əliyev çox haqlı olaraq qeyd edir ki, bu gün və yaxın gələcəkdə Azərbaycanda iqtisadi, siyasi vəziyyəti həlledici dərəcədə təbii resursların işlənməsi strategiyasından çox asılı olacaqdır. Bu, iqtisadi azadlığın təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın imkanlarının artırılmasının mühüm yoludur. Bu problemlərin həlli isə öz başlanğıcını Azərbaycanda demokratik dəyişikliklərin, siyasi sabitliyin və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi dövründən götürür. Beləliklə, qloballaşma bütün xalqların söylərini birləşdirərək global problemlərin həllinə, bəşəriyyətin yeni keyfiyyət halına, yeni qaydalara, yeni ümumbəşəri dəyərlərə nail olmağa aparan yoldur. Bu yol dünyanın yeni qaydalar əsasında qurulması və idarə olunmasına gətirib çıxarmalıdır. Bu yeni qaydalar isə ümumbəşəri dəyərlər ilə milli dəyərlərin sintezindən yaranmaqla milli sənayelərin tam reallaşmasına xidmət etməli, ölkələr bu dəyərlərdən mümkün qədər maksimum bəhrələnməlidir.

7 sentyabrda Nyu-York şəhərində Minilliyin Zirvə görüşündə Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri Heydər Əliyev öz çıxışında qeyd etmişdir ki, «Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Bununla belə onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkə üçün iqtisadi təhlükəsizlik problemi iqtisadi sistemin inkişafının

ayrı-ayrı mərhələlərində konkret tarixi məna kəsb edir [4,76]. Belə ki, Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi və bazar sisteminə keçməsi prosesində ənənəvi iqtisadi əlaqələrin, idxal və ixracın xarakterinin dəyişməsi, habelə bazarın tələblərinə uyğun struktur və bütünlükdə sistem dəyişikliklərinin miqyası, həddləri, sürəti hər şeydən əvvəl iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi çərçivəsi ilə məhdudlaşmalıdır. Bu baxımdan bazar transformasiyası gedində iqtisadi təhlükəsizliyin gözlənilməsi respublikamızda işlənib hazırlanan iqtisadi strategiyanın istisna bilməyən mühüm cəhəti hesab edilməlidir. O da məlumdur ki, hər hansı bir ölkədə iqtisadi təhlükəsizliyin dərəcəsinin qiymətləndirilməsi meyarlarının seçilməsinə milli dövlət maraqları və hökumət ümummilli ideologiya, habelə ölkədə siyasi qüvvələrin ümummilli iqtisadi mənafeələrə nə dərəcədə cavab verməsi də güclü təsir göstərir. Ümumi halda milli iqtisadi təhlükəsizlik cəmiyyətin iki mühüm hissəsinin: dövlət və bazarın ölkə vətəndaşları ilə birgə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Mövcud reallıqların təhlili göstərir ki, bu iki sistemin hər bir ünsürü ölkədə yeridilən iqtisadi siyasətin xarakterindən asılı olaraq biri digərinə nisbətən təhlükə mənbəyi və yaxud təhlükəsizliyin təminatçısı rolunu oynaya bilər. Ötən əsrin 80-ci illərindən intensiv müşahidə olunan qloballaşma prosesləri hazırkı dövrdə özünün keyfiyyətə mühüm və yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. Müasir dünyada baş verən qloballaşma prosesləri özünü dünya ticarətinin həcmində sürətlə artmasında; beynəlxalq kapitalların güclü axınında, istehsal amillərinin ölkələrarası hərəkətinin intensivləşməsində və s. göstərir. Belə bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatında baş verən bu proseslərdən bəhrələnmək, eyni zamanda onun neqativ nəticələrindən respublikamızı mümkün qədər qorumaq üçün bu gün respublikamızın nəzəriyyəçilərinin əsas elmi gücü qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının qanunauyğunluqları, xüsusiyyətləri və problemlərinin tədqiqinə yönəldilməlidir.

Qloballaşma proseslərini obyektiv qiymətləndirmək üçün onun həllinə mərhələlik baxımından yanaşmamaq lazımdır. Belə ki, əgər ilkin mərhələdə qloballaşma əsasən birqütblü dünyanın formalaşması, beynəlxalq maliyyə təşkilatların hökumətlə, milli iqtisadiyyatların «dollarlaşması», daxili nemətlərin dünya səviyyəsinə çatdırılması və s. kimi neoliberal prinsiplərə əsaslanırdısa, son illərdə dünyada baş verən iqtisadi proseslər nəticəsində bir çox keçmiş sovet respublikalarında o cümlədən Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın möhkəmlənməsi, onların qloballaşma proseslərinə keçidinin ilkin mərhələsindən fərqli olaraq «iqtisadi problemlərin siyasət üzərində üstünlüyü», «iqtisadiyyata ictimai inkişafın bütün amillər kompleksinin cəlb edilməsi» prinsiplərinə söykənən qloballaşmanın yeni sinergetik tipi formalaşmağa başlayır. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda yaxın gələcək üçün müəyyən edilən iqtisadi siyasətdə ən başlıca problemi milli iqtisadiyyatın regionlaşma və qloballaşma proseslərinə qovuşmasının elə bir optimal forma və miqyasını əsaslandırmaqdan ibarətdir ki, onun reallaşdırılması perspektivdə respublikamızda sağlam və səmərəli milli iqtisadiyyatı formalaşdırmağa imkan versin [5,124].

Qloballaşma proseslərinin respublikamızın milli iqtisadiyyatına neqativ təsirini yumşaltmaq məqsədi ilə beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri əsasında milli iqtisadiyyatın tam açıqlığı prinsiplərindən tənzimlənən və idarə olunan modelə keçməsi, fəal ixrac siyasətinin yeridilməsi, emal sənaye sahələrinin məhsulları vasitəsi ilə daha çox dünya bazarına çıxması,

daxili bazarın kəskin genişləndirilməsi zərurəti dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan və sənaye inkişafı üzrə BMT-nin strukturu olan UNİDO arasında əməkdaşlıq üzrə proqram qəbul edilmişdir. Proqram çərçivəsində ətraf mühitin mühafizəsi, energetika, investisiya və müasir texnologiyalar sahəsində beynəlxalq təcrübə əsasında layihələr hazırlanıb həyata keçirilir. Qloballaşma şəraitində məhz bu təşkilatla əlaqə Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir şəraitdə sərt beynəlxalq rəqabətə davam gətirəcək səmərəli sənaye siyasətinin, enerjiyə olan qiymət siyasətinin planlaşdırılmasında və qaza, enerjiyə itkinin azaldılmasında təmiz, səmərəli elektroenergetik texnologiyaların tətbiqi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemi üzrə daxili siyasətin səmərəli istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdə köməklik göstərə bilər.

Dünyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş 29 ölkəsinin aktiv istifadə etdiyi sosial siyasət və təhlil üzrə forum - OECD ilə əməkdaşlıq Azərbaycana islahatların və iqtisadi yenidənqurmanın həyata keçirilməsində əmək və iqtisadi potensialı mobilləşdirərək Avropanın yüksək inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatın bütün bölmələrində texniki, xüsusilə də makroiqtisadi və idarəetmə sahələrində köməklik göstərməsi imkanını verə bilər.

Son illər ərzində TRASEKA proqramı çərçivəsində Azərbaycanda TASİS-in xətti ilə 150-dən artıq layihə maliyyələşdirilərək reallaşdırılıb. Bunların içərisində «Energetika sektorunda özəlləşdirmə prosesinə köməklik» (dəyəri 1 mln. avro), «Qaz sistemlərinin reabilitasiyası» (dəyəri 1 mln. avro) və digərlərini göstərmək olar. Göründüyü kimi əsasən AB - TASİS ölkədə aktual olan problemlərin, xüsusi ilə də ölkənin gələcəyi üçün vacib sayılan sahələr üzrə layihələrin reallaşmasında maraqlıdırlar. Bu proqramlarla yanaşı bölmələr üzrə proqramlar da, hazırlanaraq həyata keçirilib ki, buna da xüsusi biznesin strukturu, sahibkarlıq mühitinin formalaşması və nəhayət üçillik indikativ planların reallaşması üzrə tədbirləri misal kimi göstərmək olar. Lakin gündəmdə Avropa Birliyi ölkələri ilə Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi istiqamətində işlərin görülməsidir ki, bu, əsasən neft avadanlıqları sənayesinin inkişaf etdirilərək dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti yüksək olan neft hasilatı üzrə avadanlıqların, buruqlara xidmət üzrə avadanlıqların, cihazqayırma, metallurgiya və digər sahələrin məhsullarının ixracı imkanlarının artırılması istiqamətində olmalıdır. Azərbaycanın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO) ölkələri ilə əməkdaşlığı elmi-texniki nailiyyətlər, investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində aparılır. Bu əməkdaşlıq ölkələr arasında, xüsusilə də həmsərhəd ölkələr arasında vergi-gömrük siyasətinin, vergi-tarif dərəcələrinin, tarif və qeyri-tarif bərrərlərin, vergi, gömrük güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində işlərin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Azərbaycan bazarının təhlili nəticəsində ECO çərçivəsində əməkdaşlıq üçün 100 adda məhsul ixrac potensialı sayılmışdır.

Bu gün Azərbaycanın 75% əmtəə resursları idxal edildiyi sənaye və ərzaq məhsulları üzrə bu rəqəmin həttə 80-90% çatdığı bir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət təşkilatlarına, məsələn ÜTT-yə integrasiya etməsinin zəruriliyini göstərir. Ona görə də ilk növbədə xarici iqtisadi və ticarət sahəsində qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, tarif güzəştlərinin imkanları, xidmətlər bazarının liberallaşması, intellektual mülkiyyətin müdafiəsi üzrə informasiyanın verilməsi, güzəştlərin tətbiq ediləcək sahələr və istehsalların siyahısının təsdiqi, istehsal amilləri bazarlarının əsaslı inkişafı, iş qabiliyyətli kreditləşmə sisteminin

yaradılması, sığorta, lizinq, innovasiyaların tətbiqi sahələrində və s. işlərin görülməsini tələb edir. Dünyada və respublikamızda baş verən real proseslərin, habelə problemlə bağlı nəzəri-metodoloji təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müasir dünyada qloballaşma proseslərinin təsiri altında aşağıdakı hallarda xarakterizə olunan yeni dünya siyasəti və iqtisadi sistemin müvafiq quruluşu formalaşır. Birincisi, ayrı-ayrı ölkələrin daxili və xarici fəaliyyət mexanizmi arasındakı fərqlər getdikcə azalır. İkincisi, iqtisadi problemlərin həllində milli iqtisadi mühitə nisbətən geoiqtisadi mühit daha üstün xarakter alır. Üçüncüsü, dəyişən miqyaslar və tələblər şəraitində bir çox ölkələr özlərinin strateji milli maraqlarının detallandırılmasını dünyada qlobal sahibkar rolunu oynayan beynəlxalq maliyyə-kredit, bank strukturlarına, transmilli şirkətlərə həvalə edirlər. Belə bir şəraitdə Azərbaycan öz iqtisadi inkişaf strategiyası modelinin xarakteri baxımından çox mühüm bir seçim etməlidir, ya da bu gün perspektiv problemlərin həllini ön plana çəkməklə, respublikamızda qloballaşma prosesinə üstünlük verilməli, və ya bir növ öz milli hədudlarında cari problemləri mümkün qədər tez həll etməklə yanaşı iqtisadi inkişafda regionlaşma prinsiplərinə üstünlük verməlidir.

Bu zaman xüsusi qeyd olunmalıdır ki, qloballaşma bir proses kimi əməli cəhətdən dövlətin ölkə daxilindəki iqtisadi funksiyalarını əsaslı dəyişikliyə uğradır. Belə ki, maliyyə-kredit sferasında qloballaşma əslində, maliyyə-valyuta sahəsində dövlətin iqtisadi funksiyalarının müəyyən hissəsinin beynəlxalq qurumlara həvalə edilməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan qloballaşma geniş mənada milli iqtisadiyyatların, siyasətlərin, mədəniyyətlərin, informasiya və biliklərin koordinasiya edilməsinin, qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının intensivləşdirilməsi kimi xarakterizə oluna bilər. Məlumdur ki, iqtisadi ədəbiyyatda və əməli siyasətdə inkişaf etməkdə olan ölkələr və yeni formalaşan milli iqtisadiyyatlar üçün qloballaşmanın nəticələri birmənalı qiymətləndirilmir. Araşdırmalar göstərir ki, yüksək texnika və texnologiyaya əsaslanan postsənaye ölkələri ilə zəif inkişaf etmiş ölkələr arasında qeyri-ekvivalent xarici iqtisadi mübadilə son nəticədə həmin bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin ümumi iqtisadi inkişaf səviyyəsini qaldırmaq əvəzinə, bir çox hallarda onların birtərəfli inkişafına səbəb olmaqla, həmin ölkələr üçün sonradan həlli çətin olan yeni problemlər yaradır. Bir məsələ də xüsusi vurğulanır ki, qloballaşma prosesi bir qayda olaraq dünya iqtisadiyyatında hakim mövqeyə malik ölkələr üçün cəzbedici (təbii mineral resursların bolluğu baxımından) olmayan ərazi və xalqları adətən ilkin mərhələdə əhatə etmir. Bu baxımdan Azərbaycanın qloballaşma dünya sistemində (onun bu prosesə tam hazır olmadığı halda) intensiv cəlb edilməsi, görünür hər şeydən əvvəl onun zəngin neft-qaz yataqlarına və strateji geosiyasi mövqeyə malik olması ilə şərtlənir.

Qeyd edək ki, Respublikamızda milli iqtisadiyyatın formalaşması və onun qlobal dünya iqtisadi proseslərinə qovuşmasının ən mühüm şərtlərindən biri də struktur, investisiya, yığım və iqtisadi artım problemlərinin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda uzlaşdırılmış formada həll məsələsidir. Bu problemlərlə bağlı respublikamızın iqtisadi inkişafının təhlili göstərir ki, inkişaf etməkdə və keçid mərhələsində olan ölkələrdən fərqli olaraq postsənaye cəmiyyətlərində adətən tətbiq olunan istehsal amillərinin kəmiyyəti ilə alınan son nəticə arasında birbaşa əlaqə müşahidə olunur.

Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrdə və ümumilikdə dünya təsərrüfatında dövlət tənzimlənməsi konsepsiyalarının dəyişdirilməsi labüd olduğundan keçid iqtisadiyyatı ölkələrində də yeni dövlət tənzimlənməsi modellərinin formalaşması, öz daxili resurs və imkanlarından istifadə etməklə ölkənin maraqlarını qorumaq və integrasiya sistemində intensiv iştirak etmək, iqtisadi təhlükəsizliyin maddi-maliyyə bazasını yaratmaq zərurətə çevrilir. Çünki iqtisadi sistemin əsaslarının formalaşması zamanı və integrasiya proseslərinin güclənməsi nəticəsində onun tərkib elementləri dünya təsərrüfat sisteminə maksimum uyğun olmalıdır ki, bu integrasiyanın nəticələri səmərəli olsun.

Qloballaşma proseslərinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri-bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini, bu baxımdan da dövlətin 3 mühüm funksiyasını təkmilləşdirilməsini tələb edir:

1. Dövlətin texnoloji infrastruktur və insan kapitalının formalaşdırılması sahəsindəki strateji funksiyası – belə ki, qloballaşma prosesində ölkələrin texnologiya və insan kapitalı sahəsində infrastrukturunun yeniləşməsi və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Dövlətin bazarları və rəqabət tənzimləyici funksiyası – dövlətin bazarları, xüsusən bank sistemini və maliyyə strukturunu tənzimləyən funksiyasının əhəmiyyəti son dərəcə artmışdır. Son dövrlərdə maliyyə sahəsində özünü göstərən dərin dünya böhranları (1998-2008) onu göstərdi ki, maliyyə sektorunda dövlətin tənzimləyici rolu zəif olan ölkələr həmin böhranlardan daha çox itki ilə çıxırlar.

3. Dövlətin bölgü sahəsindəki funksiyaları qloballaşma prosesinin qeyri-bərabər gedişi istər ölkələr arasında, istərsə də, ölkə daxilində gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini tələb edir.

Ümumən, bazar iqtisadiyyatı inkişafı stimullaşdırmaq və səmərəli reallaşdırmaq kimi bir çox müsbət cəhətlərlə xarakterizə olunmasına baxmayaraq uzun illərin təcrübəsi onu da bir mənalı göstərir ki, sırf bazar mexanizmi cəmiyyətdə bir çox problemləri, xüsusən gəlirlərin ədalətli bölgüsünü, azad rəqabət şəraitinin təmin edilməsini, tam məşğulluğa nail olunmasını, birgə tələbatın ödənilməsinə yönəldilən ictimai məhsullar istehsalını, əsasən elmi tədqiqatların aparılması və s. bu kimi sosial-iqtisadi problemlərin həllinin öhdəsindən kifayət dərəcədə effektiv gələ bilmir.

Bazarın tənzimlənməsi dedikdə öncə əmtəə-pul mübadiləsinin qaydaya salınması və onun dərk edilərək şüurlu koordinasiya olunması başa düşülməlidir. Bu zaman əsas kimi bazarın müxtəlif iştirakçılarının, yəni ümumilikdə cəmiyyətin, onun təbəqələrinin, regionların, sahələrin, müəssisələrin və digərlərinin maraq və tələblərinin uzlaşdırılması əsas götürülməlidir.

İstənilən sosial-iqtisadi prosesin obyektiv olaraq tənzimlənməsinə ehtiyac vardır. Əks təqdirdə cəmiyyətdə tam anarxiya və xaos qaçılmaz olar. Belə bir şəraitdə isə heç bir ictimai iqtisadi sistem nəinki inkişaf edə, hətta fəaliyyət göstərə bilməz. Bundan başqa hər bir sosial-iqtisadi sistem öz imkanları daxilində mövcud proseslərin neqativ tərəflərini azaltmağa çalışır və bu isə öz növbəsində həmin fəaliyyətlərin müəyyən koordinasiyasını tələb edir. Bu, həm də bütün sosial - iqtisadi hadisələrin vəhdətdə və qarşılıqlı asılılıqda olmasına əsaslanır.

Nəticə. Müasir dünyada qloballaşmanın təsiri altında iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşdiyi, liberallaşdığı daha böyük miqyaslı və müxtəlif olduğu bir şəraitdə bazar münasibətlərinin

keyfiyyətə yeni forma və səviyyədə koordinasiya olmasına tələb daha da artır. Belə ki, dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi inkişaf etmiş bazarın yaranması dövründə də kəskinləşir və belə bir şəraitdə qlobal xarici, milli, qlobal, regional proseslərin uzlaşdırılması, bu prosesdə ön plana çıxır[6,175].

Bazar sisteminin dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədi iqtisadiyyatı tez-tez dəyişən daxili və xarici iqtisadi amillərə uyğunlaşdırmaqla, dövlət təsiri tədbirləri vasitəsilə iqtisadi inkişafda disproporsiyaları ləğv etmək və ya azaltmaqla iqtisadiyyatın tarazlı, balanslaşdırılmış dinamik inkişafına nail olmaqdır.

Fikrimizcə bütün bunlar son nəticədə Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın dinamik və davamlı inkişafını təmin etməklə, ölkəmizdə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının formaları və inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. İ.Kərimli, N.Süleymanov. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik, Bakı, 2000, 19-20-50.
2. Y.Kəlbəyev. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri, Bakı, "Elm", 2000
3. K.Sadıxov Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı, 1999, s.19-20
4. A.Əliyev, A.Şəkəreliyev Bazar iqtisadiyyatına keçid: Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, ADİU, 2002, s.420.
5. M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması, Bakı, 2003, s.520.
6. A.Məhərrəmov, H.Aslanov Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı, "Zərdabi LTD" MMC. 2008, s.399.

Abstract

THE MECHANISM REGULATION OF INTERSTATE ECONOMIC RELATION

Habil ASLANOV

Baku State University, Dosent, Ph.D of economics

Denis RUSAK

asc. prof of the department of World of the Institute of International Relations of Kiev National University named after T.Shevchenko, Ph.D of economics

Key words: economic globalization, regulation, economic integration, national economy

World practice shows that the market economy, fully liberated from state interference and without any restrictions can only exist in theory. And such a "real" model is not practically applied in any country of the world. Despite the fact that the market has a certain mechanism of automatic control, it can neither solve numerous unexpected and serious problems nor bring balance and order, or create and develop sustainable economic infrastructure without government intervention. In the context of a larger contemporary processes of global-

ization and economic integration, the state regulation of the economy is a very important condition. In this paper, these and other issues were extensively reflected.

Резюме

МЕХАНИЗМ РЕГУЛИРОВАНИЯ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ

Габиль АСЛАНОВ

Бакинский Государственный Университет, доцент, к.э.н.

Денис РУСАК

*доцент кафедры Мирового Хозяйства Института Международных отношений
Киевского Национального Университета имени Тараса Шевченко, к.э.н.*

Ключевые слова: экономическая глобализация, регулирование, экономическая интеграция, национальная экономика

Мировая практика показывает, что рыночная экономика, полностью освобожденная от государственного вмешательства и не имеющая никаких ограничений, может существовать только в теориях. И такая «настоящая» модель практически еще не применена ни в одной стране мира. Несмотря на то, что рынок имеет свой определённый механизм автоматического регулирования, без государственного вмешательства нельзя решать многочисленные неожиданные и серьёзные проблемы, обеспечивать равноправие и порядок, формировать и развивать стойкую экономическую инфраструктуру. В условиях расширения современных процессов глобализации и экономической интеграции регулирование экономики государством является очень важным условием. Эти и другие вопросы нашли обширное отражение в статье.

ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ İQTİSADI MƏNAFELƏRİN REALLAŞMASINA TƏSİRİ

Nuridə ƏMİRASLANOVA
Azərbaycan Universiteti, i.ü.f.d.

Rəyçi: i.e.n., dos Habil Aslanov

Açar sözlər: iqtisadi mənafe, əhali gəlirləri, yoxsulluq, əhalinin həyat səviyyəsi

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İ.H.Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin uğurla yerinə yetirilməsi nəticəsində son illərdə ölkə iqtisadiyyatı çox sürətlə inkişaf etmiş və Azərbaycan tarixə çox sürətlə inkişaf edən ölkə kimi daxil olmuşdur.

Həmçinin global problemlərin artması və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sosial təhlükəsizliyin maliyyə və maddi resurs dayaqlarının möhkəmləndirilməsini, sosial sferanın sabit maliyyələşdirilməsini, ölkənin bütün vətəndaşlarının zəruri yaşayış minimumu ilə təmin olunmasını, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, elm, turizm və s. fəaliyyət sahələrində onlara etibarlı təminat verilməsini zərurətə çevirmişdir.

Müasir dünyada cəmiyyətin və əhalinin tənəzzülü prosesləri həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin aşağı düşməsi, eyni zamanda əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və istehlakının səviyyəsində tənəzzüllə bağlı öz aralarında sıx münasibətlərdədir. Gəlirlər səviyyəsində fərq keçid dövründə, islahatların aparıldığı illərdə daha sürətlə artır. Gəlirlərdəki fərqlərlə yanaşı, vətəndaşlar arasında bərabərsizlik dərinləşir. Mövqeyindən asılı olaraq, daha imkanlı təbəqə pul vəsaitlərinə, vəsait mənbələrinə daha asanlıqla yol tapır, həmçinin kapital toplamaq, vəsait yatırmaq və gəlirlərini vergidən gizlətmək üçün geniş imkanlara malik olurlar.

Struktur amilinin təsiri nəticəsində regionlar üzrə gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi iqtisadi bərabərsizliyi daha da dərinləşdirir. Yəni regionlar arasında zəngin və yoxsul regionlar fərqlənirlər. Əhalinin pul gəlirləri içərisində əmək haqqının payının azalması nəticəsində daha qeyri-əlvərişli vəziyyət insanların yaşayış səviyyəsində məhz əmək haqqı gəlirlərinin təsirinin böyük olduğu regionlarda, ərazilərdə, həmçinin aşağı rəqabətqabiliyyətli sahələrin, dominantlıq təşkil etdiyi regionlarda müşahidə olunur. Enerji xammalının qiymətlərinin dəyişməsindən fayda götürən regionlarda isə əks vəziyyət yaranır.

Əməyin ödənilməsi prinsiplərinin pozulması və əmək haqqının differensiasiyasındakı ziddiyyətlər ciddi sosial təhlükə yaradır. Nəticədə istehlak qiymətlərinin artması fonunda tədricən əməyin qiyməti, dəyəri aşağı düşür. Bu da ödəmə qabiliyyətli tələbin səviyyəsində, istehsalın həcmində genişlənməsi, onun səmərəliliyinin yüksəlməsi, iqtisadi artım və texniki tərəqqinin səviyyəsinə mənfi təsir göstərir, həmin istiqamətlərdə tənəzzülə səbəb olur. Bütün bunlar iqtisadi artımın qarşısını alan əsas amillərdən birinə çevrilən əsassız gəlir siyasətinin nəticəsidir.

Yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq, əhalinin yoxsullaşmasının qarşısını almaq üçün ölkədə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq lazımdır. Belə bir artım əhalinin adambaşına düşən ÜDM-in real həcmində sosial bazar təsərrüfatı modelindəki istehlak parametrlərinə yaxınlaş-

masına kömək edə bilər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ildə təxminən 2% həddində iqtisadi artım məşğulluq səviyyəsini genişləndirməyə şərait yaradır və bunun əsasında da əhali gəlirlərinin ümumi artımı və vətəndaşların müvafiq kateqoriyalarının sosial müdafiəsini təmin etmək üçün zəruri maliyyə resurslarının həcmi artır.

Ölkədə nisbətən sosial sabitliyə nail olmaq, yüksək gəlirlik səviyyəsini təmin etmək üçün mühüm məsələlərdən biri əhaliin yığımları problemdir.

Cəmiyyətdə yoxsullaşma maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığına şərait yaradan amillərdən biridir ki, bu da iqtisadi artım ləngidir. Hiperinflasiya nəticəsində əhaliin yığımlarının qiymətdən düşməsi adambaşına düşən gəlirlərinin və real əmək haqqının kəskin şəkildə azalması dövrü vəsaitlərinin yığım imkanlarını minimuma endirir və vətəndaşların yığım formalarını dəyişir. Yığımlar üzrə aşağı faiz dərəcələri və inflasiya nəticəsində vəsaitlərin qiymətdən düşməsi riski vətəndaşların topladıqları vəsaitləri, kapitalı xaricə çıxartmağa sövq edir. Onu da qeyd etmək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ev təsərrüfatlarının banklarda və qeyri-bank strukturlarında yerləşdirdikləri pul ÜDM-in illik həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırır ki, bu da iqtisadi artıma əlverişli əsas yaradır.

Əhaliyə borcların qaytarılması iqtisadi çətinliyin aradan qaldırılması və əhaliin dövlətə və əmanətlər toplayan institutlara inamının artmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda bu mühüm sosial aksiya cəmiyyətin sosial strukturundakı qeyri-bərabərliyi aradan qaldırmaq, əhaliin böyük bir hissəsinin, xüsusən təqaüd yaşında olan yaşlı əhali təbəqəsinin yoxsulluğunu aradan qaldırmaq üçün mühüm addımlardan biridir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, istehsalın inkişafı və iqtisadiyyatın yüksəlişi təmin olunanadək dövlətin az təminatlı ailələrə himayədarlığı, yardımı, yoxsulluğa qarşı mübarizə proqramının işlənilməsi və həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi mühüm iqtisadi-sosial addım olardı.

Yoxsulluq cəmiyyəti tənəzzülə uğradıcı təhlükələrdən biri olub, onunla mübarizə olduqca əhəmiyyətli sosial vəzifələrdəndir.

Dövlətin yoxsulluğun qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirdiyi siyasətin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- birincisi, makroiqtisadi sahələr üzrə sabitləşmə və dayanıqlı iqtisadi artım siyasətinin həyata keçirilməsi. Bu, məşğulluğun genişləndirilməsi və minimal əmək haqqının orta yaşayış minimumu səviyyəsinə yaxınlaşdırılması, əməyin qiymətinin, dəyərinin artırılması, əmək haqqı və əhaliin digər ödəmələr üzrə borcların ləğvi istiqamətində qətiyyətli əsas yaradır;
- ikincisi, dövlətin sosial prinsiplərinə uyğun minimal sosial təminatlar sisteminin formalaşdırılması, təşkil edilməsi;
- üçüncüsü, yoxsul əhaliyə sosial yardım sisteminin yaradılması, bazar iqtisadi sisteminə keçidlə əlaqədar yoxsulluq həddində yaşayan əhaliyə ünvanlı sosial yardımların müxtəlif formalarını tətbiq etmək, sosial təminatlar sahəsində sabitliyin təmin olunması, vergi güzəştləri, ucuz kreditlər, dotasiyalar ayrılması

və münasib qiymətlərə istehlak mallarının istehsalını stimullaşdırmaq yolu ilə əhalinin az gəlirli təbəqəsinin onların gəlirlərinə uyğun səviyyədə öz tələbatlarını təmin edə bilmələri üçün şərait yaratmaq.

Birinci dərəcəli əhəmiyyətə malik vəzifə-birbaşa sosial yardımlar və qoruyucu tədbirlər vasitəsilə real gəlirlərin azalmasının qarşısını almaq onların sabitləşməsinə təmin etmək, sonra bu gəlirlərin artımı tempini sürətləndirmək, onların qiymətləri artımını ötüb keçən, üstələyən yüksəlişini təmin etməkdən ibarətdir. Bu, investisiya fəallığını artırmağa, istehlak tələbini canlandırmağa, yoxsulluq probleminin kəskinliyini azaltmağa imkan verir.

Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi və cəmiyyətin sosial strukturunu optimallaşdırılması yönündə həyata keçirilən siyasətdə əsas diqqət əhalinin böhran vəziyyətindən çıxarmaq məqsədi ilə bölgü təyinatlı tədbirlər həyata keçirtmək yolu ilə gəlirlərin tarazlaşdırılmasına, bərabərləşdirilməsinə yönəlməlidir. Bu, fiziki şəxslərdən vergi tutulması rejimi və vergi sisteminə uyğun iqtisadi mexanizmin yaradılmasını, varlı adamların pul gəlirlərinin həcmi və xüsusi sektorda və kölgə iqtisadiyyatı vasitəsilə dövlətdən gizlədilən gəlirlərin dəqiq hesaba alınması üsulunun tapılmasını, vicdanlı vergi ödəyicilərinə qarşı vergi təzyiqinin artmasına yol verməməyi tələb edilir.

Bu mənada yüksək gəlir səviyyəsinə malik əhali təbəqəsinə mütərəqqi vergi tutumuna əsaslanaraq şəxsi gəlirdən vergi tutulması prinsiplərini dəqiqləşdirmək, gəlirlərin gizlədilməsinə görə yüksək cərimə sanksiyalarının tətbiqi, ailə amilinin nəzərə alınması (ailədə kimisə öhdədə saxlamaq), gəlirlərin hesablanmasına kompüterlərin tətbiqi vacibdir. Əmək haqları və sahibkarlar gəlirindən tutulan vergilərin dəqiq bölgüsünü aparmaq, muzzdlu işçilər, fermerlər, ailə və fərdi təssərrüfatlardan vergi tutumları zamanı daha aşağı başlanğıc xəttini müəyyən etməklə cəmiyyətdə gəlirlərin tarazlaşdırılmasına, orta sinfin formalaşmasına kömək etmək olar.

Yoxsulluğun miqyasının məhdudlaşdırılması ilə bağlı tədbirlər sırasında real əmək haqlarının artırılması, əmək haqları, təqaüdlər, pensiyalar, müavinətlər üzrə borcların ləğvi xüsusi yer tutur.

Real gəlirlərin azalması və vətəndaşların yoxsullaşmasına əks təsirli tədbirlər sırasında qiymətlərin artımına uyğun olaraq indeksasiya yolu ilə əhalinin real pul gəlirlərinin dəyərini qoruyub saxlamaq, itkilərin eyni vaxtda artım metodu vasitəsilə kompensasiya olunması, yaşayış minimumunun dəyişməsinə uyğun olaraq pul gəlirlərinin minimal səviyyəsinin təkrar nəzərdən keçirilməsi də daxil edilməlidir.

Ən çətin məsələlərdən biri də yoxsulluq həddində yaşayan imkansız əhali qrupuna sosial yardım və onların sosial müdafiəsi ilə bağlı mexanizmlərin işlənib-hazırlanmasına, eləcə də dövlət tərəfindən sosial yardımlar məqsədi ilə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsində (mənfi mənada) bərabərçiliyə yol verməməklə bağlıdır. Problemin həllinə prinsipial yanaşma ehtiyac səviyyəsinin nəzərə alınması ilə birbaşa ünvanlı sosial yardım göstərilməsi ehtiyacı olanların seçiminin əsaslandırılmasıdır. Eyni zamanda bu məqsədlər üçün ayrılmış maliyyə vəsaitlərindən israfsız istifadəyə yol verməmək, ölkənin bütün regionlarında belə yardımların alınmasının sabitliyini təmin etmək məsələsi də prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. İşsizliyin

səviyyəsinin artması yoxsulluğun və sosial qeyri-sabitliyin dərinləşməsinə səbəb olan amil kimi iqtisadi təhlükəsizlik üçün daha ciddi təhdidlər sırasına daxil edilməlidir.

İşsizlik probleminin kəskin xarakter almasında bir sıra əlavə səbəblər də rol oynayır. Burada ailələrin maddi təminat səviyyəsinin aşağı olması; əhəlinin əmanətlərinin, yığımların hiperinflasiya nəticəsində dəyərdən düşməsi; müqavilə əsasında işə götürmə formasının zəif inkişaf etməsi; işsiz əhəli arasında qadınların üstünlük təşkil etməsi – bu, daha çox ailə başçısı qadınlar olan ailələrdə vəziyyəti gərginləşdirir. Ölkədə intellektual potensialın dəyərdən düşməsi ixtisaslı əmək sahiblərinin işə düzəlməsini çətinləşdirir. Müəssisələrdə əmək haqlarının, eləcə də təqaüdlərin və sosial müavinətlərin ödənişinin ləngidilməsi dərhal ailələrin maddi vəziyyətini gərginləşdirir, onları yoxsulluq həddinə gətirib çıxarır.

İşsizlik probleminin kəskinləşməsi nəticəsində ailələrin gəlir mənbəyinin məhdudlaşması, gəlir səviyyəsinin azalması istehsalda tənəzzül prosesinə səbəb olur, əmtəə və xidmətlərə olan tələbin məhdudlaşması amilinə çevrilir və vergi daxilolmalarının həcmi aşağı düşür. Digər tərəfdən işsizliyin səviyyəsinin artması cinayətkarlıq və özünəqəsd hallarının çoxalması ilə nəticələnir. Məşğulluq siyasəti əmək potensialında tam istifadəyə və əmək qabiliyyətli əhəlinin işgüzar fəallığına şəraitin təmin edilməsi istiqamətinə yönəlməlidir. Bu, əhəlinin yoxsullaşmasının və kütləvi işsizliyin baş alıb getməsinin qarşısını alır, rəqabət mühitində vətəndaşın məhsuldar davranışını stimullaşdırır. Orta müddət üçün nəzərdə tutulan sosial-iqtisadi inkişaf proqramında müəssisələrdə artıq ehtiyat halında işçi qüvvəsi saxlanması və gizli işsizlik səviyyəsinin artmasına qarşı məhsuldar məşğulluğun təmin edilməsi üzrə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulmalıdır. Söz yox ki, bu problemlər makro, mezo və mikro səviyyələrdə həll edilməlidir.

Vətəndaşların sosial və iqtisadi hüquqlarının təmin edilməsi dövlətin əsas funksiyalarından və iqtisadi siyasətinin mühüm vəzifələrindən biridir. Lakin burada çətinlik törədən əsas məsələ dövlətin maliyyə imkanları ilə iş yerlərinə olan tələbat arasında balansın təmin edilməsidir. Bir məsələni də qeyd edək ki, məşğulluq makroiqtisadi tənzimlənmənin integral hissəsi, regionlarda və bütövlükdə ölkədə sosial və iqtisadi problemlərin fəal və effektiv həlli vasitəsidir.

Məşğulluğun təmin edilməsində qeyri-dövlət sektorunun inkişafı, genişlənməsi də müsbət rol oynayır. Əmək bazarında mühüm sabitləşdirici amil olan yeni iş yerlərinin yaradılmasında investisiya proqramlarının səthi yanaşılmasına ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı ciddi təhdid, qorxu yaradır.

İş yerlərinin saxlanması və kütləvi işsizliyin qarşısının alınmasında əmək proteksionizmi siyasətinin həyata keçirilməsi, milli əmək bazarının qorunması üzrə tədbirlər sistemi işlənib hazırlanmalıdır. Bu, maliyyə, texnoloji, struktur, sənaye, ixrac-idxal siyasətinin formalaşması zamanı dövlət orqanları qarşısında yeni istehsalçıların maraqlarının nəzərə alınması, məhsuldar məşğulluğun stimullaşdırılması və təmin edilməsi üçün investisiyalar cəlb edilməsi kimi mühüm vəzifələr irəli sürür.

Məşğulluq sferasında nisbi sabitliyin qorunması və saxlanması, məşğulluğun artırılması sahəsində regional səviyyədə tədbirlərin işlənib-hazırlanması və həyata keçirilməsində re-

gion subyektlərinin cavabdehliyinin və məsuliyyətinin artırılması yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlı regional proqramların işlənilib-hazırlanması və həyata keçirilməsi əhəmiyyətini artırardı. Bu proqramda iş qüvvəsinə olan tələbin fəallaşdırılmasının bütün bazar vasitələri daxil edilməlidir. Onu da qeyd edək ki, belə regional proqramlar ölkə üzrə inkişaf proqramının tərkib hissəsidir. Məşğulluğun təmin edilməsi üzrə regional proqramların təsir gücünün artırılması üçün qanunvericilik və normativ aktlara uyğun olaraq islahatlar strategiyası və makroiqtisadi siyasətin prioritetlərində müsbət düzəlişlərin həyata keçirilməsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu düzəlişlər sırasına aşağıdakılar daxildir;

- sahibkarların yeni iş yerlərinin açılması ilə bağlı investisiya fəallığının artırılmasını stimullaşdırmaq;
- istehsal sahələrinin yenidən qurulması, texniki cəhətdən silahlanması, istehsal sferalarına məxsus kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində kreditlərin cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- yerli istehsalçıları xarici və inhisarçı rəqabətdən qorumaq və ölkədə normal fəaliyyəti təmin edəcək sağlam rəqabət mühitini təmin etmək;
- regional məşğulluq problemlərinin həllində milli-dövlətçilik maraqlarının prioritetlərinin reallaşmasında ictimai xarakterli işlərin təşkili səviyyəsini və statusunu, rolunu yüksəltmək;
- ilkin sağlamlaşma mərhələsi keçən müəssisələrə məşğulluğun təmin edilməsi və kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində kömək etmək.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan statistik göstəriciləri, Bakı, 2013.
2. F.Əliyev, T. Əliyev. “Ev təsərrüfatı gəlirlərinin formalaşması və ondan istifadənin sosial-iqtisadi problemləri, Bakı 2011.
3. Щцсейнов Ф. «Игтисади проблемляр: мцлацизяляр, дцщцнжяляр вя нятижяляр». Бакы, «Елм», 2006, 384 с.
4. “Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı (2004-2008 ci illər) və (2009-2013 cü illər) Bakı, 2004.

Abstract

THE IMPACT OF FORMATION OF POPULATION INCOME ON THE REALIZATION OF ECONOMIC INTERESTS

Nuride AMIRASLANOVA

Ph.D. in economics

Key words: economic interest, population income, poverty, living standards

The article shows the main source of income, the problem of poverty as a major factor in the crisis of society, pointing the way to fight poverty and the main directions of the state in poverty reduction.

Резюме

**ВЛИЯНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ НА
РЕАЛИЗАЦИЮ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ**

Нурида АМИРАСЛАНОВА

к.э.н., Университет “Азербайджан”

Ключевые слова: экономический интерес, доходы населения, бедность, уровень жизни населения

В статье даны основные источники формирования доходов населения, проблемы бедности как один из основных факторов опасности кризиса общества, указаны путь борьбы с бедностью и основные направления государства по сокращению уровня бедности.

AZƏRBAYCANDA MÜASİR VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Turan HÜSEYNOVA

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Rəyçi: AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Xidmət sahələrinin inkişafı problemləri” şöbəsi, i.f.d. K.N.Abdullayev

Açar sözlər: vergi siyasəti, vergi sistemi, iqtisadi metod, vergi siyasətinin prinsipləri, vergi yükü, sahibkarlıq

Giriş. Son dövrlər Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan effektiv iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti həyata keçirilməkdədir. Davamlı olaraq respublikamızda aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və vətəndaşların maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında reallaşdırılan vergi siyasətinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılara nail olmasını özündə ehtiva edir və kifayət qədər aktualıq kəsb edir: vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergidən yayınmaya qarşı səmərəli vergi nəzarətinin təşkili, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi, dağlıq və ucqar rayonlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi, vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi, vergi dərəcələrinin azaldılması, vergilərin sayının azaldılması [1, s.70].

Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir: sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması; vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanları ilə əlaqələndirilməsi; vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanılması; vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının tam qorunması; vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması; yüksək səviyyəli vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması və s.

Müasir iqtisadi şəraitdə dövlət vergi siyasətini reallaşdırarkən vergilərə məxsus funksiyalara əsaslanır və bu zaman aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsində onlardan istifadə edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkənin iqtisadi baxımdan prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq, vergi siyasətinin reallaşdırılması üçün müxtəlif metodlardan istifadə məqsədəuyğun hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin forma və metodları birbaşa vergi siyasətindən asılıdır. Məsələn, vergi

siyasətinin iqtisadi inkişafı əlaqəsini yüksəltmək üçün onu elmi cəhətdən əsaslandırmaq zəruridir. Bunun üçün vergi siyasətinin təşkilinə elmi yanaşılma zəruridir. İqtisadi və sosial sahələrdə mövcud proseslər haqqında dəqiq məlumatlar, vergi siyasətinin nəticələrinin formalaşmasına böyük təsir edə bilər. Vergi siyasətinin formalaşmasının əsas bazası hesab olunan məlumatlar və elmi nəticələr vergi siyasətinin effektivliyini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulur. Vergi siyasətinin formalaşması sosial-iqtisadi inkişafın hər mərhələsini, o cümlədən dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarını nəzərə almalıdır. Ümumiyyətlə, ümumi xərclərin və maliyyə ehtiyatlarının həcmi bir-birindən asılı olması təsdiq olunmalıdır. Belə olmadığı təqdirdə dövlət büdcəsinin kəsirləri artmaqla dövlət borcları çoxalar, inflyasiya prosesi baş verə bilər. Qeyd olunanları nəzərə alaraq qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və araşdırılması vacibdir. Vergi siyasəti cəmiyyətin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaratmalı, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına kömək etməlidir [2, s.25].

Vergi siyasəti dedikdə, maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına dövlətin və cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maliyyə tələbatlarının təmin olunmasının və həmçinin ölkə iqtisadiyyatının normal inkişaf etdirilməsi məqsədilə ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması üzrə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlərin məcmusu başa düşülür. Dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən vergilərə məxsus funksiyalara söykənir və aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bu funksiyalardan istifadə edir. Ölkənin iqtisadi vəziyyətindən və iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində dövlətin prioritet hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirini daha da artırmaq üçün onu elmi cəhətdən əsaslandırmaq tələb olunur və ancaq elmi yanaşma vergi siyasətinin nisbi müstəqilliyini möhkəmləndirir. Təsərrüfat təcrübəsi sübut edir ki, vergi siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması ciddi çətinliklərə səbəb olur. Vergi siyasətinin təşkilinə elmi yanaşma, onun bütün faktorlarının öyrənilməsi həmin siyasətin qanunauyğunluğunu təmin edir. Bu qanunauyğunluqlara məhəl qoymamaq iqtisadiyyatda böyük itkilərə səbəb olur. Məsələn, iqtisadi müstəqilliyin tələblərinə baxmayaraq uzun müddət müəssisə və təşkilatlardan büdcəyə külli miqdarda maliyyə vəsaiti ayrılırdı. Bununla belə mənfəətə görə öhdəliklərə də bölgü üsulu tətbiq olunurdu, bu da istehsalatda möhkəm maliyyə bazası yaratmaq üçün maneçilik törədirdi. Nəticədə təşəbbüskarlıq, istehsalın artmasına, pul vəsaitinin artırılmasına maraq yox dərəcəsinə enmişdi. Məcburi kollektivləşdirmə, dəyər qanunun inkar edilməsi, aqrar sektordan pul vəsaitlərinin alınması bu sahədə uzun sürən böhrana gətirib çıxarmışdı.

Siyasi qərarlar iqtisadi məntiqin qanunlarına uyğun qəbul olunmalı və bütün hesablaşmalar gələcəkdə ola biləcək itkiləri nəzərə almalı, yəni istehsalın uzun müddət stabil işləməsinə zəmin yaratmalıdır. Buna görə iqtisadi və sosial sahələrdə gedən proseslər haqqında dəqiq informasiyaların, bu və ya başqa vergi siyasətinin, tədbirlərin nəticələri böyük rol oynaya bilər. İnformasiya və elmi nəticələr vergi siyasətinin formalaşmasının əsas bazası

olmalı və siyasətin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün burada mütləq maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artırılmasını və effektivini nəzərdə tutmalıdır. Maliyyə ehtiyatlarının effektiv istifadəsinin uçotunu aparmamaq vəsaitinin dağılmasına səbəb ola bilər. Məsələn, son onilliklərdə külli miqdarda vəsait kənd təsərrüfatına və tikintiyə sərf olunurdu. Amma kənd təsərrüfatı malları istehsalı ləng gedir, kapital qoyuluşların effektivliyi isə aşağı düşürdü. Belə faktlar, vergi siyasətinin formalaşması zamanı inkar edilirdi, bu da nəticədə bütün ölkənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirmişdi.

Vergi siyasətinin formalaşması mütləq konkret tarixi şərait, o cümlədən sosial-iqtisadi inkişafın hər mərhələsini, daxili və xarici şəraitin xüsusiyyətlərini, dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarını nəzərə almalıdır. Nəzərdə tutulmuş xərclərin və maliyyə ehtiyatlarının həcmnin bir-birindən asılı olması sadəcə olaraq maliyyə ehtiyatlığının, normallığın sübutu olmalı və təsərrüfatın bütün mərhələlərində eyni dərəcədə saxlanılmalıdır. Əks halda dövlət büdcəsinin kəsiri və dövlət borcları artar, infilyasiya baş verə bilər. Vergi siyasətinin formalaşdırılması üçün keçmişin təcrübəsini öyrənmək, dünya təcrübəsi ilə tanış olmaq və araşdırmaq çox vacibdir. Qəbul olunmuş praktikaya görə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi vergi siyasətinin əsaslarını hazırlayaraq onun bir neçə variantını təqdim edir. Təqdim olunmuş təkliflər ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir və ən əlverişli variant hökumətin müzakirəsinə verilir. Hesablamaların çoxvariantlılığı, çoxlu amillərin nəzərə alınması, vergi tədbirlərinin ölkədəki konkret vəziyyətə bağlanması, nəticələrin proqnozlaşdırılması əlbəttə ki, riyazi modelləşdirilmənin, elektron hesablama texnikasının geniş istifadəsini tələb edir. Aydın ki, burada iqtisadi və sosial sahələrdə olan vəziyyət haqqında real informasiyanın rolu böyükdür və vergi siyasəti cəmiyyətin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına şərait yaratmalı, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına kömək etməlidir.

Elmi cəhətdən əsaslanmış vergi siyasəti onu düzgün həyata keçirdikdə yüksək nəticələr verir. Maliyyə ehtiyatları artdıqca sosial-sfera sahələrinə də ayırmalar artır, xalq istehlakı malları istehsalı çoxalır. Dövlət vergi siyasəti istehsalı qüvvələrin inkişafına və onun ölkədə səmərəli yerləşdirilməsinə kömək edir. Dövlətin vergi siyasəti başqa ölkələrlə xarici-iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə, birgə tədbirlərin keçirilməsinə şərait yaradır, çünki elmi-texniki tərəqqinin inkişafı bəzi tədbirlərin təklikdə həyata keçirməyə imkan vermir, bu, tək dövlətin işi deyil.

Vergi siyasətini həyata keçirmək üçün maliyyə mexanizmindən istifadə olunur. Bu mexanizm maliyyə münasibətlərinin, üsulların cəmindən ibarətdir və həmin üsullar cəmiyyət tərəfindən müsbət iqtisadi və sosial inkişafı üçün şərait yaratmaq üçün istifadə olunur. Maliyyə mexanizminə ayrı-ayrı forma və üsullar daxildir və onun strukturu çox mürəkkəbdir. Maliyyə qarşılıqlı əlaqələrin çoxluğu mexanizmin forma və üsullarını qabaqcadan müəyyən edir. Dövlət, onun icraedici və qanunverici orqanlarının iqtisadi qanunlarını, maliyyə vəsaitinin inkişafını, qarşıda duran məsələləri öyrənərkən milli gəlirin, köçürmələrin miqdarını, dövlət vəsaitinin xərclənməsini təyin edir. Maliyyə vəsaitindən düzgün istifadə edilməsi üçün vacib amillərdən biri planlaşdırma və proqnozlaşdırmanın, maliyyə münasibətlərinin (vergilər, xərclər) düzgün rəsmiləşdirilməsidir. Vergi siyasətinin yerinə yetirilməsində onun

hüquqi bazasının yaradılması müstəsna rol oynayır. Dövlət maliyyə münasibətlərinin qaydalarını müəyyən edərək onları qanunlar, normativ aktlar şəklində rəsmiləşdirir. Ayrı-ayrı regionlar bu sənədlər əsasında özlərinə uyğun olaraq sənədlər və təlimatlar qəbul edirlər. Hüquqi qanunların tətbiq edilməsi ictimaiyyətin maraqlarını müdafiə edir və hüquqi normalara riayət etmək maliyyə intizamını möhkəmlətmək deməkdir [4,s.145].

Müasir vergi siyasətinin inkişaf mərhələləri

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda qəbul olunmuş iqtisadi proqramlara əsasən həyata keçirilən islahatlar və özəlləşdirmə prosesi makroiqtisadi sabitliyin və struktur dəyişikliklərin təmin olunmasına yönəlmişdir. Məhz bu illərdən başlayaraq beynəlxalq maliyyə təsisatları ilə birgə hazırlanan və reallaşdırılan islahatlar nəzərdə tutulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinə, eləcə də iqtisadi artıma və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə şərait yaratmışdır. Bu məsələlər milli iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi vergi sahəsində də müasir islahatların aparılmasını, müasir vergi siyasətinin reallaşdırılmasını tələb etmişdir [5, s.155].

Proseslərin məntiqi nəticəsi kimi respublikamızda 1997-ci ildən başlayaraq vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində təkmil qanunvericilik bazasının yaradılması üçün Vergi Məcəlləsi layihəsinin hazırlanmasına başlanılmışdır. Müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər ölkədə müasir vergi inzibatçılığının formalaşdırılmasına, vergi sisteminin mərkəzləşdirilmiş formada idarə olunmasına imkan vermişdir. Artıq son illər ərzində Azərbaycan Respublikasında vergi sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində vergi xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, bu xidmətlərin müasir beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətlərində ciddi tədbirlər görülmüşdür. Nəticədə vergi sistemi modernləşdirilmiş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığı təkmilləşdirilmişdir.

Müasir iqtisadi şəraitdə vergi islahatları aşağıdakılar nəzərə alınmaqla reallaşdırılmaqdadır: fiskal səmərəlilik, dövlətin vergi ödəyicilərinin, vergilərin yığılması ilə bağlı xərclərin vergi daxilolmalarından dəfələrlə az olması; vergiləri ödəmədən yayınma hallarının qarşısının alınması; vergi dərəcələrinin və gəlirlərinin bölüşdürülməsi normativlərinin əlverişliyinin təmin olunması; vergi ödəyicilərinə, sahələrə və fəaliyyət növlərinə vergitutma məqsədilə müxtəlif yanaşmaların tətbiqi. Milli vergi sistemində son illər əldə olunmuş nailiyyətlərdən biri də onun beynəlxalq vergi sisteminə inteqrasiya etməsi nəticəsində vergi sahəsində ölkələr qrupuna daxil olmasıdır. Bunlar ilk növbədə həyata keçirilən vergi islahatları və bu islahatlardan əldə olunan nailiyyətlərlə bağlıdır.

Vergi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində ölkənin maliyyə resursları səfərbər olunmuş, dövlət büdcəsinin gəlirləri artmışdır. Müasir vergi sistemi üzrə aparılan islahatlar iqtisadi inkişafı, real sektorun daha səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, vergi mədəniyyətini yüksəltmək məqsədini daşıyır. Bundan başqa sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, qanunda nəzərdə tutulmuş sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində görülən işlərin effektivliyi artır.

Son illər respublikamızda iqtisadi inkişaf dinamikasının artması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində olduğu kimi vergi sistemində də qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsini

şərtləndirir. Vergi Məcəlləsinə olunan bəzi dəyişikliklər dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə, ölkənin milli maraqlarını qorumaq tələblərinə əsaslanır. Vergi sistemində aparılan digər islahatlar elektron xidmətlər, eləcə də, vergilərin dəqiq ödənilməsi sisteminin inkişafına, vergi orqanlarında beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə sisteminin təşkilinə, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasına, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının etibarlı müdafiəsinin təminatına imkan yaratmışdır [6, s.141].

Müasir vergi siyasətində mövcud vəziyyətin dəyərləndirilməsi

Inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərin qarşılıqlı etibarlılıq əsasında formalaşdırılması ən mühüm məqsədlərdən biridir. Respublikamızda vergitutma sahəsində davam edən inkişaf vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə əmələtmə xərclərinin azaldılması üçün müasir İKT-dan istifadənin tətbiqi zəruridir. Artıq bu istiqamətdə də respublikamızda mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Məsələn, vergi sistemi üzrə vergi inzibatçılığında yeni idarəetmə standartlarının tətbiqini, insan resurslarının inkişafını, vergi ödəyicilərinə yeni xidmət növlərinin təqdimini, vergi sistemi üzrə müasir İKT texnologiyalarının tətbiqini və s. nümunə göstərmək mümkündür. Bundan başqa Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) vergi orqanlarının fəaliyyətini avtomatlaşdırmaqla yanaşı, bu sahədə effektiv vergi siyasətinin aparılması üçün texnoloji dəstəyi təmin etmişdir. Müvafiq proses elektron hakimiyyətin yaradılmasında mühüm rol oynamaqla vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Hətta beynəlxalq iqtisadi böhranların ölkəmizə təsirinin azaldılmasında səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin böyük rolunu nəzərə almaq zəruridir.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı nəticəsində bütün iqtisadi sahələr üzrə yüksək artım tempi qeydə alınmışdır. Məsələn, 2003-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə ÜDM-in artım həcmi yeddi dəfəyə qədər artaraq 57,7 mlrd. manata çatmışdır. Vergi sistemində effektiv hesab oluna biləcək islahatların aparılması, bu sahədə çevik vergi siyasətinin reallaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Son illər vergi sisteminin təşkilati-nəzarət imkanlarının artırılması, maddi-texniki təchizatın yüksəldilməsi, vergi inzibatçılığı sahəsində müasir İKT texnologiyalarının tətbiqi, inzibati idarəetmənin təkmilləşdirilməsi öz müsbət təsirini tezliklə göstərmişdir.

Statistik təhlillər göstərir ki, Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin həyata keçirilməsi nəticəsində büdcə gəlirlərində vergi daxilolmalarının xüsusi payı aşağı düşmüşdür. 2003-cü illə müqayisədə 2011-ci ildə vergi daxilolmaların büdcə daxilolmalarındakı xüsusi payı 32,53 faiz azalaraq 34,87 faiz təşkil etmişdir. Bundan başqa dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin həcmi 2012-ci ildə 17281,5 mln. manat olmuşdursa, 2013-cü ildə bu göstərici artaraq 19496,3 mln. manat təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin son illər üzrə tərtib etdiyi dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar üzrə statistik məlumatları təhlil etsək görürük ki, vergi və digər ödənişlərin dinamikasında 2010-2014-cü illər ərzində ciddi dəyişikliklər qeydə alınmışdır. Məsələn, vergi və digər ödənişlərin həcmi 2010-cu ildə 4,29 mlrd. manat olmuşdursa [7], 2010-cu illə müqayisədə 2012-ci ildə bu göstərici 40,3 faiz

artaraq 6,02 mlrd.manat, 2014-cü ildə isə 65,7 faiz artaraq 7,11 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bundan başqa dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarında 2010-cu illə müqayisə etdikdə 2014-cü ildə ƏDV-si 60,6 faiz artaraq 2,04 mlrd.manat, aksizlərin payı 63,7 faiz artaraq 740 mln.manat, mənfəət vergisi 61,9 faiz artaraq 2,3 mlrd.manat, torpaq vergisi 0,8 faiz artaraq 35,39 mln.manat, əmlak vergisi 38,7 faiz artaraq 141 mln.manat, fiziki şəxslərin gəlir vergisi 66 faiz artaraq 980,2 mln.manat, dövlət rüsumu 24 faiz artaraq 111 mln.manat, yol vergisi 47,6 faiz artaraq 22,3 mln.manat, sadələşdirilmiş vergi 2,3 dəfə artaraq 153,3 mln.manat təşkil etmişdir. Aparılmış təhlil göstərir ki, dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar üzrə ümumi strukturda olan göstəricilərdə son illər dinamik inkişaf tempi qeydə alınmışdır [7]. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan Respublikasında müasir vergi siyasətinin daha effektiv halda reallaşdırılmasıdır. 2014-cü ilin yekununa görə tədiyyələr üzrə vergi daxilolmalarında ən çox artım mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi üzrə müşayiət olunmuşdur. Son il ərzində investisiyaları təşviq etmək, müəssisələrin istifadəsində qalan maliyyə vasitələrini artırmaq məqsədilə mənfəət vergisinin dərəcəsi də aşağı salınmışdır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, aparılmış təhlilin nəticəsi onu göstərir ki, vergi ödəyicilərinin vergi orqanları ilə əlaqələrinin tam elektronlaşdırılması işlərinin davam etdirilməsi prosesi vergi sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə və inkişafına səbəb ola bilər. Nəticədə davamlı olaraq bu sahədə aparılan işlər dövlət büdcəsinin vergi daxilolmaları hesabına artmasına gətirib çıxaracaqdır. Məhz bu və ya digər tədbirlər nəticəsində vergi sistemində elektron xidmətlərin təkmilləşdirilməsi əsasında vergidən yayınma hallarının sayını azaltmaq mümkündür. Bundan başqa vergi ödənişləri, nəzarət və s. müxtəlif xidmətlərin müasir elektron texnologiyalardan istifadə olunmaqla reallaşdırılması, vergi ödəyicilərinə təqdim olunan xidmətlərin səviyyəsinin artmasına, inzibatçılıq xərclərinin ciddi şəkildə azalmasına, inzibati idarəetmənin keyfiyyətə yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Nəticədə vergilər sahəsində aparılan məqsədyönlü islahatlar Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında mövqeyinin daha da yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazası genişləndirilməli, ayrı-ayrı iqtisadi sahələr üzrə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, qeyri-neft sektoru üzrə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə daha çox diqqət ayrılması məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Məmmədov F.Ə. və b. (2010)Vergilər və vergitutma : Dərslik. Bakı: Ozan,416 s.
- 2.Kəlbiyev Y.A. (2010) Vergi yükünün hesablanması metodoloji aspektləri. "Azərbaycanın vergi xəbərləri", №9 (85), s.17-34.
- 3.Musayev A.F. (2004). Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, Elm, 298 s.
- 4.Allahverdiyev D.A.(2002). Büdcə-vergi sistemi və iqtisadi təhlükəsizlik. Bakı : Elm, 2002, 251s.

5.Musayev A.F.(2004)Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 290s.

6.Kəlbəliyev Y.F.(2004)Fizkal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı: Elm, 250s.

7.<http://taxes.gov.az/statistika@page=11>(09.02.2015).Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin 2010-2014-cü illər üzrə dövlət büdcəsinə vergi və sair daxilolmalar haqqında məlumat.

Abstract

THE MAIN CHARACTERISTICS OF MODERN TAX POLICY IN AZERBAIJAN

Turan HUSEYNOVA

Ph.D. student of Institute of Economics of ANAS

Keywords: tax policy, tax system, economic method, principles of tax policy, tax load, entrepreneur

The article considers the main characteristics of modern tax policy of Azerbaijan. The financial resources of the country were mobilized and the income to the state budget is increased as a result of the implementation of effective tax policy.

The reforms for the modernization of tax system provides the necessary means for the effective development of real sector.

The article also provides the solutions for the problems of modern tax policy.

Резюме

ОСНОВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Туран ГУСЕЙНОВА

Докторант Института Экономики, НАНА

Ключевые слова: налоговая политика, налоговая система, экономический метод, принципы налоговой политики, налоговое бремя, предпринимательство

В статье рассмотрены основные особенности современной налоговой политики Азербайджанской Республики. В результате успешной реализации налоговой политики в последние годы финансовые ресурсы страны были мобилизованы, увеличился доход государственного бюджета. Экономическое развитие современных реформ налоговой, реальный сектор призван обеспечить более эффективную работу. В статье также показано проблемы в области современной налоговой политики и их решение.

ƏRZAQ SEKTORUNDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏLƏRİ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Ülviyyə ŞİRİNOVA

Azərbaycan Universiteti, dissertant

Rəyçi: i.e.n. Nuridə Əmiraslanova

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi mexanizm dövlət tənzimləmələri

Giriş. Qlobal ərzaq çatışmazlığının mövcud olduğu bir zamanda hər bir dövlətin fundamental vəzifələrindən biri xarici ticarət imkanlarını nəzərə almaqla əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunması və bu sahədə optimal balans yaradılması üzrə dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin olunmasıdır. Ərzaq probleminin həll edilməsi üçün hər bir dövlətin özünün yanaşma tərzı olmalıdır. Təbii və iqtisadi ehtiyatlar həmin problemin həll edilməsinə optimal şəkildə cəlb edilməlidir.

Məlumdur ki, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin olunması cəmiyyətdə sosial barışın əldə olunması ekoloji fəlakətdən mühafizə ilə yanaşı iqtisadi təhlükəsizlik də milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi də milli təhlükəsizliyin əsas tərkib hissələrindən biridir. Akademik Z. Səmədzadə haqlı olaraq vurğulayır ki, ölkənin iqtisadi, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərən hər hansı bir problem diqqətlə təhlil edilmədən dövlətin iqtisadi qüdrətinin və tərəqqisinin artırılması sahəsində qarşıda duran heç bir məsələnin həlli mümkün deyildir.

Xarici ticarət amilləri nəzərə alınmaqla əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi üçün xüsusi mexanizm və qaydaların yaradılması cəmiyyət qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Lakin əhalinin ərzaq təminatı səviyyəsi onun strukturu və mexanizmi hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmindən, emalədici sahələrin və ticarətin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Tarixən bu məsələdə kənd təsərrüfatı istehsalı aparıcı rol oynamışdır. Bazar mexanizmi formalaşmış inkişaf etdikcə qarşılıqlı əlaqədar olan ictimai istehsal çərçivəsində ümumi qəbul edilmiş normalara uyğun istehlak strukturu və onun təmin olunması mexanizmi yaranır. Belə bir şəraitdə ehtiyatların istehsalı və bölgüsünün təşkili amillərindən biri dövlət mexanizmidir. Ərzaq təminatının mühüm aləti qiymət, tələb və təklif sistemi vasitəsilə zəruri ehtiyatların yaradılmasına və istehlak səviyyəsinə təsir edən bazardır. Bununla yanaşı əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatı elə bir sosial siyasi problemdir ki, onu kortəbii bazar qüvvələrinin üstün hökmranlığına buraxmaq olmaz. Ona görə də hələ 1966-cı ildə qəbul edilmiş iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda insanların aclıqdan qorunma üzrə əsas hüququ ilə yanaşı həmin hüququn təmin edilməsi milli dövlətlərə bir vəzifə kimi tapşırılmışdır. Milli dövlət bu məqsədlə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməlidir.

1. Milli dövlətlər aqrar sistemin inkişaf etdirilməsi və yenidən qurulması yolu ilə ərzağın istehsalı, saxlanması və bölgüsü üsullarını yaxşılaşdırmaqla təbii ehtiyatlardan daha

səmərəli istifadəsinə nail olmalıdır.

2. Həm ərzağı idxal edən, həm də ixrac edən ölkənin problemlərini nəzərə almaqla dünyada ərzaq ehtiyatlarının ədalətli bölgüsünün təmin olunmasında iştirak etməlidir.

Azərbaycanda ərzaq məhsulları istehsalı və ixracının optimallaşdırılmasının mühüm şərti milli iqtisadiyyatın ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Milli iqtisadiyyat aqrar-sənaye kompleksinin inkişaf bazasını müəyyən edir, onun üçün xüsusi makroiqtisadi şərait yaradır, ərzaq malları və kənd təsərrüfatı xammalı idxalının dəyərinin ödənilməsi imkanlarını təmin edir. Lakin, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və ixrac üçün qida məhsulları istehsalının optimallaşdırılması yalnız sistemli və ardıcıl kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Başqa sözlə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi tələblərinə cavab verən ərzaq sisteminin normal fəaliyyəti bu sahəyə xüsusi dövlət qayğısını zəruri edir.

Yeyinti sənayesinin xammal bazası olan kənd təsərrüfatının inkişafı əsas məsələdir. Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Məsələn, 80-ci illərdə Yaponiyada torpağın az olduğu və xırda kəndli təsərrüfatının üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə əhalini ərzaqla təmin etmək ciddi bir problem idi. Bu problemi həll etmək üçün Yaponiya ərzaq məhsulları istehsalının beynəlxalq diversifikasiyasını tətbiq etdi. Aqrar bölməyə irimiqyashı xarici investisiyanı cəlb etməklə müştərik müəssisələrin yaradılması və yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi yolu ilə dövlət əhalinin ərzaqla təmin olunmasında və idxaldan asılılığın azaldılmasında xeyli nailiyyətlər əldə etdi.

ABŞ-da yerli hakimiyyətdən tutmuş Konqresədək bütün idarəetmə pillələrində kənd təsərrüfatına qayğı və dəstək göstərilir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün qəbul edilən qanunlar, əsasən, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasına, ixracın genişləndirilməsinə və idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəldilir. İxracın stimullaşdırılması “Dünya üçün ərzaq” proqramı, məhsulların xarici bazarlarda rəqabətliliyinin qorunması üçün “İxracə yardım” proqramı, “Kəndin inkişafının kreditləşdirilməsi”, “ətraf mühitin qorunması” proqramları, istehlak kartlarının tətbiqi və s. kənd təsərrüfatına dövlət qayğısını əks etdirir. ABŞ-da dövlət tərəfindən fermerlərə birbaşa subsidiyalar verilməklə onlara yardım edilir və istehsalçıların məhsulları baha qiymətə alınaraq (bazar qiymətlərindən), onlarda işə həvəs yaradılırdı. Dövlət bu istiqamətdə tədbirlər görərək kənd təsərrüfatını ölkə iqtisadiyyatında gəlir gətirən sahəyə çevirdi.

Qərbi Avropada, ABŞ-da ərzaq təhlükəsizliyi prioritet rola malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi nəinki daxili iqtisadi siyasətdə, eləcə də ölkədə iqtisadi artım tempinin əldə edilməsində, siyasi sabilliyin formalaşdırılmasında və ən nəhayət beynəlxalq aləmdə dövlətin reytinginin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etmiş dövlətlər özlərinin strateji ərzaq maraqlarını qorumaq məqsədilə xarici təsirlərə daha çox davamlılıq nümayiş etdirirlər. Ölkənin strateji ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsinə yönəldilmiş dövlətin ərzaq siyasəti müxtəlif ticarət diskriminasiyaları, ərzaq embarqoları, ərzaq məhsullarının müəyyən qruplarına tarif məhdudiyyətlərinin tətbiqi, qiymət münasibətləri, ərzaq yardımlarının göstərilməsi vasitəsilə reallaşdırılır. Məhz belə bir siyasətin həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsidir ki, xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq məhsulları

üzrə idxal asılılığı, xarici borcların artması, valyuta ehtiyatlarının və təbii resursların ölkədən kənara axını güclənir.

Lakin inkişaf etmiş ölkələrin ərzaq bazarında da bazar strukturlarının formalaşması prosesi kifayət qədər asan proses olmamışdır. Daha doğrusu bu uzunmüddətli bir dövrü əhatə etmiş və nəticədə ərzaq bazarında təkmil bazar infrastrukturları formalaşmağa başlamışdır.

Dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin fəal rolu əsasında bazar münasibətlərinin iqtisadi mexanizminin yaradılması aqrar-ərzaq siyasətin üstün istiqamətlərindən biri olmalıdır. Əsas diqqət ona yönəldilməlidir ki, bütün təsərrüfat formalarının səmərəli işləyə bilməsi üçün şərait yaradılsın. Dövlət bazarın işləməsi üçün hüquqi bazanı yaratmalı, tənzimləyici orqana çevrilməlidir. Aqrar-sənaye kompleksi dövlət tərəfindən hərtərəfli dəstəklənməlidir. Bunun üçün isə bazarın özünü təmin etməsi ilə dövlət tənzimlənməsinin səmərəli uzlaşdırılmasının elmi konsepsiyası işlənməli və bunun əsasında kənd təsərrüfatının sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinə peşəkarcasına və kompleks müdaxilə mexanizmləri həyata keçirilməlidir. Burada başlıca yanaşma prinsipi bazarın tənzimləyici, dövlətin isə prosesin korrektor edicisi rolunda çıxış etməsi olmalıdır. Bazarın “ədalətli” qiyməti başlıca tənzimləyicidir.

Strateji məsələlərin həlli, əhəmiyyətli dərəcədə ərzaq məhsullarını istehsal edən modern emal edici sənaye sahələrinin yaradılmasından asılıdır. Belə bir sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycanda bütün zəruri amillər mövcuddur.

Sabit və adekvat ərzaq təklifi, ilk növbədə aqrar sektorda intensiv geniş təkrar istehsalın, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının və emalının inkişaf yolu ilə əldə olunacaqdır. Bununla yanaşı, tələbatın bir qismi xarici asılılığı nəzarətdə saxlamaq şərti ilə idxal hesabına ödəniləcəkdir.

Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən aqrar bölmənin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi maliyyə, kredit və qiymət mexanizminin tətbiqi ilə geniş miqyaslı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini tələb edir. Burada ərzaq istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə yardım müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki ərzaq istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin rentabelliği hazırda aşağı səviyyədədir. Bu məsələnin həlli üçün hökumət kənd təsərrüfatına yardım tədbirləri paketinin həyata keçirilməsinə başlamışdır.

Hökumətin aqrar bölmədə siyasətinin əsas məqsədi investisiyaların səmərəliliyini artırmaq və digər məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında yüksək rentabelliği təmin etməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.T. Əliyev “Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri” Bakı, Mütərcim, 2001, 526s.
2. H. A. Xəlilov Milli ərzaq təhlükəsizliyi bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, Adiloğlu 2001 216s.
3. З. Самедзаде «Экономическая безопасность государства- важнейшее завоевание независимого Азербайджана», Bakı, “İqtisadiyyat” qəzeti, 2001.

Abstract

**WAYS OF IMPROVEMENT OF THE SYSTEM OF STATE
REGULATION OF FOOD SECTOR**

Ulviya SHIRINOVA

Ph.D. student of Azerbaijan University

Key words: food safety, economic mechanism, government regulation

The article emphasizes the role of food security as a main component of national security. The ways of improvement of the system of state regulation for the normal functioning of the food system are analyzed as well. It is indicated that the increasement of investment in this field is one of the ways of solving this problem.

Резюме

**СПОСОБЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО
РЕГУЛИРОВАНИЯ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Ульвия ШИРИНОВА

Университет “Азербайджан”, диссертант

Ключевые слова: безопасность пищевых продуктов, экономический механизм, государственное регулирование

В статье подчеркивается роль продовольственной безопасности в качестве компонента национальной безопасности. В тоже время, для нормального функционирования системы продовольственной безопасности анализируются пути совершенствования системы государственного регулирования. Было показано, что увеличение инвестиций этой области является одним из путей решения данного вопроса.

İSTEHSAL VASİTƏLƏRİ BAZARININ İNFRASTRUKTUR TƏMİNATINDA ANBARLARDAN İSTİFADƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Turanə ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dissertant

Rəyçi: dos. Müslümat Allahverdiyeva

Açar sözlər: İstehsal vasitələri bazarı, bazar iqtisadiyyatı, məhsul ehtiyatı, anbarlar

Giriş. Ölkəlararası xarici iqtisadi əlaqələrin global xarakter aldığı və aktivləşdiyi bir şəraitdə respublika müəssisələrinin material resurslarına tələbatının ödənilməsi və bu əsasda istehsal olunan məhsulların satışının təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə respublikada istehsal vasitələri bazarının infrastrukturunun mövcud inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də metodiki baxımdan istehsal vasitələri bazarının elementlər üzrə infrastruktur təminatını xarakterizə edən göstəricilər sisteminin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas məqsədi və hərəkətverici qüvvəsi, onun ilkin və son nöqtəsi yüksək bazar mənfəəti əldə etməkdən ibarətdir. Buna görə də hər bir məhsul istehsalçısı, biznes subyekti istehsal yerlərinin və ticarət şəbəkələrinin yüksək keyfiyyətli, istehsal vasitələri ilə təmin olunmasına və hazır məhsulların satışının səmərəli təşkilinə nail olmaq üçün mütləq anbar sistemi yaratmalıdır. İstehsal yerlərinin və ticarət şəbəkələrinin hazır və əmtəəlik məhsullarla zəruri kəmiyyətdə və lazımı vaxtda təmin edilməsi üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istehsal vasitələri bazarının hər bir subyekti üçün anbar vacib bir amildir. İstehsalın materiallarla təchizatı sahəsində yaradılan anbarlar firma və müəssisədə istehsal prosesinin fasiləsizliyinə və digər tərəfdən material resurslarının istehsal ehtiyatı, hazır məhsulların isə əmtəəlik ehtiyatı formasında qalması vaxtının qısaldılmasına səbəb olur. İstehsal vasitələri bazarının daxili və xarici mühitini bütövlükdə bir logistik sistem kimi qəbul etsək görərik ki, bu logistik sistem daxilində material axınlarının bir mərhələdən digər mərhələyə hər bir mərhələnin daxili tələblərinə uyğun formada keçidinin təşkil edilməsi məqsədi ilə ixtiyari istehsal vasitələri növü üzrə ehtiyatları konkret yerdə toplamaq və saxlamaq üçün anbarlar tələb olunur.

Deməli, müasir iri anbarlar çoxsaylı qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərdən təşkil olunmuş konkret struktura malik və material axınlarının dəyişilməsi ilə bağlı bir sıra funksiyaları yerinə yetirən, eləcə də istehlakçılar arasında material axınlarının bölüşdürülməsini həyata keçirən mürəkkəb texniki qurğular məcmusudur. Təbii ki, təkrar istehsal prosesinin hansı mərhələsində yaradılmasından asılı olmayaraq anbarların ən ali məqsədi istehsalçı müəssisələrin və eləcə də ticarət-vasitəçi strukturların fasiləsiz fəaliyyət göstərmələri üçün onları hazır və əmtəəlik ehtiyatları ilə lazım olan vaxtda, tələb olunan kəmiyyətdə müntəzəm formada təmin etməkdən ibarətdir.

Anbar ehtiyatlarının yaradılması bir tərəfdən istehsal prosesində yarana biləcək fasilələri

aradan qaldırırsa, digər tərəfdən ticarət-vasitəçi strukturlar tərəfindən istehlakçıların bazar tələbinin ödənilməsinə xidmət göstərir. Buna görə də anbara təcrid olunmuş formada deyil, məhz logistik dövrənin integrativ tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır [2; səh.96]. Yalnız belə yanaşma anbarların əsas funksiyalarının müvəffəq yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə və yüksək rentabellik səviyyəsinə nail olunmasına imkan verə bilər. Logistik anbar əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi müvafiq əmək və maliyyə məsrəfləri hesabına başa gəldiyindən hər bir anbar əməliyyatının xərc tutumluluğu praktiki cəhətdən əlverişli hesab edilən göstəricilərlə qiymətləndirilməli və izafi məsrəflərə yol verilməməsi üçün çevik və təkmil iş mexanizmi yaradılmalıdır. Bu isə mahiyyət baxımından o deməkdir ki, istənilən məsrəflər özünü iqtisadi cəhətdən doğrultmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlər çərçivəsində həll edilən bütün məsələlər bir-biri ilə qarışıqlıqlı əlaqəlidir və onlar dəqiq ardıcılıq gözlənilməklə həll edilməlidir. Faktiki olaraq anbar şəbəkəsinin formalaşması ilə bağlı problemlərin dialektik vəhdət halında həlli təsərrüfat subyektlərinə yüksək satış bazarı və ya bazar segmentləri əldə etməyə, satılmayan məhsul həcminə görə yarana biləcək itkiləri minimumlaşdırmağa və ətraf mühitin dəyişən şəraitinə uyğunlaşmağa imkan verir.

Ehtiyatların anbarlaşdırılması strategiyasının, daha doğrusu, anbarların mülkiyyət formalarının seçilməsi (xüsusi və ümumi istifadə təyinatlı anbarlar arasında seçimin aparılması) zamanı təsərrüfat subyektləri qarşısında həlli əhəmiyyət kəsb edən üç alternativ:

- a) yeni anbar qurğularını tikmək və ya başqasının mülkiyyətində olanları özünün xüsusi mülkiyyətinə keçirmək;
- b) ümumi istifadədə olan anbarlar və anbar sahələrindən müştərək istifadə etmək;
- c) digər firma və müəssisələrə məxsus anbar binalarını lizinq qaydasında müvafiq icarə haqları ödəməklə istifadəyə götürmək kimi məsələlərin həll edilməsi durur.

Qeyd olunan variantlar arasında seçimin aparılması zamanı firma və müəssisələr məhsulların qəbul edilməsi mərhələsindən onların konkret istehlakçılara buraxılması anına qədər anbar əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərin minimum hədd çərçivəsində olmasını diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Əgər firma və ya müəssisələrin anbar əmtəə dövriyyəsinin həcmi azdırsa, nomenklaturası az və rəqabət qabiliyyəti zəif olan məhsullarla müxtəlif səpkili bazara və ya bazar segmentinə çıxırsa, onlar üçün xüsusi anbarların yaradılması iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun deyil. Çünki, belə bir şəraitdə firma və müəssisənin əldə etdiyi gəlir xüsusi anbarların yaradılması və avadanlıqların quraşdırılmasına çəkilən əmək və maliyyə məsrəfləri, habelə məhsulların anbarlaşdırılması ilə bağlı olan xərclərin kəmiyyətə ödənilməsinə kifayət etmir. Belə olan halda bazara çıxarılaçaq əmtəəlik məhsul istehsalı üçün lazım olan bütün növ material resursları, habelə əmtəəlik məhsulun özünün müxtəlif anbarlarda saxlanması xərcləri istehsal xərclərinə bərabər və ya ondan çox olur. Belə bir vəziyyətlə qarşılaşmamaq üçün firma və şirkətlər ümumi istifadədə olan anbar binaları və qurğularından istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Ümumi istifadə təyinatlı anbarlar əmtəə dövriyyəsinin aşağı və ya ehtiyatların mövsümü xarakter daşdığı zaman daha cəlbədicidir. Başqa sözlə, ümumi istifadədə olan anbarlar o firma və şirkət üçün əlverişli hesab olunur ki, onların bazarlara çıxışı yenidən təmin edilib və ya yeni bazarlar haqqında

marketing informasiyalarına malik deyillər, bu bazarlarda məhsul satışının həcmi stabil və ya faktiki olaraq məlum deyil. Belə tip anbarlar anbar təsərrüfatının genişləndirilməsi üçün firmadan kapital qoyuluşu tələb etmir. Beləliklə, anbar bina və qurğularından istifadə olunması çevikliyi artır, xüsusi anbarların yaradılması ilə bağlı maliyyə riskləri azalır və ya ondan tamamilə sığortalanmaq mümkün olur. Ümumi istifadədə olan anbarlarda göstərilən logistik xidmətlərin sayı çoxluq təşkil edir və onlar yüksək səviyyəli texnoloji anbar avadanlıqları ilə təchiz edilirlər.

Digər diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, xüsusi anbarlara malik olan firma və şirkətlərin rəhbərləri məhsulların fiziki bölüşdürülməsi və satış strategiyasında müvafiq dəyişiklikləri çox asan aparmaqla, həm anbar məhsul qalıqınının həcmi tələb olunan səviyyədə saxlaya bilir və bununla da bazar konyukturasına əsaslı təsir göstərir, həm də istehlakçıların ayrı-ayrı sifarişlərini dolğun ödəmək imkanına malik olurlar [1, səh.196].

Məhsulların xüsusi anbarlarda saxlanması onların səviyyəsinə, kəmiyyət və keyfiyyətə saxlanması şəraitinə və şərtlərinə, məhsulların anbardan buraxılması qaydalarına, yanğından mühafizə tədbirlərinin vaxtı-vaxtında aparılmasına nəzarət işinin təşkilini asanlaşdırır. Müasir iqtisadi şəraitdə istehlakçıların yüksək səviyyəli logistik xidmətlərə ehtiyac və tələbatını nəzərə alsaq görərik ki, bir tərəfdən ümumi istifadədə olan anbarlarda yüksək xidmət mədəniyyətinə nail olmaq olduqca çətin və mümkünsüzdür, digər tərəfdən isə belə anbarlar vasitəsilə istehlakçılara xidmət göstərilməsi zamanı onlarda yaranan psixoloji maneələri dəf etmək olduqca mürəkkəbdir. İstehlakçılar belə bir şəraitdə müxtəlif arzuolunmaz hallarla rastlaşır və nəticə etibarilə firma özünün real və potensial alıcılarını itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşır [3; səh 108-117].

Bütün qeyd edilənlər bir daha təsdiq edir ki, firma və şirkətlər digər firma və müəssisələrə məxus anbar binalarını lizinq qaydasında müvafiq icarə haqları ödəməklə istifadəyə götürməklə anbar tikililəri və qurğularını müvəqqəti, yəni lizinq müqavilələri əsasında üç aydan 25 ilə qədər icarəyə götürmələri onlar üçün daha əlverişlidir. Belə olan halda onlar ilkin olaraq yeni, xüsusi anbar sahələri yaratmaqdan azad olur, ümumi istifadədə olan anbarlara göstərilən çatışmazlıqlara görə ümumiyyətlə meyil göstərmirlər. Nəticədə az maliyyə imkanına və kiçik əmtəə dövriyyəsinə malik, habelə bazara yeni çıxış kanalları əldə edən hər bir təsərrüfat subyektinin anbar tikililəri və qurğularının lizinq yolu ilə icarəyə götürməsi onlara bir sıra üstünlüklər, məsələn:

- maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırana qədər belə anbarlardan istifadə etməklə tələbatını ödəmək;
- istənilən vaxt icarə müqaviləsinin müddətini uzatmaq və ya onun fəaliyyətini dayandırmaq hüququna malik olmaq;
- müəyyən müddətdən sonra istifadə etdiyi anbarın qalıq dəyərini ödəməklə xüsusi mülkiyyətinə keçirmək (xüsusiləşdirmək) imkanı qazandırır.

Beləliklə, anbar mülkiyyət forması haqqında qərarın qəbul edilməsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- x1- anbarda saxlanılan məhsullara tələbatın səviyyəsi;

- x2 - tələb səviyyəsinin qeyri-bərabərlik dərəcəsi;
- x3 - istehlakçılara göstərilən servis xidmətinin səviyyəsi;
- x4 - rəqabət şəraiti;
- x5 - saxlanılan məhsulların mövsümlülük dərəcəsi;
- x6-anbarlara lazım olan kapital qoyuluşlarının (investisiyaların) səviyyəsi;
- x7 - maliyyə risklərinin səviyyəsi;
- x8 - faydalı anbar sahələrindən istifadə çevikliyi;
- x9 - bazar konyunkturası haqqında məlumatlılıq dərəcəsi.

Anbar mülkiyyət formasının seçilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün lazım olan integral göstəricini xətti formada aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$f = c_1 x_1 + c_2 x_3 + \dots + c_8 x_8 + c_9 x_9 = \sum_{i=1}^{\max i} c_i x_i$$

burada $c_{1...9} - x_{1...9}$ amillərinin əhəmiyyətini nəzərə alan çəki əmsallarıdır.

Qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, xüsusi anbarların yaradılması, ümumi istifadə təyinatlı anbarlardan istifadə edilməsi və ya lizinq yolu ilə icarəyə götürülməsi variantları arasında seçimin aparılması, qərarların qəbul edilməsi logistik menecerdən iqtisadi baxımdan çeviklik və peşəkarlıq tələb edir.

Anbarların sayı, növü, gücü və ərazi baxımından yerləşdirilməsi logistik dövrədən keçən material axınlarının kəmiyyətindən və onların rəşional təşkilindən, satış bazarında mövcud konyunktur vəziyyətdən, satış bazarının tutumundan, bu bazarda istehlakçı qruplarından və onların ayrı-ayrı bazar segmentlərində mərkəzləşməsi dərəcəsindən, məhsulgöndərənlərin istehlakçılara nisbi yaxınlığından, kommunikasiya əlaqələrinin xüsusiyyətlərindən asılı formada müəyyənləşdirilir [5; səh 191].

Nəzərə almaq lazımdır ki, anbar şəbəkələrinin formalaşması və onun zəruri regionlar üzrə yerləşdirilməsi məsələsi ixtiyari logistik məsələ kimi mütləq optimallaşdırılmalıdır. Daha doğrusu, yeni anbar binalarının tikilməsi və ya quraşdırılması, fəaliyyət göstərən anbarların alınması (xüsusi mülkiyyətə keçirilməsi) və onların istismarı bir tərəfdən əhəmiyyətli dərəcədə kapital qoyuluşları tələb edirsə, onunla əlaqədardırsa, digər tərəfdən satış anbarlarının istehlakçılara maksimum yaxınlaşması hesabına tədavül xərclərinin azaldılmasını (istehlakçılara yüksək xidmət səviyyəsi saxlanılmaqla) təmin etmək lazım gəlir.

Anbarların istehlakçılara maksimum yaxınlaşdırılması zamanı sifarişlərin dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsi, onların dəyişən tələbinə tez reaksiya verilməsi üçün yeni imkanlar yaranır və mahiyyət etibarilə məhsul satışı həcmnin artırılması nəticəsində yarana biləcək məsrəflərin azaldılması üçün əlverişli şərait formalaşır. Bu isə xüsusi anbar sahələrinin azaldılmasına və kiçik partiyalı sifarişlərə daha çox meyilli olan pərakəndə satış ticarəti şəbəkələrinə məxsus alıcılar, habelə bölüşdürmə sistemi üçün daha aktualıq kəsb edir.

Digər xərc növləri, məsələn məhsulların anbarlaşdırılması və onların saxlanılması xərcləri, habelə ehtiyatların idarə edilməsi ilə əlaqədar xərclər isə anbarların sayına müvafiq olaraq artır. Çünki hər bir yaradılan, sayı artırılan anbar öz qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək, anbar logistik əməliyyatları həyata keçirmək üçün anbar sahiblərindən maddi, maliyyə

və əmək məsrəfləri tələb edir. Bir anbarda bu xərclərin kəmiyyətinin çox, digərində az və ya əksinə olmasından asılı olmayaraq firma və şirkətlər, məhsulların fiziki bölüşdürülməsi ilə məşğul olan bazar subyektləri bu xərclərdən sığortalanmayıblar. Odur ki, ümumi formada onların kəmiyyəti, anbarların sayı ilə düz mütənasiblik təşkil edir və nəticədə ümumlogistik xərclərin artması müşahidə olunur.

Anbar şəbəkələri logistik sistemin mühüm elementi olduğundan bölüşdürmə sistemi üzrə hər bir anbarın normal fəaliyyətini təmin etmək üçün sadalanan xərc maddələrinin minimumluğuna nail olmaq lazımdır. Bu məqsədlə çəkilən məsrəflərin kəmiyyəti qiymətləndirilməli və ümumi məsrəfləri içərisindən xüsusi çəkisi yüksək olan maddə üzrə konkret fəaliyyət strategiyası işlənib hazırlanmalıdır. Çəkilən ümumi məsrəflər isə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

$$Z_n = \sum_u^n \mathcal{K}_u + \frac{K}{T}$$

Burada, Z_p -çəkilən ümumi məsrəflər; n -ümumi xərc maddələrinin sayı; $C1$ -illik istismar xərcləri; $C2$ -illik nəqliyyat xərcləri; $C3$ -anbar sisteminin idarə edilməsinə çəkilən illik məsrəflər; $C4$ -ehtiyatların saxlanılmasına çəkilən illik məsrəflər; $C5$ -anbar sistemlərinin yaradılması üzrə qərarlar qəbul edən zaman nəzərə alınan və logistik sistemin fəaliyyətilə əlaqədar sair xərclər və itkilər; K -diskont norması üzrə tikintiyə və anbarların quraşdırılmasına yönəldilən tam kapital qoyuluşları; T -özünüödəmə müddəti.

Anbarların sayının azaldılması isə təchizat anbarlarının istehlakçılardan uzaqlaşdırılmasına, istehlakçılar üçün lazım olan məhsulların yolda gecikməsinə, alıcıların onlardan məsafə baxımından uzaqda yerləşən məhsulgöndərənlərə marağının azalması kimi neqativ halların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Daha doğrusu, anbarların sayının azaldılması nəticəsində xidmət göstərilən məntəqəyə qədər orta məsafə artır. Buna görə də əvvəlki səviyyədə xidmət göstərmək çətinləşir.

Bütün bunlarla yanaşı anbarların yerləşdirmə mərkəzlərinin seçilməsi də logistik qərarların qəbul edilməsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də logistik dövrənin hər bir mərhələsində yaradılan, tikilən və ya quraşdırılan anbar bina və qurğularının mövcud, potensial gücü mütləq nəzərə alınmalıdır. Anbar güclərinin hesablanması zamanı konkret növ xammal, material, dəstləşdirici məmulatlar və hazır məhsulların saxlanılması şərtlərinə və şəraitinə qarşı irəli sürülən bir sıra tələblər ön plana çəkilir. Məsələn, daş kömür, qum, mişar daşları, bəzi növ yük maşınları, kənd təsərrüfatı təyinatlı maşın və mexanizmlərinin saxlanılması üçün böyük anbar güclərinə tələbat saxlanması çox az əmək və maliyyə vəsaiti sərfi hesabına başa gələn açıq anbarlar hesabına ödənilir. Lakin dəyəri yüksək olan əksər nomenklaturalı və ya çeşidli istehsal-texniki təyinatlı və xalq istehlakı mallarının ətraf mühitin təsirindən və digər neqativ hallardan (oğurluq, yanğından mühafizə, korroziya və sairədən) qorunmasını təmin edən xüsusi anbar binaları və qurğuları tələb olunur. Təbii ki, belə binaların tikilməsi və avadanlıqların, qurğuların əldə edilməsi, alınması çox baha başa gəlir.

Anbarların yerləşdirmə mərkəzlərinin seçilməsi zamanı nəzərə alınan mühüm amillərdən

biri də bu anbarlarda saxlanması proqnozlaşdırılan məhsullara bazarın potensial tələbatı və mövcud anbarların gün ərzində bu tələbatı ödəyə bilməsi qabiliyyətidir. Başqa sözlə, istehsalçıların məhsul istehlakçılarına yaxınlaşmasını qarşısına məqsəd qoyan logistik menecerlər konkret proqram təminatlarının köməkliyi ilə müxtəlif mümkün variantları təhlil edir və natural kəmiyyətlərlə ölçülən anbar ehtiyatlarının həcmi müəyyənləşdirirlər. Əgər logistik dövrənin hər hansı mərhələsində yaranan anbarlar bu tələbatı ödəyə bilmirlərsə, bu anbarlara müraciət edən istehlakçı qruplarının və onlara lazım olan məhsul nomenklaturasının sayı çoxluq təşkil edərsə, onda firma və müəssisənin idarəetmə aparatı istehlakçıların daha çox mərkəzləşdiyi ərazidə yeni anbar binalarının yerləşdirilməsi haqqında logistik qərarlar və layihələr hazırlayır və onu həyata keçirirlər [4; səh 42-47].

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən ölkələrdə son illər anbarların (xüsusilə, pərakəndə satış ticarətində) sayının azaldılması ənənəsi müşahidə olunur. Bu zaman nəqliyyat xərclərinin artmasına baxmayaraq, bütünlükdə bölüşdürmə sistemi üzrə vəsaitlərə (xüsusi olaraq sığorta ehtiyatlarının həcmi azalması hesabına) qənaət edilir. Beləliklə, anbarların yerləşdirilməsi mərkəzlərinin seçilməsi zamanı müxtəlif təyinatlı anbarların tikilməsi və istismarına çəkilən məsrəflərin minimumluğu, habelə məhsulların göndərilməsi və daşınmasına çəkilən nəqliyyat xərclərinin az olmasını təmin edən ən optimal, əlverişli variantla iqtisadi baxımdan üstünlük verilir.

ƏDƏBİYYAT:

1. T.İ.İmanov “İstehsal vasitələri bazarı: problemlər və perspektivlər”, «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı. Bakı-2008, 340 səh.
2. Альбеков А.У. Проблемы логистики торговли средствами производства. Ростов на Дону.: Кристалл, 1998, 231с.
3. Баскин А.И. Маркетинг и логистика на рынке средства производства. В сб.: Рынок и логистика /Под ред. М.П.Гордона. М.: Экономика, 2005, с.409
4. Гордон М.П. Функции и развитие логистики в сфере товарообращения. Риск, 2005, №1, с.253
5. Пурлик В.М. Рынок инвестиционных товаров и логистика. М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997, 202 с.

Abstract

WAYS OF USE OF WAREHOUSES IN THE INFRASTRUCTURE OF THE MARKET OF PRODUCTION TOOLS

Turana AHMADOVA

Ph.D. student of Azerbaijan State University of Economics

Key words: market of production tools, market economy, product stock, warehouses

The main purpose and driving force of market economy is to achieve high market profit. Therefore, each manufacturer and business entity shall be interested in the formation of ware-

house system in order to achieve the effective organization of production and trade network.

When choosing places for the construction of warehouses one shall prefer more optimal, affordable and profitable option which gives the owner less cost for construction and costs less for the transport of products.

Резюме

ХАРАКТЕР ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СКЛАДОВ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФРАСТРУКТУРОЙ РЫНОЧНЫХ СРЕДСТВ ПРОИЗВОДСТВА

Турана АХМЕДОВА

Азербайджанский Государственный Экономический Университет.

Диссертант кафедры «Маркетинг»

Ключевые слова: рыночные средства производства, рыночная экономика, запас провизии, склады

Основной целью и движущей силой рыночной экономики является получение высоких рыночных прибылей. Поэтому каждый производитель и субъект предпринимательской деятельности для того, чтобы добиться эффективной организации производственных и торговых сетей самого высокого качества, с предоставлением средств производства и сбыта от продаж готовой продукции должен быть заинтересованным в создании складской системы. При выборе центров размещения складов, отдают предпочтение наиболее оптимальным, доступным, экономически выгодным вариантам, которые обеспечивают минимальность расходов на строительство и эксплуатацию различных типов складов, а также транспортные расходы на отправку и транспортировку продуктов.

SAHİBKARLIQ STRUKTURLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İQTİSADI MEXANİZMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ BAZA KATEQORİYALARI

Samir ƏBDÜRƏHMANOV

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant

Rəyçi: i.e.n. dos. Səkinə Hacıyeva

Açar sözlər: sahibkarlıq strukturları, iqtisadi mexanizmlər, baza kateqoriyaları

Bir çox alimlər sahibkarlıq anlayışının mahiyyətini şərh edərkən iqtisadi nəzəriyyənin klassiklərinə istinad edirlər. Məsələn, Riçard aşağıdakı müddədən çıxış edir: tələb və təklifin üst-üstə düşməməsi əmtələri ucuz alıb baha satmağa imkan verir və bu bazarın subyektlərini isə o, sahibkar adlandırmışdır. Y.Şumpeter fəaliyyəti yeni kombinasiyaların yaradılması və tətbiqindən ibarət olan sahibkarları iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi adlandırmışdır. A.Smit sahibkarı kapitalı artım təmin etmək məqsədilə istehsalə sərmayə edən onun mülkiyyətçisi kimi görürdü. F.Xaek hesab edirdi ki, sahibkar əlavə mənfəətin əldə edilməsi mənbəyi kimi çıxış edən informasiyanın qeyri-tamлығы və qeyri-bərabər bazar situasiyası şəraitində fəaliyyət göstərir [1, s. 7-9].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin özünə gəldikdə isə ona, bir tərəfdən sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif subyektləri və maddi işçilər arasında iqtisadi mülkiyyət münasibətlər, digər tərəfdən sahibkarların əmtəə və xidmətlərin istehsal, mübadilə, bölüşdürmə və istehlakı üçün resursların optimal seçimi üzrə sahibkarın fəaliyyətini idarə edən qanunlar haqqında elm kimi tərif verilir [2, s. 7-9].

Praktiki sferada isə, sahibkarlıq fəaliyyəti müstəqil, öz riski hesabına həyata keçirilən, əmlakdan istifadədən, əmtəə satışından, qanunla müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatdan keçmiş insanlar tərəfindən işlərin yerinə yetirilməsindən sisteməlik mənfəətin əldə edilməsinə istiqamətlənən fəaliyyətdir. Eyni zamanda sahibkarlıq – yeni əmtəələrin buraxılışı üçün müxtəlif imkanlardan istifadə edilməsi, yeni xammal mənbələrinin və satış bazarlarının açılması əsasında müstəqil təşkilatı-təsərrüfat novatorluğu, bu isə təsərrüfat sisteminin və ya onun elementlərinin mənfəət əldə edilməsi və sahibkarın şəxsi məqsədlərinin reallaşdırılması üçün daimi olaraq yenilənməsinə gətirib çıxarır.

“Menecer” və “sahibkar” anlayışları arasında fərq mövcuddur.

E.Braerti tərəfindən beş başlıca öhdəliyi yerinə yetirən biznes-məhsul üzrə menecerlərə aşağıdakı xarakteristika verilir:

- məhsulə bazarın tələbatlarına uyğun gəlməyə imkan verəcək məhsul strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- məhsulə münasibətdə planlaşdırma – məhsulun bazara çıxarılması üzrə bütün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- məhsulun işlənilib hazırlanması prosesinin monitorinqi – kampaniya çərçivəsində

- müxtəlif maraqların uzlaşdırılması;
- məhsulun marketinqi – məhsulun bazara çıxarılması, satışın stimullaşdırılması üzrə tədbirlər, qiymətqoyma və distributorluq;
- məhsula münasibətdə biznes-əməliyyatlar – rentabellik göstəricisinə təsir göstərən taktikalar [3. s. 307-309].

Sahibkarlıqla paralel olaraq praktiki olaraq hər zaman biznes anlayışı da formalaşır və biznes dedikdə, məqsədi bazar tərəfindən tələblə qarşılanan məhsul və xidmətlərin yaradılması üçün resursların reallaşdırılması vasitəsilə mənfəət əldə etməkdən ibarət olan tarixən formalaşmış insan fəaliyyəti növü başa düşülür.

V.V.Portnıx hesab edir ki, biznes öz tarixi ərzində cəmiyyətin tərəqqisinə imkan yaratmış və eyni zamanda üç əsas məsələni həll etmişdir:

- ✓ Bazarların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi. Bu proses nəticəsində artan insan tələbatlarını getdikcə daha tam şəkildə təmin edən yeni əmtəələr yaranır, bu isə elmi-texniki tərəqqini stimullaşdırır;
- ✓ Böyük bazar payının fəth edilməsinə çalışma. Rəqabət nəticəsində istehlakçılara daha rahat satış və xidmət göstərilməsi formasında daha keyfiyyətli əmtəələr təklif olunur, bu isə şəxsiyyətin inkişafına səbəb olur;
- ✓ Effektivliyin/mənfəətliliyin inkişafı. Bu proses nəticəsində təşkilatın fəaliyyəti optimallaşır və heyətin fərdi bacarıqları yaxşılaşır, bu isə cəmiyyətin resurslarına qənaət etməyə imkan verir [4. s. 6-10].

Digərləri hesab edirlər ki, biznes – qarşılıqlı faydalı əsasda insanlar arasında nemətlərin mübadiləsi üzrə meydana çıxan qarşılıqlı münasibətlər sistemidir. Məhz nemətlərlə qarşılıqlı mübadilə biznesin, bu mübadilədə qarşılıqlı faydalı şərtlərlə iştirak edən tərəflərin bağladıkları sazişlərin tərkibini təşkil edir. Bu o deməkdir ki, nemətin istehlakçı dəyərliliyi istehlakçının həmin məhsul üçün ödəməyə hazır olduğu pula bərabər və ya ondan yuxarı ola bilər [5. s. 7-9].

Kiçik biznesə bir qədər fərqli tərif verilir. Kiçik biznes dedikdə, bazar iqtisadiyyatı subyektləri tərəfindən qanunlar və dövlət orqanları tərəfindən təyin olunan və bu anlayışın mahiyyətini ifadə edən kriteriyalara uyğun olaraq həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Müxtəlif təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq müəssisələrin kiçik sahibkarlıq subyektlərinə aid edilməsinin başlıca kriterial göstəricisi, ilk növbədə, hesabat dövründə müəssisədə çalışan işçilərin orta sayıdır. Bir qayda olaraq, müəssisənin kiçik biznesə aid edilməsi zamanı istinad edilən ən ümumi kriteriyalar aşağıdakılardır:

- heyətin sayı;
- nizamnamə kapitalının ölçüsü;
- aktivlərin ölçüsü;
- dövriyyə həcmi [6. s. 5-10].

Sahibkarlıqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna edilməklə aşağıdakılar məşğul ola bilərlər [maddə 3]:

- fəaliyyət qabiliyyəti olan Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı;

- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslər;
- hər bir xarici vətəndaş və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs;
- xarici hüquqi şəxslər [7].

Sahibkarlıq qabiliyyəti – istehsal prosesində bütün yerdə qalan amilləri (resurslar, əmək, kapital, təbii resurslar) vahid sistem halında birləşdirən istehsalın xüsusi amilidir. Sahibkarlıq qabiliyyəti – qərar qəbul etmək və lazım olduqda risk etmək bacarığıdır [8. s. 6-7].

Motivlərindən və fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq, sahibkar öz qabiliyyətlərini aşağıdakı funksiyalar vasitəsilə reallaşdırır:

- tədiyyə qabiliyyətli tələbin mövcud olduğu əmtəə və ya xidmətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə bazarın öyrənilməsi;
- bu məhsulun istehsalı və ya xidmət göstərilməsi üzrə resursların qiymətləndirilməsi, resursları aşağı qiymətlərlə əldə etmək mümkün olan bazarların axtarılması;
- işin ən yeni texnika və texnologiyalar və onların idarə edilməsi, bazasında təşkili;
- əmtəə və xidmətlərin marketinqin müasir prinsiplərindən istifadə etməklə reallaşdırılması;
- qazancın istehlak, yığım fondları, ehtiyat fondu, dividendlərin ödənilməsi fondu və s. arasında bölüşdürülməsi [9. s. 9].

Əgər iqtisadiyyat qlobaldırsa və texniki novatorluq daimdirsə, əgər bazarlar gözlənilməz şəkildə fraqmentləşir və yenidən formalaşırsa, əgər rəhbərlik tənzimləməni dayandırır və işçi qüvvəsi dəyişirsə, onda, hətta inkişaf etməyən firmalar belə öz vəziyyətlərini saxlamaq üçün effektiv tədbirlər görməyə başlayırlar. Hazırkı dövrdə yenidən formalaşma, kiçik firmadan tutmuş beynəlxalq şirkətlərə qədər, hər bir firma üçün vahid sabitdir. Biznesin uğuru məhsul istehsalı kimi idarə etmək və dəyişikliklərə reaksiya vermək qabiliyyətindən asılı olacaqdır. Nəticə etibarı ilə, dəyişiklikləri əngəl kimi yox, şans kimi dəyərləndirmək lazımdır və menecerləri elə hazırlamaq lazımdır ki, onlar özündə dəyişiklik gətirən bütün imkanları qəbul etsin və həmin imkanların üstünlüklərini görə bilsinlər [10. s. 288].

Kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının hazırkı mərhələsi bütün biznes-proseslərin fundamental şəkildə transformasiyası ilə müşayiət olunur.

Birincisi, məhsul istehsalı və reallaşdırılmasının təşkilinin xarakteri və istiqaməti dəyişir: hazırda rəqabət üstünlükləri baş şəkildə formalaşır. Misal üçün, əmək vasitələri və uzunmüddətli istifadə əşyaları bazarlarında rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi üçün artıq keyfiyyətli məhsul istehsal etmək kifayət etmir, gələcək servis xidmətinin dəyərini də müəyyən etmək lazımdır.

İkincisi, kommersiya sazişinin bağlanması zamanı alıcını əmtəənin gələcək istismar xərcləri də daxil olmaqla tam dəyəri maraqlandırdığından, təklif də öz tərkibini dəyişir.

Üçüncüsü, bazar tələbi və bazar təklifinin yeni tərkibi məhsul istehlakçılarının və onun istehsalçısının davranış strategiyalarını dəyişir. Servis xidmətinin keyfiyyətə yaxşılaşması və onun ucuzlaşdırılması üsullarının axtarış prosesi başlamışdır [11. s. 125-126].

Cədvəl 1-də biznes artımının meyarları təqdim edilmişdir, bunlara isə aiddir: üzvi artım (satışın artımı, qiymətlərin artımı, yeni əmtəə və xidmətlər); xarici artım (üfqi və şaquli əldəetmə, formal və qeyri-formal alyanslar, satılmış biznes vahidinin satışının itirilməsi); artımın digər xarici meyarları (yerli valyutanın yenidən hesablanması faydalar/itkilər).

*Cədvəl 1.***Biznesin artımının ölçülməsi [12, c. 23-24]**

Artımın ölçülməsi	Komponentlər	Nəticələr	Kampaniyanın ümumi artımından faiz
	Satış və marketing	Satışın artırılması	5,1
		Qiymətlərin artması	(0,2)
	İnnovasiyalar	Yeni əmtəə və xidmətlər	
Xarici artım	Qovuşma və əldəetmə	Üfqi əldəetmə	
Şaquli əldəetmə	2,4		
	Strateji alyanslar	Formal alyanslar	
	Strateji alyanslar	Qeyri-formal alyanslar	
	Kapital qoyuluşlarının geri götürülməsi	Satılmış biznes vahidinin satışının itirilməsi	(3,8)
Digər xarici dəyişikliklər	Valyutanın təkrar sayılması	Yerli valyutanın təkrarən sayılmasından gəlirlər/-itkilər	3,2
Ümumi artım			6,7

Sahibkarlığın inkişafının mühüm şərti motivasiyadır, daha doğrusu, insanı müəyyən məqsədlər, həm iqtisadi – gəlir əldə etmək, həm də sosial-psixoloji – hakimiyyət, uğur, yaradıcılıq və s. üzrə tələbatın təmin edilməsi üçün öz pullarını risk etməyə həvəsləndirən daxili həvəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər əvvəl sahibkar əsas etibarilə maksimal mənfəət əldə etməyə çalışırdısa, müasir bazar şəraitində o, çox vaxt yüksək ixtisaslı maddi menecerin əmək haqqını keçməyən sahibkarlıq gəliri ilə kifayətlənir [13. s. 6-7].

Uğurlu sahibkar ən yüksək adaptivlik dərəcəsinə malik olur, sahibkarlığın vəzifəsi isə kanalının digər subyektlərinin, hər şeydən əvvəl, istehlakçıların dəyişən şəraitlə qarşılıqlı əlaqəsini təmin etməkdən ibarətdir. Şərait dedikdə, iqtisadi subyektlərin daxili məqsədi və onlar üçün iqtisadi mühitin xarici parametrləri başa düşülür. Sahibkar istehlakçıların zövq və təkliflərini, habelə əmtəə və xidmətlərin qiymətini formalaşdıran başqa amilləri, həmçinin onların istehsal olunduqları şəraitin dəyişikliklərini nəzərə alır [14. s. 10-12].

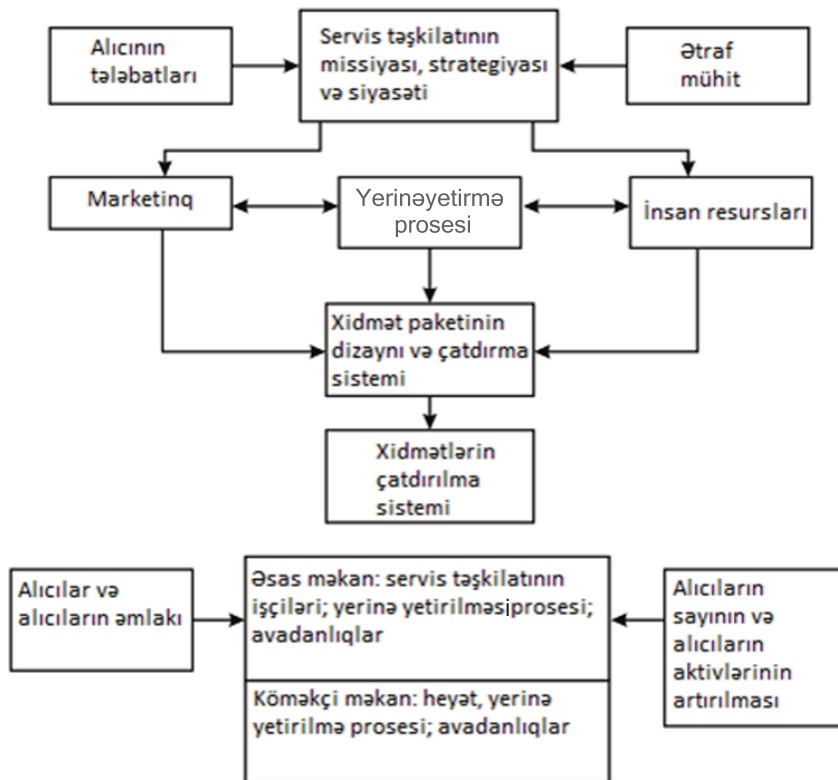
Sahibkarlığı kriminal rəqabət qarşısında zəiflədən və onun iqtisadi və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruriliyini müəyyən edən mühüm əlamətləri aşağıdakılar

hesab olunur:

- sahibkarlıq fəaliyyətində yeniliyin, novatorluğun mövcud olması;
- riskə məruzqalma;
- işgüzar iqtisadiyyata riayət edilməsi zəruriliyi;
- sahibkarlığın ən mühüm məqsədlərindən biri kimi yüksək mənfəətin əldə edilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün növlərinin tərkib hissəsi kimi iri həcmli əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- daimi olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi [15. s. 20-22].

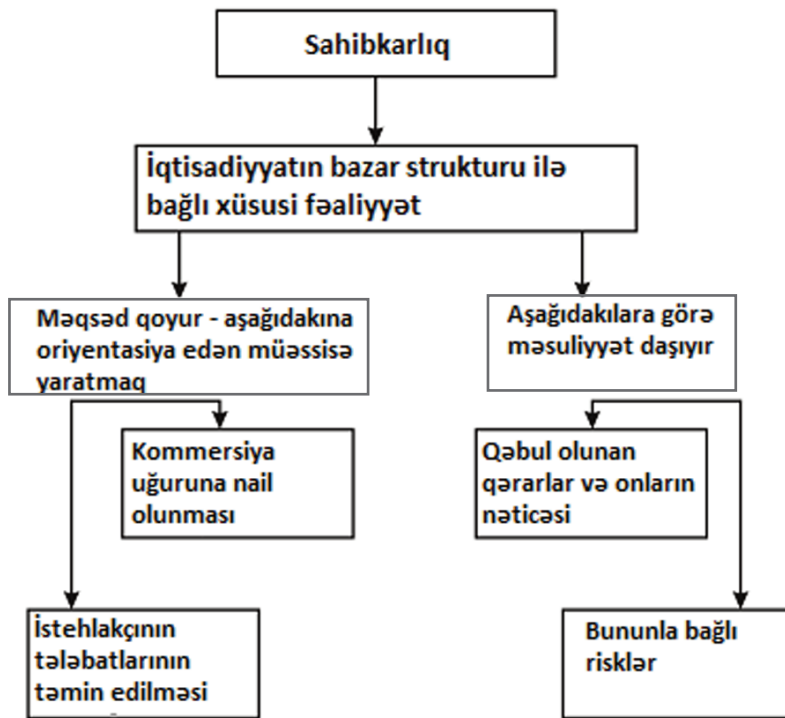
Sahibkarlıq fəaliyyəti təkcə istehsal və əmtəələrin reallaşdırılması sahəsində yox, həmçinin servis fəaliyyəti sahəsində də həyata keçirilir. Servis fəaliyyəti dedikdə, ayrı-ayrı insanlar və təşkilatlar tərəfindən tələb olunan xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə müştərinin tələbatlarının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş insan fəaliyyətinin yeni növü başa düşülür. Servis sisteminin əsas struktur elementləri şəkil 1-də təqdim edilmişdir [16. s. 6-7].

Bu, hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatın bazar strukturu ilə bağlı olan və kommersiya uğruna nail olunmasına oriyentasiya edən müəssisənin yaradılması və qəbul olunan qərarlara və onların nəticələrinə görə məsuliyyəti nəzərdə tutan xüsusi fəaliyyətdir.

Şəkil 1. Servis sisteminin əsas struktur elementləri [16.]

Bəzən sahibkarlıq xüsusi fəaliyyət növü kimi təsvir olunur (bax, şəkil 2).

Şəkil 2. Sahibkarlıq, xüsusi fəaliyyət növü kimi [17. s. 9-10]

Sahibkarlıq aşağıdakı keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

- istehsalın daimi olaraq islahatlar yolu ilə dəyişdirilməsi, bazarın yeni əmtəə və xidmətlərlə təchizatı, istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyərini aşağı salan yeni texnologiyaların mənimsənilməsi;
- sahibkar tərəfindən öz üzərinə maliyyə, psixoloji və sosial riskin qəbul edilməsi;
- sahibkar tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə uyğun olaraq, yaratma prosesində iştirakla bağlı mənfəət və mənəvi təminat əldə edilməsi.

Məhz sahibkarlığın innovasiya xarakteri çox halda iqtisadi resursların məhdudluğu problemini həll etməyə imkan verir və iqtisadi artımın əsas amillərindən biri kimi çıxış edir [11, səh- 9-10].

İstənilən sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili özünə beş ardıcıl mərhələni daxil edir:

I mərhələ - sahibkarın, hər şeydən əvvəl, bazarda öz “azlığını” axtardığı biznesin başlanğıcıdır. Bunun üçün verilmiş biznesin təmin edəcəyi ictimai tələbatları müəyyən etmək lazımdır. Bundan çıxış edərək yaradılan firmanın baş məqsədi, o cümlədən onun ayrı-ayrı altsistemləri formalaşır.

II mərhələ - tələb olunan istehsal güclərini, resurslara və onların əldə edilməsi mənbələrinə qarşı tələbatı daxil edir, bu zaman istehsal texnologiyaları və bu texnologiyaya uyğun olaraq

optimal istehsal strukturu seçilir.

III mərhələdə mövcud qanunvericiliyə, habelə biznesin yerləşmə yerinə uyğun olaraq müəssisənin rəşional təşkilati-hüquqi formasının seçimi həyata keçirilir.

IV mərhələdə müəssisənin idarə edilməsinin optimal təşkilati strukturu formalaşır. Burada əsas qayda idarəetmənin orqstrukturunun təyin olunmuş istehsal strukturuna və müəssisənin fəaliyyət məqsədlərinə uyğunluğudur.

Nəhayət V mərhələdə müəssisənin hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatı həyata keçirilir, bundan sonra müəssisə öz sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayır (istehsal-təsərrüfat və kommersiya) [18. s. 9-14].

Beləliklə, sahibkarlıq strukturlarının idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmi mürəkkəb prosesdir, çünki özünə aşağıdakıları daxil edir:

- sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti, kommersiya və kommersiya fəaliyyəti, idarəetmə və menecment biznesi kimi təşkilat-iqtisadi kateqoriyalar;
- bir tərəfdən müxtəlif sahibkarlıq strukturları, digər tərəfdən sahibkarların istehsal, mübadilə, bölüşdürmə, əmtəə və xidmətlərin istehlakı üçün resursların optimal seçimi üzrə fəaliyyətləri arasında iqtisadi mülkiyyət münasibətlərini idarə edən qanunlar haqqında elm;
- sahibkarlıq strukturları tərəfindən öz riskləri üzrə həyata keçirilən müstəqil proses, sistematik olaraq mənfəət və gəlir əldə edilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət;
- sahibkarlıq strukturlarına bazar tələbatlarına uyğun olaraq əmtəə istehsal etmək və reallaşdırmağa, öz fəaliyyətini xarici bazarlara çıxmaq hüquqi ilə planlaşdırmağa imkan verəcək məhsul strukturunun işlənilib hazırlanması;
- sahibkarlıq strukturları arasında nemətlərin qarşılıqlı fayda əsasında mübadilə edilməsi əsnasında meydana çıxan qarşılıqlı münasibətlər sistemi;
- rəqəbat qabiliyyətliliyi və sahibkarlıq fəaliyyəti prosesinin optimallaşdırılması bazarında sahibkarlıq strategiyalarının effektivliyinin artırılması;
- məhsul istehlakçıları və onun istehsalçıların davranış sferasında sahibkarlıq strukturlarının davranış strategiyasını dəyişən bazar tələbi və bazar təklifinin yeni tərkibi;
- motivasiya, daha doğrusu, insanı müəyyən məqsədlər, həm iqtisadi – gəlir əldə etmək, həm də sosial-psixoloji – hakimiyyət, uğur, yaradıcılıq və s. üzrə tələbatın təmin edilməsi üçün öz pullarını risk etməyə həvəsləndirən daxili həvəs.

Sahibkarlıq strukturlarının idarə edilməsinin iqtisadi mexanizminin əsaslarının nəzəri-metodoloji tədqiqi aşağıdakı başlıca mövqelərlə təzahür edən prosesin mürəkkəbliyini aşkar etmişdir:

- idarəetmənin iqtisadi mexanizminə sahibkarlıq və sahibkarlıq fəaliyyəti, menecment və biznesin idarə edilməsi kimi təşkilati-iqtisadi kateqoriyaların daxil edilməsi;
- idarəetmənin iqtisadi mexanizmi müxtəlif sahibkarlıq strukturları arasındakı iqtisadi

sadi mülkiyyət münasibətlərini və istehsal üçün topdan resurs seçimi, əmtəə və xidmətlərin bölüşdürülməsi və istehlakı üzrə sahibkarın fəaliyyətlərini idarə edən qanunlar və idarəetmə haqqında qanuna əsaslanır;

- sahibkarlıq strukturlarının idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmi öz riski üzrə həyata keçirilən, sistematik olaraq mənfəət və sahibkarlıq gəlirinin əldə edilməsinə istiqamətlənmiş müstəqil proses kimi müəyyən olunur;
- idarəetmənin iqtisadi mexanizmi özünə rəqabət üstünlüyünün formalaşdırılması və sahibkarlıq fəaliyyətinin optimallaşdırılması, bazar tələbi və bazar təklifinə yeni tərkibin verilməsi əsasında sahibkarlıq strukturlarının effektivliyinin artırılmasını daxil edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Гурбаш Н.Г. Государственное регулирование развития малых предприятий. М.: Палеотип. 2005, - 195 с.
2. Предпринимательская деятельность. Под ред. Э.А.Рустамова. М.: КНОРУС. 2011, - 209 с.
3. Браерти Э. Бизнес-маркетинг. Пер. с англ. М.: Гребенников. 2007, - 738 с.
4. Портных В.В. Стратегия бизнеса. М.: Дашков и К. 2012, - 275 с.
5. Бочарев С.А. и др. Основы бизнеса. М.: Евразийский Открытый Институт. 2011, - 463 с.
6. Мамедова Н.А., Девяткин Е.А. Малый бизнес в рыночной среде. М.: Евразийский открытый институт. 2011, - 151 с.
7. Azərbaycan Respublikasının sahibkarlığa kömək Milli Fondun haqqında əsasnamə.
8. Череданов Л.Н. Основы экономики и предпринимательства. М.: Академия. 2012, - 224 с.
9. Чиненов М.В. Основы международного бизнеса. М.: КНОРУС. 2012, - 303 с.
10. Гербер Майкл. Мастерство предпринимательства: 7 стратегических направлений развития своего бизнеса. пер. с англ. М.: Вильямс. 2008, - 448 с.
11. Афанасенко И.Д., Борисова В.В. Экономическая логистика. СПб.: Питер. 2013, - 422 с.
12. Свэйли Р. Стратегии управления бизнесом Питера Дукера. СПб.: Питер. 2011, - 416 с.
13. Ağamalıyev M.Q., Şükürov T.S. Ticarət müəssisələrinin iqtisadiyyatı. Bakı: İqtisad Universiteti. 2010. – 424 s.
14. Крутик А.Б., Решетова М.В. Организация предпринимательской деятельности. М.: Академия. 2006, -160 с.
15. Одинцов А.А. Экономическая информационная безопасность предпринимательства. М.: Академия. 2006, - 336 с.
16. Лойко О.Т. Сервисная деятельность. М.: Академия. 2010, - 304 с
17. Калиниченко И.А. Психология предпринимательства. Ростов н/Д.: Феникс.

2010, - 179 с.

18. Самойлович В.Г. Организация производства и менеджмент. М.: Академия. 2008, - 336 с.

Abstract

ECONOMIC MECHANISM FOR THE MANAGEMENT OF BUSINESS ENTITIES AND ITS CATEGORIES

Samir ABDURAHMANOV

Ph.D. student of Azerbaijan Cooperation University

Key words: management, business, business skill, entrepreneur

The essence of the economic mechanism of management of business organizations is based on the following categories : entrepreneurship, business activity, management, business, business skill, entrepreneur, commersion activity, measuring business growth and so on.

In many cases the success of the economic mechanism of management of business organizations depends on investigator's point of view to the above-mentioned categories and notions.

Резюме

СУТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА БАЗОВЫЕ КАТЕГОРИИ УПРАВЛЕНИЯ ВЛАДЕЛЬЧЕСКИХ СТРУКТУР

Самир АБДУРРАХМАНОВ

Азербайджанский Университет “Кооперация”, докторант

Ключевые слова: менеджмент, бизнес, предпринимательская способность, предприниматель

Сущность экономического механизма управления предпринимательскими структурами, прежде всего, базируется на следующие основные категории: предпринимательство, предпринимательская деятельность, менеджмент, бизнес, предпринимательская способность, предприниматель, коммерческая деятельность, измерения роста бизнеса и др.

От позиции исследователя к вышеперечисленным категориям и понятиям во многом зависит успех раскрытия сущности экономического механизма управления предпринимательскими структурами.

MEQAPOLİSLƏRDƏ AVTOBUSLA SƏRNIŞIN DAŞIMALARININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Aqil ƏSƏDOV

*AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdürü,
Azərbaycan Universitetinin baş müəllimi*

Rəy: AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun “Xidmət sahələrinin inkişaf problemləri” şöbəsinin 08 iyun 2015-ci il tarixli 04 sayılı protokolundan çıxarış

Açar sözlər: nəqliyyat xidmətləri, sərnişin daşıma, avtobus, elektrik nəqliyyatı, avtobus marşrutu, sərnişin tutumu

Giriş. Müasir nəqliyyat xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi zəruri olan, mühüm tərkib hissələrindən biri də sərnişin daşımalarıdır. Xüsusilə, iri şəhərlərdə - meqapolislərdə bu problem bütün dünyanı narahat etməkdədir. Belə ki, BMT-nin hesablamalarına görə dünya əhalisinin yarısı şəhərlərdə yaşayır, eləcə də 2030-cu ilə qədər bu göstəricinin ümumi əhali sayında 60%-dən də çox olacağı proqnozlaşdırılır. Eyni zamanda, bu hesabatlarda göstərilir ki, 2025-ci ilə qədər dünyada əhalisi 10 milyon nəfərdən çox olan 37 ədəd şəhər olacaqdır ki, bunların da 23-ü Asiyanın payına düşəcəkdir. Bütün bunlar, eləcə də dünyada baş verən global iştiləşmə, səhrələşmə, atmosfer havasının kəskin çirklənməsi və s. kimi məsələlər elektrik avtobusları, tramvay, trolleybus və metrobus kimi elektrik nəqliyyatından istifadənin genişləndirilməsini, ümumilikdə sərnişin daşımalarının daha səmərəli təşkilini zəruri və qaçılmaz edir.

Dünya nəqliyyat sistemində baş verən yeniliklərə, nəqliyyat infrastrukturunda müşahidə edilən innovativ dəyişikliklərə baxmayaraq, ölkəmizdə sərnişin daşınmasının əsas ağırlığı benzin və ya dizel yanacağı ilə işləyən avtobus nəqliyyatının payına düşür. Bu isə, son dövrlər istər ətraf mühitin çirkləndirilməsi, istər sərnişinlərin vaxt itkisi, istərsə də yol-nəqliyyat hadisələri baxımından olduqca mənfi nəticələrlə yadda qalır. Ona görə də, xüsusilə iri şəhərlərdə - meqapolislərdə avtobus daşımalarının səmərəli təşkili davamlı inkişaf yolunu seçən yeni nəqliyyat sisteminin mühüm tələblərindən biridir. Ümumiyyətlə, yanacağından, istismar marşrutundan, tutumundan və s. göstəricilərindən asılı olmayaraq avtobusla sərnişin daşımalarının təşkili şəhərsalma qaydalarına, şəhərlərin və cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinə paralel olaraq davamlı şəkildə təkmilləşdirilməlidir [1].

Məlumdur ki, keçmiş SSRİ dövründə avtobusla sərnişin daşımalarının təşkilində iş gününün fotoqrafiyası, xronometraj, statistik müşahidə və s. müvafiq metodlardan istifadə olunurdu. Belə ki, qeyd edilən metodların köməyi ilə günün müxtəlif saatlarında və ilin müxtəlif dövrlərində sərnişin axınlarının həcmi və istiqaməti müşahidə olunur, sərnişin axınının orta gündəlik həcmi müəyyən edilirdi. Bunların əsasında da marşrutların istiqaməti, sayı, intervalı və hətta avtobusların tutumu haqqında qərar verilirdi. Son dövrlər isə, bu sahədə də, digər fəaliyyət sahələri kimi özəl sektor aparıcı mövqe qazandığı üçün, sərnişin daşıma

işlərini də ayrı-ayrı fiziki və ya hüquqi şəxslər həyata keçirirlər. Təəssüf ki, əksər sahibkarları aldıqları avtobusların maya dəyərini daha tez əldə etmək sənişin daşımalarının komfort, təhlükəsiz, ekoloji zərərsiz və s. formada təşkilindən daha çox düşündürür. Nəticədə, xüsusilə meqapolislərdə sənişin daşımalarının təşkilində çoxsaylı xoşagəlməz hallar yaranır, marşrutlar biri-birini təkrar edir, marşrutların sayı və tərkibi sənişin axınları ilə uzlaşmır və s. [1; 2]

Təqdim edilən məqalədə avtobusla sənişin daşımalarının daha səmərəli təşkili, xüsusilə avtobus marşrutlarının say və strukturunun sənişin axınları ilə uzlaşdırılması üçün müvafiq iqtisadi-riyazi metod təklif edilmişdir. Başqa sözlə desək, məqalədə sənişin axınlarının müşahidə edilməsi ilə yanaşı, konkret mikrorayon təmsalında marşrutların daha optimal təşkili yolları təklif edilmişdir. Ümumilikdə metodun mahiyyəti aşağıdakı kimidir:

Meqapolislərdə avtobusla sənişin daşımalarının iqtisadi-riyazi metodu:

Məsələnin qoyuluşu və əsaslandırılması - Araşdırmalar göstərir ki, müvafiq iqtisadi-riyazi metodların köməyi ilə avtobus daşımalarının daha səmərəli təşkili mümkündür. Ümumiyyətlə, iqtisadi məsələlərin riyazi həllinə dair metodların tətbiqi uzun tarixə malik olsa da, nəqliyyat məsələlərinin həllində, yük və sənişin daşımalarının səmərəli təşkilində riyazi metodların daha geniş tətbiqi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Ümumilikdə, cəbri analiz, xətti proqramlaşdırmanın inkişafı iqtisadi məsələlərdə də riyazi metodların tətbiqini sürətləndirdi. Konkret olaraq, sənişin daşımalarının səmərəli təşkili, avtobus daşımalarının əlverişli sxeminin seçilməsi iqtisadi-riyazi məsələ kimi 1963-cü ildə ilk dəfə Avtomobil Nəqliyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu (ANETİ) tərəfindən qoyulmuşdur. Sonralar isə, istər məsələnin qoyuluşu, istərsə də onun həlli elektron-hesablama maşınlarının inkişafı ilə bağlı daha da təkmilləşdirilmişdir. XX əsrin 70-ci illərindən sonra isə Rusiya ANETİ-nun irəli sürdüyü təkliflər bir çox iri şəhərlərdə marşrutların rəasional sxeminin yaradılması, avtobus daşımalarının səmərəli təşkili istiqamətində geniş istifadə olunmağa başlamışdır [1; 9; 10].

Tədqiqatlardan aydın olur ki, sənişin daşımalarının səmərəli təşkili, onun əlverişli sxeminin formalaşdırılmasında ən çox rast gəlinən, tətbiq edilən metodlar potensiallar üsulu və ya kombinator təhlil metodudur. Təcrübə göstərir ki, hər iki metod, xüsusilə kombinator üsul sənişin daşımalarının səmərəli təşkili baxımından daha yaxşı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Kombinator təhlilə daha geniş yer verilmiş tədqiqatlardan aydın olur ki, bu metodun tətbiqi zamanı 100 variantdan 95-98 ədədi özünü doğruldur. Başqa sözlə desək, 100 variantdan, təqribən 97%-də lazımi nəticələr təmin edilir və burada itki 3%-dən çox olmur. Bu isə, metodun tətbiqinin mümkünlüyünü ifadə edir [3, səh-157-173; 6].

Ümumi mənada, meqapolislərdə avtobus marşrutu sxemlərinin seçilməsi məsələsi bu şəkildə formalaşır. Aydındır ki, nəqliyyat şəbəkəsinin mühüm tərkib hissələrindən biri də avtobusların hərəkət etdiyi şəhər küçələridir. Hansı ki, avtobusların başlanğıc və son dayanacaqları, sənişinlərin minib-düşmə məntəqələri də (ara dayanacaqlar) bu küçələrdə yerləşir. Bu baxımdan da, verilmiş nəqliyyat şəbəkəsi üzrə başlanğıc və son dayanacaqlar arasında sənişin axını, avtobusun tipi, nəzərdə tutulan xidmət xətti və onun xarakteristikası bu küçələrdən asılı olaraq formalaşır. Təsədüfi deyildir ki, son dövrlər şəhərsalma və sənişin daşımanın təşkili məsələlərinə əlaqəli şəkildə birgə baxılması zəruriliyi daha tez-tez səslənir. Bir

məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, yük daşımalarında vacib məsələlərdən biri də minimum xərclər olduğu kimi, sərnişin daşımalarında da mühüm göstəricilərdən biri sərnişinlərin vaxt itkisinin minimum olmasıdır. Yəni, avtobus marşrutları sxeminin də iqtisadi-riyazi metodla təşkilinin qarşısında dayanan əsas məsələ sərnişinlərin gözləmə, gediş və minib-düşmə vaxtlarının ən az olmasını təmin etməkdir. Başqa sözlə desək, $\sum_{i=1}^n (n-1) \cdot T_{ij} \rightarrow \min$ şərti avtobus daşımalarının səmərəli təşkilinin əsas şərti kimi qəbul edilə bilər. Nəzərə alsaq ki, bu, hərəkət intervalından, avtobusların hərəkətinin təşkilindən çox asılıdır, eyni zamanda bütün bunlar həm də ekoloji problemlərə, ətraf mühit məsələlərinə təsirsiz ötürür, onda, sərnişinlərin vaxt itkisinin minimumluğunu əsas şərt kimi qəbul edə bilərik [3, s. 163-175; 7].

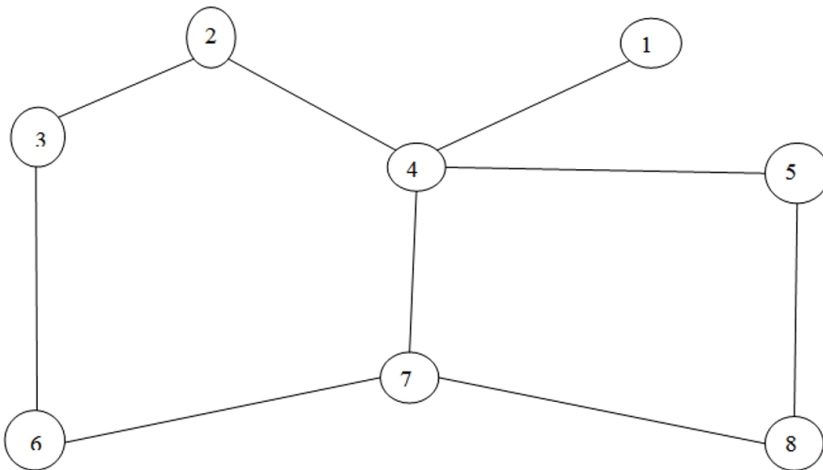
Məhdudiyyətlər - aydındır ki, qarşıya qoyulmuş məsələnin yerinə yetirilməsi üçün, iqtisadi-riyazi metodların həllində ənənəvi olan, bir sıra məhdudiyyətlər seçilməlidir. Belə ki, avtobusların sərnişin tutumundan istifadə əmsali müəyyən edilmiş göstəricidən aşağı olmamalı, müxtəlif xətlər üzrə avtobus göndərişləri arasındakı interval verilmiş həddi aşmamalı, marşrutun uzunluğu əvvəlcədən verilmiş minimal həddən aşağı və maksimal həddən yuxarı olmamalı, marşrutun hərəkətə başlaması və hərəkəti yekunlaşdırması, yalnız son dayanacaq kimi istifadə edilə bilən məntəqələrdə olmalıdır. Eyni zamanda, burada digər məhdudlaşdırıcı şərtlər də mümkündür ki, bu da konkret şəhərlərin, küçələrin yerli şəraitindən aslı olaraq formalaşır.

Beləliklə, meqapolislərdə avtobus marşrutları sxeminin səmərəli təşkilinə dair yuxarıda göstərilmiş şərtlər əsasında formalaşan məsələnin həlli üçün, ilk növbədə, şəhərin nəqliyyat şəbəkəsini əks etdirən xəritə lazımdır. Hansı ki, bu xəritə sərnişin axınlarını və küçələri, dayanacaqları, avtobusların hərəkət qrafiklərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, meqapolislər müəyyən mikrorayonlara bölünür və bölgü zamanı isə, çaylar, dəmir yolu xətləri, boru xətləri və s. kimi təbii və süni oriyentirlərdən istifadə edilir. Təcrübə göstərir ki, mikrorayonlar 200-300 hektar ərazini əhatə edir, hansı ki, bu ərazilər 500-600 m-dən çox olmayan məsafədə sərnişinlərin dayanacaqlara yetişməsinə imkan verir. Bu baxımdan da, verilmiş məsələnin həlli üçün qəbul edilir ki, sərnişinlərin dayanacaqlara qədər və dayanacaqlardan sonrakı vaxt itkisi marşrut sxemlərindən deyil, nəqliyyat şəbəkəsinin şaxələnməsindən asılıdır. Ona görə də bu vaxt itkisi sabit qəbul edilir və hesablamalarda nəzərə alınmır. Nəqliyyat şəbəkəsinin fəaliyyətində isə mikrorayon ərazisinin uzunluğu və avtobusların konkret punktlarda təkrar olma (keçmə) zamanları mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, c. 176-184; 8].

Avtobusla sərnişin daşımalarının səmərəli təşkilinə təsir edən amillər - Təbii ki, sərnişin daşımalarının səmərəli təşkili sərnişin axınının həcmindən çox asılıdır. O cümlədən, bütün mikrorayonlar arasında sərnişin axını həcmi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da müxtəlif üsullarla müəyyən edilə bilər. Yəni, konkret xətlər üzrə statistik müşahidə və anket sorğusu vasitəsilə bu göstəricinin, təqribi qiymətini müəyyən etmək mümkündür. Keçmiş SSRİ dövründən məlum olduğu kimi sərnişin daşımalarının səmərəli təşkili məqsədilə xronometraj, statistik müşahidə və anket sorğusu kimi üsulların köməyi ilə ilin müxtəlif günlərində (iş və ya qeyri-iş günü) və günün müxtəlif saatlarında (pik saatlar və s.) sərnişin axın-

larının əsas istiqamətləri aydınlaşdırılırdı. Avtobus marşrutlarının sxemi, avtobusların sayı, tutumu da, məhz bunun əsasında müəyyən edilirdi. Marşrutların səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilərdən biri də hər bir məntəqə üzrə sənişinin gediş vaxtı, daha doğrusu bu vaxtın minimumluğudur. Hansı ki, bütün bunlar marşrut xətti üzrə istismar edilən avtobusların maksimum hərəkət intervalı çərçivəsində mümkündür. Ümumilikdə isə, səmərəliliyə təsir edən bu göstəricilər biri-biri ilə sıx bağlı olub, biri-digərini tamamlayır. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, avtobuslardan daha səmərəli istifadəyə, avtobusların sənişin tutumundan maksimum yararlanmağa imkan verir. Yəni, əsas göstəricilərdən biri də bütün şəbəkə üzrə avtobusların tutumundan səmərəli istifadəni təmin edən tutumdan istifadə əmsalının minimum qiymətidir. Əgər avtobus sxemləri üzrə hesablama zamanı əlavə məhdudiyyətlər lazım olarsa, bu halda əvvəldə qeyd edildiyi kimi, marşrut xətlərinin maksimum və minimum uzunluqlarından istifadə edilə bilər.

Məsələnin həlli - Araşdırmalardan aydın olur ki, mikrorayonların bir-biri ilə marşrutlarla birbaşa əlaqəli olduğu hal üçün, sənişinlərin marşrut dəyişməsi istisna təşkil edir. Bu xüsusi hal üçün, marşrutların sayı simpleks metoduna görə $T = [(n-1)n]/2$ kimi hesablanı bilər ki, burada da n - mikrorayonların sayıdır. Məsələn, əgər hər hansı bir inzibati rayonda 25 mikrorayon varsa, bu halda marşrut xətlərinin sayı maksimum 300 ədəd olacaqdır. Lakin marşrutların çoxluğu sənişinlərin vaxt itkisini azaltsa da, avtobusların sənişin tutumundan istifadə əmsalını da aşağı sala bilər. Ona görə də, 300 ədəd maksimum saydır və bu o demək deyildir ki, 300 marşrut xətti olmalıdır. Əslində, burada optimal bir orta hədd formalaşmalıdır ki, həm sənişinlərin vaxt itkisi minimum olsun, həm də avtobusların sənişin tutumundan istifadə əmsalı maksimum olsun. Yalnız bu halda sənişin daşımalarının səmərəliliyini təmin etmək mümkündür. Beləliklə, meqapolislərdə sənişin daşınmasının səmərəli təşkili, səmərəli avtobus marşrutu sxemlərinin formalaşdırılması məqsədilə birbaşa və kəsişən marşrutların elə kombinasiyasını seçmək tələb olunur ki, sənişinlərin vaxt itkisinin minimum və sənişin tutumundan istifadə əmsalının maksimum həddini təmin edə bilsin [1; 3; 4].

Şəkil 1. Nümunə kimi seçilmiş avtobus şəbəkəsinin sxematik təsviri.

Seçilmiş məsələnin həlli üçün, ilk növbədə, meqapolislərdə avtobus sxemlərinin hesablanması metodikasını bir neçə sadələşdirilmiş variantda nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, meqapolisin 8 mikrorayonunu əlaqələndirən avtobus marşrutu şəbəkəsi yuxarıdakı şəkildədir (1,2,3.... mikrorayonların nömrəsidir). O cümlədən, məntəqələr arasında məsafə və bu məsafənin gediş zamanı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Məntəqələr arası məsafə və zaman

Cədvəl 1.

	1		2		3		4		5		6		7		8	
	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km	dəq.	km
1	-	-	-	-	-	-	21	14	-	-	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	9	6	13.5	9	-	-	-	-	-	-	-	-
3	-	-	9	6	-	-	-	-	-	-	33	22	-	-	-	-
4	21	14	13.5	9	-	-	-	-	18	12	-	-	-	-	-	-
5	-	-	-	-	-	-	18	12	-	-	-	-	-	-	36	24
6	-	-	-	-	33	22	-	-	-	-	-	-	12	8	-	-
7	-	-	-	-	-	-	15	10	-	-	12	8	-	-	31.5	21
8	-	-	-	-	-	-	-	-	36	24	-	-	31.5	21	-	-

Müşahidələr göstərir ki, marşrut avtobuslarının orta hərəkət sürəti 40 km/saat götürülə bilər. Belə ki, meqapolislərdə (məsələn, Bakı şəhəri) yol verilən sürət həddi 60 km/saatdır ki, bu da orta hesabla hərəkət zamanı 40 km/saata enir. Yolların buraxıcılıq qabiliyyəti, hərəkətin təşkili, marşrut xətlərinin biri-birini təkrar etməsi və s. səbəblərdən marşrut avtobuslarının orta hərəkət sürəti 38-44 arasında dəyişir. Konkret olaraq, seçilmiş məsələ üçün orta sürət $V_{or}=40$ km/saat götürülmüşdür. Eyni zamanda, sənişin axını zamanını günün pik saatlarından 1 saat = 60 dəqiqə olmaqla seçirik və ayrı-ayrı məntəqələr üzrə sənişin axınına aşağıdakı kimi qəbul edirik:

Seçilmiş mikrorayon üzrə sərnişin axını, nəfərlə

Marşrut xətləri

Cədvəl 2.
1-2
5

Çıxış təq.	Sərnişin axını, nəfər							
	Getmə məntəqəsi							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	-	320	400	80	120	280	140	150
2	180	-	70	110	90	160	200	140
3	280	170	-	220	130	240	240	180
4	160	210	220	-	200	320	140	105
5	210	300	130	180	-	150	280	220
6	165	145	190	150	75	-	200	120
7	160	185	174	220	110	350	-	285
8	135	170	140	190	220	150	340	-

Qeyd: Cədvəl müəllif tərəfindən nümunə kimi tərtib edilmişdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Cədvəl 2-də verilmiş məlumatlar $T_s = 60$ dəqiqə ərzində olan axını göstərir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, baxılan məsələdə bütün marşrutlar üzrə eyni tip avtobuslar xidmət edir və bir avtobusun sərnişin tutumu, orta hesabla $Q_{av} = 42$ nəfər, o cümlədən, avtobusların hərəkət intervalı $T_{imax} = 10$ dəqiqə götürülmüşdür. Təbii ki, ayrı-ayrı mikrorayonlar arasında hər iki istiqamətə hərəkət müddəti eyni götürülür, baxmayaraq ki, bu, müəyyən obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən fərqlənə də bilər. Ayrı-ayrı mikrorayonlarda hər bir sərnişinin vaxt itkisi (minib-düşmə və s.) T_{ij} isə aşağıdakı kimi götürülür:

Müxtəlif məntəqələrdə sərnişinin vaxt itkisi, dəq.

Cədvəl 3.

	MƏNTƏQƏLƏR							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1 sərnişinin vaxt itkisi, dəq.	4	3	2	5	5	7	3	5

Bütün verilənlərin əsasında, tələb edilən avtobus marşrutlarının səmərəli sxeminin işlənməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir. İlk növbədə, Şəkil 1-də verilmiş sxemə uyğun olaraq zamanə görə ən qısa yolu müəyyən etmək lazımdır. Vaxt sərfinə görə ən qısa yolu müəyyən etmək üçün verilənlər əsasında müvafiq hesablamalar apararaq aşağıdakı cədvəli (Cədvəl 4) alırıq.

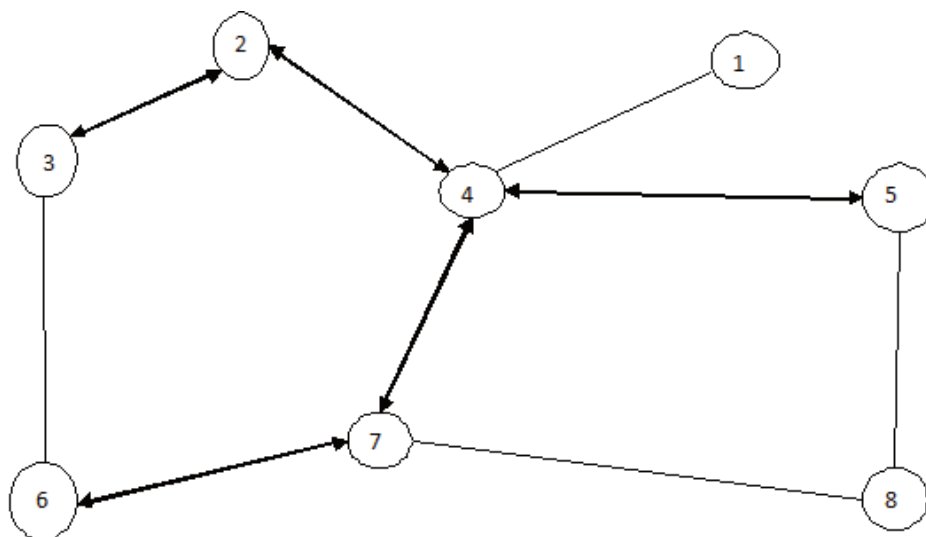
Müxtəlif istiqamətlər üzrə hərəkət vaxtı, dəqiqə.

Cədvəl 4.

Çıxış təq.	Gəlmə məntəqəsinə çatma zamanı, dəq.							
	Gəlmə məntəqəsi							
	1	2	3	4	5	6	7	8
1	-	4 34.5	4;2 43.5	21	4 39	4;7 48	4 36	4;7 67.5
2	4 34.5	-	9	13.5	4 31.5	3 42	4 28.5	4;7 60
3	2;4 43.5	9	-	2 22.5	2;4 40.5	33	6 45	6;7 76.5
4	21	13.5	2 22.5	-	18	7 27	15	7 46.5
5	4 39	4 31.5	4;2 40.5	18	-	4;7 45	4 33	36
6	7;4 48	3 42	33	7 27	7;4 45	-	12	7 43.5
7	4 36	4 28.5	6 45	15	4 33	12	-	31.5
8	7;4 67.5	7;4 60	7;6 76.5	7 46.5	36	7 43.5	31.5	-

Qeyd: Cədvəl müəllifin şəxsi hesablamaları əsasında tərtib edilib.

Cədvəl 4-də xananın üst hissəsində verilmiş rəqəmlər ara-keçid məntəqələrini, aşağı hissədəki ədəd isə iki məntəqə arasındakı hərəkət zamanını göstərir. Onu da qeyd edək ki, dayanacaqlarda dayanma vaxtı buraya daxil deyildir. Məsələn, Cədvəl 4-dən görürük ki, 1-ci məntəqədən 6-cı məntəqəyə 4-cü və 7-ci məntəqələrdən keçməklə 48 dəqiqəyə çatmaq olur. Beləliklə, Şəkil 1-ə uyğun olaraq, zamana görə ən qısa marşrutları sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilirik:

Şəkil 2. Seçilmiş məntəqələr arasında ən qısa zamana uyğun səmərəli marşrutların sxematik təsviri.

Qarşıya qoyulmuş məsələnin həllində növbəti mərhələ daha səmərəli marşrutların sxematik təsvirindən ibarətdir. Səmərəli marşrut dedikdə, iki və ya daha çox mikrorayon mərkəzi arasındakı məsafəni ən qısa zamanda qət etməyə imkan verən, birbaşa çatdırmanı təmin edən (yəni marşrutu dəyişməyə ehtiyac olmasın) marşrut xətləri nəzərdə tutulur. Bunun üçün əsas şərtlərdən biri də, qeyd edildiyi kimi, sərnişinlərin vaxt itkisinin minimum olmasıdır. Başqa sözlə desək, səmərəli marşrut xətti gediş məntəqəsinə çatma, sərnişinlərin avtobusda olma, dayanacaqda gözləmə və s. zaman göstəricilərinin minimumluğu şərtlərini təmin etməlidir. Digər tərəfdən, iki və daha çox mikrorayonu qısa yolla birləşdirən marşrutla hərəkət zamanı sərnişinin başlanğıc məntəqədə avtobusu gözləmə müddəti onun mikrorayonlar arasında minib-düşmə vaxtına bərabər və ya ondan az olmalıdır. Əks təqdirdə, hərəkət intervalı problemi yaranacaqdır və avtobusların əksəriyyəti son dayanacaqda “görüşəcəkdir”. Bu şərtin özünü doğrultma səviyyəsini xətti proqramlaşdırmanın nəqliyyat məsələlərinin həllində geniş tətbiq edilən kombinator təhlil metoduna uyğun olaraq, aşağıdakı formula ilə müəyyən etmək mümkündür [3,s.173-186; 6; 10]:

$$T_{ij} \leq \frac{k \cdot Q_{av} \cdot T_s}{\mu} * \frac{1}{N_{ij}} \quad (1)$$

Burada, T_{ij} - i-ci sərnişinin j məntəqəsində vaxt itkisidir;

k - sərnişinlərin dayanacaqə yaxınlaşmasının qabarıqlıq (bərabərsizlik) əmsalındır və $k=0,5$ qəbul edilir;

Q_{av} - marşrut xəttində istismar edilən avtobusun orta sərnişingötürmə qabiliyyətidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, $Q_{av}=42$ nəfər götürülmüşdür.

T_s - sərnişin axınının müşahidə olunduğu vaxtdır, burada $T_s = 60$ dəqiqə;

μ - bir saatda sərnişin axınının bərabərsizliyi əmsalındır və $\mu=1,1$ götürülür;

N_{ij} - i məntəqəsindən j məntəqəsinə sərnişin axınıdır;

Beləliklə, Şəkil 1, Cədvəl 2-də verilmiş göstəricilər və (1) düsturu əsasında 1-2, 1-3, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 2-5, 2-6, 2-7, 2-8, 3-4, 3-5, 3-7, 3-8, 4-6, 4-8, 5-6, 5-7, 6-8, marşrut xətləri üzrə bu şərtin ödənilməsini yoxlayaq.

Müxtəlif istiqamətlər üzrə sərnişinlərin vaxt itkisi, dəqiqə.

Cədvəl 5.

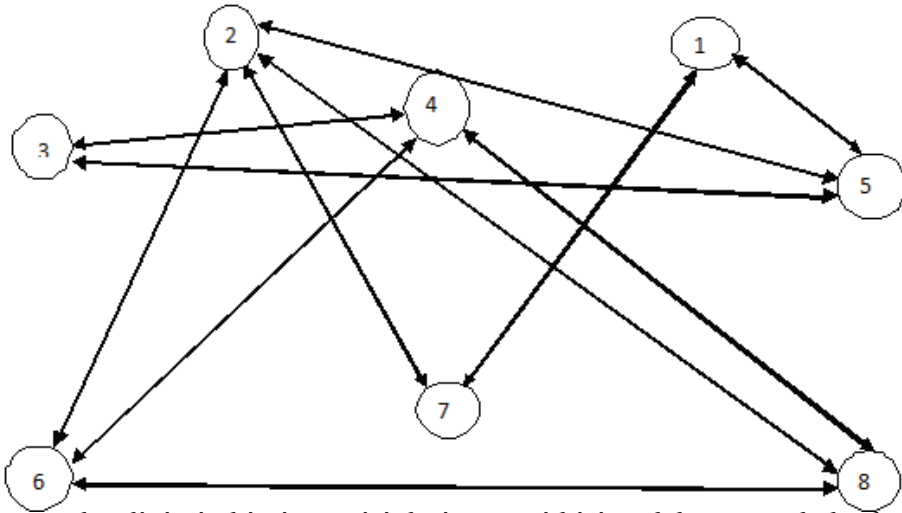
Marşrut xətləri	
1-2	$5 \leq (0.5 \cdot 42 \cdot 60) / (1.1) \cdot 1 / 320 = 3.6$
1-3	$8 \leq (0.5 \cdot 42 \cdot 60) / (1.1) \cdot 1 / 400 = 2.9$
1-5	$5 \leq (0.5 \cdot 42 \cdot 60) / (1.1) \cdot 1 / 120 = 9.5$
1-6	$8 \leq (0.5 \cdot 42 \cdot 60) / (1.1) \cdot 1 / 280 = 4.1$

1-7	$5 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 140 = 8.2$
1-8	$10 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 150 = 7.6$
2-5	$5 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 90 = 12.7$
2-6	$2 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 160 = 7.1$
2-7	$5 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 200 = 5.7$
2-8	$8 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 140 = 8.2$
3-1	$8 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 280 = 4.1$
3-4	$5 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 220 = 5.2$
3-5	$8 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 130 = 8.8$
3-7	$8 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 240 = 4.8$
3-8	$10 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 180 = 6.4$
4-6	$3 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 320 = 3.8$
4-8	$3 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 105 = 10.9$
5-6	$10 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 150 = 7.6$
5-7	$5 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 280 = 4.1$
6-8	$3 \leq (0.5 * 42 * 60) / (1.1) * 1 / 120 = 9.5$

Qeyd: Cədvəl müəllifin şəxsi hesablamaları əsasında tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi 1-5, 1-7, 2-5, 2-6, 2-7, 2-8, 3-4, 3-5, 4-6, 4-8 və 6-8 xətləri üzrə doğru bərabərsizlik alınmışdır. Bu isə o deməkdir ki, qeyd edilən marşrut xətləri sərnəşinlərin daha az vaxt itirməsi baxımından səmərəli hesab oluna bilər. Yuxarıda aparılmış hesablama, eləcə də konkret misal üzrə tətbiq edilən metod ümumilikdə meqapolis üzrə sərnəşinlərin daha az vaxt itkisi kriteriyasına uyğun marşrut sxemini hazırlamağa imkan yaradır.

Şəkil 3: Sərnişinlərin vaxt itkisi baxımından daha əlverişli marşrut xətləri.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, sərnişinlərin vaxt itkisinə daha çox səbəb olan hallardan biri də avtobusların hərəkət intervalı arasındakı qeyri-mütənasiblikdir. Başqa sözlə desək, marşrut xəttində istismar edilən avtobusların dayanacaqlara çatma vaxtlarında ciddi fərqlərin, xətlərin olması, sərnişinlərin vaxt itkisini artıraraq xidmətlərin səmərəliliyini aşağı salır. Məhz, bu səbəbdən də mühüm məsələlərdən biri də ayrı-ayrı xətlər üzrə avtobusların hərəkət intervalının düzgün tənzimlənməsidir. Bu misalda, avtobusların hərəkət intervalı $T_{\max} = 10$ dəq. seçilmişdir.

Yük daşımalarının səmərəli təşkili ilə bağlı irəli sürülmüş, eləcə də simpleks, potensiallar və s. üsullarla yüklərin minimum xərclərlə daşınması metodikasına uyğun olaraq ayrı-ayrı xətlər üzrə marşrutların verilmiş interval tələblərinə əmələtmə səviyyəsini hesablaya bilərik. Bunun üçün aşağıdakı riyazi formuladan istifadə edilməsi mümkündür [7; 8; 9]:

$$T_{ij} = (Q_{av} * T_s) / N_{ij}$$

Eyni zamanda, hesablamanı aparmaq üçün, Cədvəl 2-də verilmiş məlumatlara əsasən ən çox sərnişin axını ($N_{ij}^{\max}$) olan istiqamətlər seçilir. Məsələn, 6-7 marşrutu üçün $T_{6-7} = 42 * 60 / 200 = 12,6$ dəqiqə.

Nəticə - Beləliklə, anoloji qaydada daha çox sərnişin axını olan (burada, bir istiqamət üzrə 200 nəfərdən çox) bir neçə xətt üzrə hesablama apardıqda aşağıdakı nəticələri alırıq.

Müxtəlif istiqamətlər üzrə hərəkət intervalı, dəqiqə.

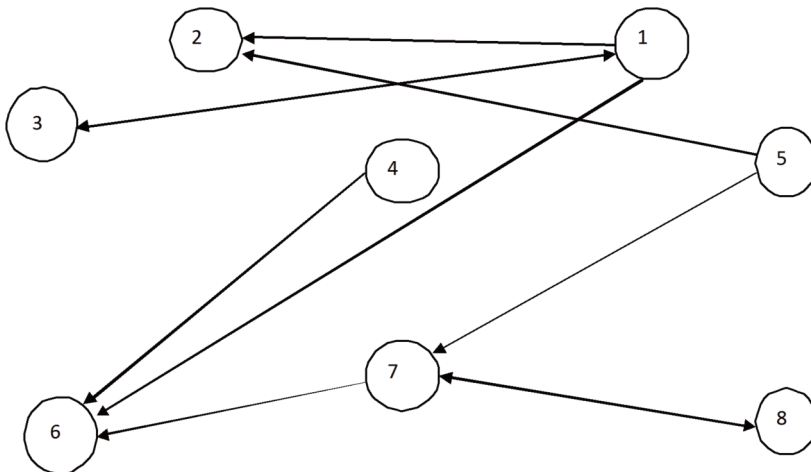
Cədvəl 6.

Marşrut xətləri	Hərəkət intervalı, dəq.	Nəticə
1-2	$T_{1-2} = 42 * 60 / 320 = 7.9$	uyğundur
1-3	$T_{1-3} = 42 * 60 / 400 = 6.3$	uyğundur
1-6	$T_{1-6} = 42 * 60 / 280 = 9.0$	uyğundur
2-7	$T_{2-7} = 42 * 60 / 200 = 12.6$	uyğun deyil
3-1	$T_{3-1} = 42 * 60 / 280 = 9.0$	uyğundur

Marşrut xətləri	Hərəkət intervalı, dəq.	Nəticə
3-4	$T_{3-4} = 42 \cdot 60 / 220 = 11.5$	uyğun deyil
3-6	$T_{3-6} = 42 \cdot 60 / 240 = 10.5$	uyğun deyil
3-7	$T_{3-7} = 42 \cdot 60 / 240 = 10.5$	uyğun deyil
4-2	$T_{4-2} = 42 \cdot 60 / 210 = 12.0$	uyğun deyil
4-3	$T_{4-3} = 42 \cdot 60 / 220 = 11.5$	uyğun deyil
4-6	$T_{4-6} = 42 \cdot 60 / 320 = 7.9$	uyğundur
5-1	$T_{5-1} = 42 \cdot 60 / 210 = 12.0$	uyğun deyil
5-2	$T_{5-2} = 42 \cdot 60 / 300 = 8.4$	uyğundur
5-7	$T_{5-7} = 42 \cdot 60 / 280 = 9.0$	uyğundur
5-8	$T_{5-8} = 42 \cdot 60 / 220 = 11.5$	uyğun deyil
6-7	$T_{6-7} = 42 \cdot 60 / 200 = 12.6$	uyğun deyil
7-4	$T_{7-4} = 42 \cdot 60 / 220 = 11.5$	uyğun deyil
7-6	$T_{7-6} = 42 \cdot 60 / 350 = 7.2$	uyğundur
7-8	$T_{7-8} = 42 \cdot 60 / 285 = 8.8$	uyğundur
8-5	$T_{8-5} = 42 \cdot 60 / 220 = 11.5$	uyğun deyil
8-7	$T_{8-7} = 42 \cdot 60 / 340 = 7.4$	uyğundur

Qeyd: Cədvəl müəllifin şəxsi hesablamaları əsasında tərtib olunmuşdur.

Aparılmış hesablamalardan göründüyü kimi 2-7, 3-4, 3-6, 3-7, 4-3 və s. marşrut xətlərində hərəkət intervalı əvvəlcədən seçilmiş səviyyəyə uyğun deyildir. Cədvəl 6-də verilmiş informasiyalar hərəkət intervalı baxımından marşrut xətlərini ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə dəyərləndirməyə imkan verir. Nəhayət, hərəkət intervalının seçilmiş $T_{\max} = 10$ dəqiqə şərtinə uyğun gələn marşrut istiqamətləri bunlardır: 1-2, 1-3, 1-6, 3-1, 4-6, 5-2, 5-7, 7-6, 7-8, 8-7. Eyni zamanda, bu istiqamətlərdən yalnız 1-3 (3-1) və 7-8 (8-7) marşrut xətlərində hər iki istiqamətdə hərəkət intervalı verilmiş normaya uyğundur. Ona görə də, hərəkət intervalının uyğunluğu baxımından bu marşrutlar daha səmərəli fəaliyyət göstərir.

Şəkil 4: Hərəkət intervalına tabe olan marşrut istiqamətlərinin sxematik təsviri

Sərnişinlərin yollarda minimum vaxt itirməsində mühüm rol oynayan hərəkət intervalını daha çox sərnişin axını olan istiqamətlər üzrə hesablayarkən bir sıra məsələlərə də diqqət yetirmək zəruridir. Məsələn, 6-1, 8-3, 5-6 xətləri üzrə hərəkət intervalının hesablanmasına bir daha nəzər salaq. Cədvəl 2-dən aydındır ki, 6-4 istiqamətində 150 nəfər, 4-1 istiqamətində 160 nəfər, 1-4 istiqamətində 80 nəfər, 4-6 istiqamətində isə 320 nəfər sərnişin axını müşahidə edilmişdir. Şəkil 1-dən göründüyü kimi, 6-1 istiqamətində hərəkət edən sərnişinlərin 6-4 marşrutundan istifadə etməsi də mümkün və daha çox ehtimallıdır. O cümlədən, 1-6 istiqamətində hərəkət edən sərnişinlərin 1-4 marşrutundan da istifadə edə bilər. Bu halda 6-1 istiqaməti üzrə sərnişin axını $150+160=310$ nəfər, 1-6 istiqaməti üzrə isə $80+320=400$ nəfər təşkil edəcəkdir. Daha çox sərnişin axını istiqamətində hərəkət intervalını hesabladıqda $T_{1-6} = 42 \cdot 60 / 400 = 6.3$ dəqiqə alırıq. Bu isə o deməkdir ki, 1-4 istiqamətində hərəkət edən sərnişinlərin 1-6 marşrutundan istifadə etməsi daha səmərəlidir. Başqa sözlə desək, 1-6 xəttini istismara verməklə 1-4 xəttinin də daşıma sifarişini icra etmək mümkündür. Anoloji olaraq, 8-3 istiqamətində sərnişin axını 140 nəfər, 8-7 istiqamətində isə 340 nəfər, 3-8 istiqamətində 180 nəfər, 3-7 istiqamətində isə 240 nəfər təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, 8-3 istiqamətində sərnişin axını 480 nəfər, 3-8 istiqamətində isə 420 nəfər təşkil edir. Bu halda, 8-3 marşrutu üzrə hərəkət intervalı $T_{8-3} = 42 \cdot 60 / 480 = 5.25$ dəqiqə olacaqdır ki, bu da 8-7 xətti ilə də daşımaları yerinə yetirməyə imkan verən 8-3 xətti ilə daşımaların daha səmərəli olduğunu göstərir. Eyni zamanda, anoloji hesablamaları müxtəlif marşrut xətləri üzrə aparmaqla minimum zaman itkisinə və maksimum sərnişin tutumu əmsalına nail olmağa imkan verən marşrut sistemi yaratmaq mümkündür.

Digər tərəfdən, Şəkil 1-də verilmiş 5-ci məntəqədən 7-ci məntəqəyə həm 4, həm də 8-ci məntəqədən keçməklə getmək mümkündür. 5-4-7 xətti üzrə hərəkət $T_h = 18+5+15=38$ dəq., 5-8-7 xətti üzrə isə $T_h = 36+5+31.5=72.5$ dəq. Yəni, 5-4-7 xətti üzrə hərəkət daha səmərəlidir. Eyni zamanda, 8-ci məntəqədən 2-ci məntəqəyə 8-5-4-2 və 8-7-4-2 xətləri ilə getmək mümkündür. 8-5-4-2 xətti üzrə $T_h = 36+5+18+5+13.5=77.5$ dəq., 8-7-4-2 istiqamətində isə $T_h = 31.5+3+15+5+13.5 = 68.0$ dəq. Nəticə: 8-7-4-2 marşrutu zaman etibarı ilə daha səmərəlidir.

Beləliklə, yuxarıda verilmiş konkret misal timsalında aparılan araşdırma və hesablamalardan aydın olur ki, nəzərdən keçirilmiş metodun köməyi ilə sərnişin daşımalarının səmərəli təşkilinə, xüsusilə iri şəhərlərdə avtobus xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, rəqəbatqabiliyyətli xidmətlər göstərilməsinə nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. A.M.Əsədov “Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri”. Bakı, Avropa, 2014, 338 səh.;
2. A.Б.Алиев. “Экономика транспорта”, Баку, 2003, 436 ст.
3. Д.Рассел, Д.Роналд “Транспортное задача”, М., “ВСД”, 2013, 470 ст.
4. Д.Б.Один, Е.Г.Голдитейн “задачи и методы линейного программирование: Задачи

транспортного типо” М.Изд.3, 2010, 184 ст.

5. <<http://www.unic.ru/press/po-dannym-on-uvlichivaetsya-gorodskoe-narodonaselenie-segodnya-bolee-poloviny-naseleniya-mir>>

6. <http://www.math-pr.com/tzd_1.php>;

7. <<http://www.grandars.ru/student/vyshshaya-matematika/model-transportnoy-zadachi.html>>

8. <http://math.semestr.ru/transp/transp_lectures.php>

9. <<http://window.edu.ru/library/pdf2txt/168/73168/51481/page3>>;

10. <http://stu.sernam.ru/book_rop.php?id=23>;

Abstract

EFFECTIVE ORGANIZATION OF COMMUTERS TRANSPORT IN BY BUS METROPOLITAN AREAS

Agil ASADOV

Chair of department in the Institute of Economics of ANAS

Key words: transportation, commuters transportation, bus, electricity, bus route, passenger capacity,

The article discusses the changes in the transport system in the world, and prospects of electric vehicles. The author considered an important part of the transport services, such as the efficient organization of commuters transport. The paper presents the economic-mathematical model of effective organization of commuters transport by bus in cities. The author holds arbitrary calculations performed on the basis of the scheme of the proposed method, which is explained by a choice of more efficient bus routes. At the end of the article we give different schemes, with such data as the least waste of time using the maximum number of passengers.

Резюме

ЭФФЕКТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ АВТОБУСНЫХ ПАССАЖИРСКИХ ПЕРЕВОЗОК В МЕГАПОЛИСАХ

Агиль АСАДОВ

Зав.отдел, Института Экономики, НАНА, к.э.н., доцент

Ключевые слова: транспортные услуги, пассажирские перевозки, автобус, электричество, транспорт, маршрут автобуса, пассажировместимость

В статье рассматриваются изменения в транспортной системе в мире и перспективы развития электротранспорта. Автор рассмотрел важную часть транспортных услуг,

такую как эффективную организацию пассажирских перевозок. В статье дана экономико-математическая модель эффективной организации автобусных пассажирских перевозок в мегаполисах. Автор, проводит произвольные расчеты, проведенные на основе схемы предложенного метода, которая объясняется возможностью выбора более эффективных автобусных маршрутов. В конце статьи даются разные схемы с такими данными как трата наименьшего времени с использованием максимального пассажиропотока.

ТРАНСПОРТНЫЕ РАСХОДЫ ПРИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПЕРЕВОЗКАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ГРУЗОВ РАСТИТЕЛЬНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Джейхун ТАЛЫБОВ

Университет “Азербайджан”, докторант

Отзыв: Эльчин Рашидов, декан. Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: Международные перевозки, тариф, «Приведенные транспортные расходы на 1 км», рефрижераторные перевозки

Введение. Сельскохозяйственные грузы растительного происхождения по классификации грузов, относятся к категории скоропортящихся грузов. Скоропортящиеся грузы – это режимные грузы, которые для обеспечения сохранности при перевозках требуют соблюдения определенного температурного режима, определенной влажности и строгого выполнения санитарно - гигиенических требований. В тоже время процесс транспортировки овощей и фруктов требуют минимальное число погрузочно-разгрузочных работ, оперативности и гибкости доставки. Под понятием гибкости доставки, мы понимаем возможность заказчика поменять пункт доставки в течение транспортного процесса.

Из видов транспортных средств вышеуказанным требованиям, при объеме груза 5-20 тонн и дальности доставки до 3000 км самым лучшим образом отвечают автотранспортные средства с рефрижераторным кузовом [1]. Несмотря на то, что автотранспорт по эксплуатационным расходам проигрывает железнодорожному и водному транспорту, то выигрывает в факторах гибкости и оперативности перевозок, в минимальном числе погрузочно - разгрузочных процедур, в логистическом принципе «от двери до двери» и др. Практика при комплексной логистике экспорта овощей и фруктов из Азербайджана странам бывшего СССР использования автотранспорта себя оправдывает. Но перед транспортными фирмами и индивидуальными перевозчиками Азербайджана стоят проблемы, связанные с моделями вычисления себестоимости и методикой определения тарифов на международных автомобильных перевозках скоропортящихся грузов.

Цели и задачи

В настоящее время тарифы на международных автомобильных перевозках скоропортящихся грузов из Азербайджана, устанавливаются в зависимости от спроса и предложений транспортных услуг на рынке перевозок. По такому принципу тарифообразования автоперевозчики и заказчики каждый день могут встречаться с большими колебаниями тарифов. А это создают проблемы при проектировании логистических

систем экспорта, в стратегическом планировании и развитии транспортных предприятий, при прогнозировании стоимости доставленного груза и др.

При тарифообразовании по принципу спроса и предложения есть допустимый нижний предел тарифов который, равен себестоимости перевозок. А неточный расчёт себестоимости может привести к убыткам перевозчика или неконкурентоспособности с другими перевозчиками на рынке международных автомобильных перевозок скоропортящихся грузов.

Из-за вышеуказанных проблем было исследовано существующие модели тарифообразований международных автомобильных перевозок скоропортящихся грузов.

При анализе математических моделей расчета себестоимости использованных со стороны Азербайджанских автоперевозчиков, занимающихся международными перевозками скоропортящихся грузов, выяснилось что у различных компаний разные модели вычисления себестоимости на одинаковую транспортную работу [2]. А самым распространённым методом вычисления себестоимости перевозок, расходов принято группировать нижеследующим образом.

а) переменные затраты, зависящие главным образом от пробега подвижного состава при выполнении перевозок, и потому определяемые в расчете на один километр пробега. К переменным затратам относятся затраты на топливо, на смазочные материалы, на восстановление и ремонт шин, на техническое обслуживание и текущий ремонт подвижного состава;

б) постоянные затраты, не связанные непосредственно с выполнением конкретной перевозки и не зависящие от показателей работы подвижного состава на линии. Постоянные затраты исчисляются в расчете на один час работы подвижного состава. К постоянным затратам относятся накладные расходы и амортизационные отчисления;

в) заработная плата водителей, величина которой определяется в зависимости от принятой для данного вида перевозок системы оплаты труда. Размер заработной платы может зависеть от выполненной транспортной работы, отработанного времени, других факторов. Измерителями транспортной работы для грузовых автомобилей принимается грузооборот или пробег (в зависимости от формы оплаты перевозочных услуг).

Величина себестоимости транспортной работы на конкретном виде перевозок с учетом указанных выше трех групп показателей определяется по нижеследующей формуле;

$$C=1/W (Ns+Nde\times Tw+Nfe\times Lt) \quad (1)$$

Здесь;

C — себестоимость транспортной работы, руб/ткм;

W — объем фактически выполненной транспортной работы, т/км;

Ns — заработная плата водителей, соответствующая выполненной транспортной работе, руб;

Nde — постоянные затраты, руб/час;

Tw — суммарное время выполнения данного объема транспортной работы, час;

Nfe — переменные затраты, руб/км;

Lt — суммарный пробег автотранспортных средств при выполнении данного объема транспортной работы, км;

В более детальном теоретическом и практическом анализе вышеуказанного метода выяснилось, что они не подходят для расчёта себестоимости международных автомобильных перевозок скоропортящихся грузов. Так как доставка скоропортящихся грузов является более сложным процессом, требующего хорошего предварительного расчета себестоимости и дополнительных расходных пунктов не присущих стандартной перевозке. При проведенных исследованиях также выяснились нижеследующие недостатки существующих методов;

- используемые методы расчета себестоимости при доставке скоропортящихся грузов, однотипны с методикой расчета себестоимости перевозки обычных грузов и модели расчетов идентичны. Так как для расчета себестоимости международных рефрижераторных автомобильных перевозок используются модернизированные методики для обычных грузов.
- Не учитываются специфические расходные пункты при перевозке скоропортящихся грузов. Не учтены точные технико-эксплуатационные расходы рефрижераторных установок. Так как на технико-эксплуатационные расходы рефрижераторных установок влияют факторы времени года и видов скоропортящихся грузов. В зависимости от температуры окружающей среды и вида перевезенных овощей и фруктов, рефрижераторные установки работают в разных режимах, которые непосредственно влияют на себестоимость перевозки.

Расчеты ведутся в основном по методологии плановой экономической системы, которые не оправдывают себя в рыночных экономических системах.

Как известно, в рыночных экономических условиях при расчете себестоимости международных рефрижераторных автомобильных перевозок, каждая автотранспортная компания или предприниматель определяет расходы на хозяйственную деятельность в интересах своего бизнеса.

- Не учитываются маршруты перевозок. В зависимости от маршрута, при одинаковом пробеге и продолжительности транспортных работ себестоимость может быть разной. На себестоимость большое влияние оказывают страны отправки, транзитного проезда и прибытия автомобильного транспорта. Так как в каждой стране меняются эксплуатационные, организа-

ционные, командировочные расходы.

- Большинство индивидуальных перевозчиков не вычисляют себестоимость годовых и посредственных расходов, а также расходы морального старения.

Учитывая вышеупомянутое, предлагаем применить нижеследующую методику расчета стоимости международных рефрижераторных автомобильных перевозок.

Метод «Приведенные транспортные расходы на 1 км»

Себестоимость международных транспортных расходов зависят от типа, грузоподъемности, пробега, времени на осуществление перевозок, налогов и платежей, маршрута перевозки.

В международных рефрижераторных автомобильных перевозках основные пункты транспортных расходов нижеследующие[3];

1. Заработная плата водителя и отчисления в бюджетные фонды от зарплаты водителя.
2. Командировочные расходы.
3. Расходы на услуги экспедиторов и аппарата управления.
4. Расходы на топливо подвижного состава.
5. Расходы на топливо холодильной установки.
6. Расходы на смазочные материалы.
7. Расходы износа шин.
8. Расходы на техническое обслуживание и текущий ремонт.
9. Амортизационные расходы подвижного состава;
10. Расходы на дорожный фонд и технический осмотр
11. Расходы на обязательное страхование
12. Расходы на приобретение TIR carnet и международных накладных документов.
13. Расходы на страховой полис по автогражданской ответственности иностранных государств или зеленая карта.
14. Расходы для получения одноразового разрешения на проезд по иностранной территории .
15. Расходы на разрешения ЕКМТ (СЕМТ) и лицензии на международные грузоперевозки
16. Расходы на стоянку.
17. Накладные расходы.

Вышеуказанные транспортные расходы можно дифференцировать по пробегу, продолжительности транспортных работ и за организации одного выезда [4]. Для калькуляции транспортных расходов предлагаем использовать дифференцирование расходов по пробегу, продолжительности транспортных работ и за организации одного выезда (таблица.1.) Таким образом, для расчета себестоимости международных рефрижераторных автомобильных перевозок предлагаем использовать «Приведенные транспортные расходы на 1 км»

Таблица.1. Дифференцирование транспортных расходов по пробегу, продолжительности транспортных работ и за организацию одного выезда.

По пробегу подвижного состава (Cwork)	По продолжительности транспортных работ	
(Cday)	За организацию одного выезда(Crun)	
Заработная плата водителя и отчисления в бюджетные фонды от зарплаты водителя	Амортизационные расходы подвижного состава	Расходы на услуги экспедиторов и аппарата управления
Расходы на топливо подвижного состава	Расходы на топливо холодильной установки	Расходы получения одноразового разрешения на проезд по иностранной территории
Расходы износа шин	Расходы на дорожный фонд и технический осмотр	Расходы на приобретение TIRcornet и международных накладных документов
Расходы на смазочные материалы	Расходы на обязательное страхование	Накладные расходы
Расходы на техническое обслуживание и ремонт	Командировочные расходы	
	Расходы разрешения ЕКМТ и лицензии на международные грузоперевозки	
	Расходы на страховой полис иностранных государств или зеленая карта	
	Расходы на стоянку	

«Приведенные транспортные расходы на 1 км» это калькуляция посредственных и непосредственных транспортных расходов за 1 км пробега с учетом продолжительности транспортных работ за один выезд подвижного состава при коэффициенте статического использования грузоподъемности равному единице. Коэффициентом статического использования грузоподъемности, оценивается использование грузоподъемности автотранспортного средства [5]. При полном использовании грузоподъемности подвижного состава коэффициент статического использования грузоподъемности равняется единице,

И так «Приведенные транспортные расходы на 1 км» рассчитывается нижеследующей формулой;

$$N_{tra} = \sum (N_{work}, N_{day.g}, N_{run.g}) \quad (1)$$

Здесь;

N_{tra} - Приведенны транспортные расходы на 1 км пробега.

N_{work} –непосредственные расходы подвижного состава за 1 км пробега.

$N_{day.g}$ – дневной расход и однодневная часть годовых посредственных транспортных расходов на 1 км пробега.

$N_{run.g}$ - Дифференцированные транспортные расходы за организацию одного выезда приведенные на 1 км пробега

В то же время N_{work} вычисляется нижеследующим формулой;

$$N_{work} = N_{saltax} + N_{pet} + N_{tire} + N_{oil} + N_{oper} \quad (2)$$

Здесь;

N_{saltax} – Заработная плата водителя и отчисления в бюджетные фонды от зарплаты водителя, за 1 км.

N_{pet} - Расходы на топливо подвижного состава, за 1 км.

N_{tire} - Расходы износа шин, за 1 км

N_{oil} – Расходы на смазочные материалы, за 1 км

N_{oper} - Расходы на техническое обслуживание и ремонт, за 1 км.

Дневная и однодневная часть годовых посредственных транспортных расходов приведенные на 1 км пробега - N_{day} . вычисляется нижеследующей формулой;

$$N_{day.g} = \lim_{L \rightarrow L_{max}} \left[\frac{(N_{day} \times T/L)}{L} \right] \quad (3)$$

Здесь;

N_{day} – дневной расход и однодневная часть годовых посредственных транспортных расходов, руб.

L - прогнозируемый пробег, км.

T – Продолжительность транспортных работ

В то же время N_{day} вычисляется следующим образом

$$N_{day} = N_{pd} + N_{mr.d} + N_{ty} + N_{ins} + N_{mot} + N_{gk} + N_{ref.d} + N_{park} \quad (4)$$

Здесь;

N_{pd} - Командировочные расходы за 1 день.

$N_{mr.d}$ - Амортизационные расходы подвижного состава за 1 день от годовых вычислений

N_{ty} - Расходы на дорожный фонд и технический осмотр за 1 день от годовых вычислений

N_{ins} - Расходы на обязательное страхование за 1 день от годовых вычислений

N_{mot} - Расходы связанные с приобретением разрешения ЕКМТ и лицензии на меж-

дународные грузоперевозки за 1 день от годовых вычислений

Ngk - Расходы на страховой полис иностранных государств или зеленая карта за 1 день от годовых вычислений

Nref.d - Расходы на топливо холодильной установки за 1 день.

Npark - Расходы на стоянку за 1 день.

Транспортные расходы за организацию одного выезда, приведенные на 1 км пробега- Nrun. вычисляется нижеследующей формулой;

$$Nrun = Neksp + Nicaz + Ntir + N\acute{o}lav \quad (5)$$

В то же время Nrun вычисляется следующим образом;

$$[Nrun.g = lim] \cdot (L - max) \cdot [(Nrun / L)] \quad (6)$$

Здесь;

Nrun - Дифференцированные транспортные расходы за одну езду.

Neksp - Расходы на услуги экспедиторов и аппарата управления за одну езду.

Nperm –расходы получения одноразового разрешения на проезд по иностранной территории ;

Ntir - Расходы на приобретение TIRcornet и международных накладных документов

Nadd - Накладные расходы за один выезд

И так «Приведенные транспортные расходы на 1 км»вычисляются по формуле 1;

Как указано выше «Приведенные транспортные расходы на 1 км»вычисляется при условиях, когда коэффициент статического использования грузоподъемности равен единице. Принимая во внимание эти условия, себестоимость перевозки 1 тонна скоропортящихся грузов на 1 км вычисляются нижеследующей формулой

$$Cpr = Ntr / q \quad (7)$$

Здесь;

Cpr - себестоимость перевозки 1 тонна скоропортящихся грузов на 1 км, руб.

Ntra - Приведенны транспортные расходы на 1 км, руб.

q – Масса перевозимого груза, кг.

Эксперимент

Транспортное предприятие «Shahmar firm» LLC («Shahmar firm» LLC занимается рефрижераторными автоперевозками по маршруту Азербайджан – Россия – Европа. С 2007 года член «Azerbaijan International Road Carriers Association» код IRU 075/74) был произведён расчет себестоимости перевозок по методике «Приведенные транспортные расходы на 1 км» Экспериментальный расчет себестоимости был проведен при нижеследующих условиях;

Тягач- Mercedes Benz 1840, год производства 2007

Полуприцеп - Mirofred год производства 2001, грузоподъемность 20 тонн.

Рефрижераторная установка - Thermo King SLX-200, год производства 2001

Маршрут; Ленкорань(Азербайджан) - Ростов на дону(Россия)

Прогнозируемый пробег; 1750 км

Продолжительность транспортных работ; 9 суток

Календарный период; 01.06.2013 -01.07.2013

Прогнозируемая средняя температура окружающей среды- 30 -33градусов по Цельсию

Груз; свежие помидоры – прямо с огорода, без предварительного охлаждения по 6 кг в пластиковых тарах

$$Ntra = \sum(Nwork, Nday, g, Nrun, g) = 0,437 + 0,66 + 0,243 = 1,34 \text{ EUR/км}$$

И так при расчетах «Приведенные транспортные расходы на 1 км» для тягача Mercedes 1840 с рефрижераторным полуприцепом Mirofred с вышеуказанными условиями было равно на 1,34 EUR /км

$$Cpr = Ntr/q = 1,34 / 20 = 0,067 \text{ EUR/т км}$$

себестоимость перевозки брутто 1 тонну свежих помидоров равен на 0,067 EUR/т км

Здесь;

Cpr- себестоимость перевозки 1 тонна груза

И так тариф за перевозку 20 тонн свежих огурцов по маршруту Ленкорань(Азербайджан)- Ростов на Дону(Россия) должна быть выше 2345 euro.

$$Ctr = Ntra \times Lra = 1,34 \times 1750 = 2345 \text{ EUR.}$$

Здесь

Ctr- нижний предел тарифа на перевозок 20 тонн свежих огурцов по маршруту Ленкорань(Азербайджан)- Ростов на Дону(Россия).

Выводы

Таким образом, для определения нижнего предела тарифа рефрижераторных автомобильных перевозок предлагаем использовать методику «Приведенных транспортных расходов за 1 км пробега». В этом методе дополнительно (от обычных перевозок) учитывается; технико-эксплуатационные расходы рефрижераторных установок, которые зависят от температуры окружающей среды и вида перевезенных овощей и фруктов; маршруты перевозок, так как в каждой стране меняются эксплуатационные, организационные, командировочные расходы и др. расходные статьи. А также этот метод изоморфный и включает в себя больше данных для конкретного транспортного процесса. При экспериментальном внедрении методики «Приведенных транспортных расходов за 1 км пробега» фирме «Shahmar» LLC удалось избежать убыток при искусственно заниженных ценах на рынке международных автомобильных перевозок скоропортящихся грузов.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Талыбов Дж . Ш. Определение зоны сбыта экспортируемых скоропортящихся гру-

зов // «Глобальный научный потенциал». - 2013. - №8. - с. 107-110.

2. Фёдоров Л. С., Персианов В. А., Мухаметдинов И. Б. Общий курс транспортной логистики. Москва: КноРус, 2011. 309 с.

3. Волгин, В. В. Логистика приемки и отгрузки товаров. Москва: Дашков и К, 2009. 457 с.

4. Горев А.Э., Олещенко Е.М. Организация автомобильных перевозок и безопасность движения. - М.: ИД Академия, 2006. - 256 с.

5. Талыбов Дж. Ш. Определение потенциальной и технической зон сбыта экспортируемых сельскохозяйственных грузов // Актуальные проблемы экономики. - 2014. - №9(159). - С. 534-538.

Xülasə

BİTKİ MƏNŞƏLİ YÜKLƏRİN BEYNƏLXALQ AVTOMOBİL DAŞIMALARI ZAMANI NƏQLİYYAT XƏRCLƏRİ

Ceyhun TALIBOV

Azərbaycan Universiteti, doktorant

Açar sözlər: beynəlxalq daşımalar, tarif, “1 km yürüşə gətirilmiş nəqliyyat xərci”, referiratorlu daşımalar

Məqalədə tez xarab olan yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımaları zamanı daşınmanın maya dəyərinin və tarifinin müəyyən olunması ilə bağlı problemlər araşdırılıb. Bu sahədə mövcud problemin həlli və daşınma tarifi minimal qiymətinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə “1 km yürüşə gətirilmiş nəqliyyat xərci” metodikasından istifadə olunması təklif edilib.

Abstract

COSTS CALCULATION OF INTERNATIONAL TRANSPORT OF REFRIGERATED TRUCKS

Ceyhun TALIBOV

Azerbaijan University, Ph.D. student

Key words: international transport, transport cost, «adduced transport expenses per 1km.run», refrigerated transport

The methods of international refrigerated transport freight estimations have been analyzed. Transportation costs have been differentiated as per duration of transportation work and one vehicle run. It was proposed to use «adduced transport expenses per 1km» as for international transport refrigerator freight cost determining.

AXUND MİR MƏHƏMMƏD KƏRİM MİRCƏFƏR ƏL-BAKUVİNİN ƏRƏB DİLİNDƏN TƏRCÜMƏ TARİXİNDƏKİ YERİ VƏ ROLU

Məmmədli BABAŞLI

İlahiyyat üzrə f.d., AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu

Rəyçi: AMEA, akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq-Qərb” şöbəsinin 21 iyun 2015-ci il 3 sayılı protokolu

Açar sözlər: Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvi, tərcüməçi, tərcümə-təfsir, tarixi roman

Giriş. XIX-XX əsrlərdə yaşamış Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Bakuvi (1853-1938) Azərbaycan islamşünaslığı və ərəbşünaslığı tarixində müstəsna yer tutan alimlərdən biri olmuşdur. Dini elmlər sahəsində geniş ensiklopedik biliklərə malik olmuş bu böyük alim həm də 1904-1918-ci illər arasında Bakı quberniyasının qazısı və quberniya məclisinin sədri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şəriət normalarının tətbiq olunmasında özünün ədalətli mövqeyi və prinsipliliyi ilə seçilən Mir Məhəmməd Kərim ağa əhali arasında böyük nüfuza malik olmuşdur. Bunun da başlıca səbəbi sözü ilə əməlinin vəhdət təşkil etməsi, inandığı və təbliğ etdiyi dəyərləri şəxsi həyatında ən mükəmməl şəkildə yaşaması idi. Başqa sözlə desək, təbliğdən daha çox təmsil amilinə üstünlük vermiş alim başqalarına şəxsən örnək olmağı bacarmışdır. Cəhalətə, mövhumata və xurafata qarşı barışmaz mövqe tutmuş və xalqın dini baxımdan maariflənməsində ardıcıl mövqeyi və fəallığı ilə seçilmişdir [1.s..8].

XX əsrin əvvəllərində I rus inqilabından sonra imperiyanın qeyri-millətlərə müəyyən azadlıqlar verməsi nəticəsində yaranmış tarixi şəraitdə Mir Məhəmməd Kərim ağa milli burjuazianın nümayəndələrini, ziyalıları və üləmanı öz sırasında birləşdirən milli maarifçilik hərəkatının təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Xatırladaq ki, hələ XIX əsrin ikinci yarısında yayılmağa başlamış maarifçilik ideyalarının həyata keçirilə bilməməsinin başlıca səbəbi xalqın maariflənməsinə vəsait sərf etmək kimi ülvə bir qayəyə inanmış milli burjuazianın olmaması idi. Məhz bu səbəbdən böyük maarifçi Həsən bəy Zərdabinin xeyriyyə cəmiyyəti qurmaq, məktəb açmaq təşəbbüsü gözlənilən nəticəni verməmişdir.

Təəssüflər olsun ki, inzibati amirlik prinsipinə uymaq məcburiyyəti və ya göstəriş naminə imperiyanın xristianlaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olan kilsə, dogma torpaqlarımızda ermənilərin yuva salmasına xidmət edən məktəb tikintisinə həvəslə pul ayıran yerli sərvət sahibləri öz soydaşlarının maariflənməsinə pul vermək istəmirdilər. Təmənnasız yardım etmək hissini, bəsirətin olmadığı belə bir şəraitdə imkanlı şəxsləri heç bir qarşılıq gözləmədən maarif ocaqlarının açılmasına vəsait ayırmağa inandırmaq son dərəcə çətin bir məsələ idi. Dövrünün digər maarifpərvər din xadimləri ilə birlikdə maarifçilik ideyalarını dəstəkləyən Mir Məhəmməd Kərim ağa sərvət sahibləri-ziyalı-üləma birliyinin təşəkkülündə üləmanın öhdəsinə düşən tarixi vəzifəni uğurla yerinə yetirə bilmişdir. Belə ki, Hacı Zeynalabdin

Tağıyev və Əhməd bəy Ağayevlə bir sırada ilk mədəni-maarif cəmiyyətlərinin təşkil edilməsində, xeyriyyəçilik hərəkatının genişlənməsində, təhsil ocaqlarının açılmasında yaxından iştirak etmişdir. Məhz keçən əsrin əvvəllərində milli özünüdərkətmə prosesində, Bakının ictimai və mədəni həyatında mühüm rol oynaması əl-Bakuviyə ümumxalq sevgisi qazandırmış və ehtiramla “Qazı ağa” kimi tanınmasına zəmin hazırlamışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlardan da anlaşıldığı kimi, başqalarına faydalı olmağı həyatının əsas qayəsinə çevirmiş Mir Məhəmməd Kərim ağa sözün həqiqi mənasında bərəkətli bir ömür yaşamışdır. Din xadimi kimi kifayət qədər mürəkkəb hüquqi məsələlərin həlli ilə məşğul olmuş, müsəlmanlar arasında ədaləti təmin etməyə çalışmış, elm və maarif fədəisi kim çıxış etmiş əl-Bakuvinin fəaliyyət dairəsi daha geniş olmuşdur. Belə ki, Qazı ağa sadəcə din xadimi kimi praktiki hüquqi və ictimai fəaliyyətlə kifayətlənməmişdir. O, eyni zamanda məhsuldar elmi və tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. Şübhə yoxdur ki, əl-Bakuvinin Azərbaycan islamşünaslıq və tərcüməşünaslıq tarixinə verdiyi ən dəyərli töhfə onun 1903-1905-ci illərdə qələmə aldığı Qurani-Kərimin “Kəşf əl-həqayiq ən nükət əl-ayati vəd-dəqayiq” (“Ayələrin məna və incəlikləriylə həqiqətlərinin açıqlanması”) adlı tərcümə-təfsiri sayılır. Mötəbər mənbələr əsasında qələmə alınmış bu sanballı abidənin bir çox elmi-ədəbi məziyyətləri ilə bərabər onun müqəddəs Kitabımızın tam şəkildə ilk nəşr variantı olması da xüsusi maraq doğurur. Rusiya müsəlmanları arasında geniş əks-səda doğuran bu əsər sözün həqiqi mənasında həmin dövrün elmi-mədəni hadisəsinə çevrilmişdir. Müraciət etdiyimiz mənbələrdən ortaya çıxdığı kimi, islam coğrafiyasında da rəğbətlə qarşılanmış bu tərcümə-təfsir müəllifinə böyük şöhrət gətirmişdir. Qonşu müsəlman ölkələri də daxil olmaqla bir çox yerdən saysız-hesabsız təbrik teleqramları alan müəllifə hədiyyə kimi Gürcüstandan çoxlu xəz, Özbəkistandan qiymətli xəzlər göndərilmişdir [1.s.8]. İran və Osmanlı dövlətlərindən isə hədiyyələrlə yanaşı medallar da təqdim olunmuşdur. Dini birliyi tərənnüm edən və məzhəblərlə ünsiyyətə bir anlayışın məhsulu olan tərcümə-təfsirin H.Z. Tağıyev tərəfindən dövrünün nüfuzlu din xadimi Yusif Ziya Talıbzadə vasitəsilə Osmanlı dövlətinin sultanı II Əbdülhəmid xana göndərilmiş və hal-hazırda Türk Dil Qurumunun kitabxanasında saxlanıldığı ehtimal olunan nüsxəsi orada da böyük maraqla qarşılanmışdır. Mahiyyət etibarı ilə ictimai təfsirə daha çox yaxın olan əsərdə tarixi hadisələrə və əsbəbi-nüzula daha çox yer verilmişdir. Tərcümə-təfsirin ən böyük məziyyətlərindən biri onun məzhəb təəssübkeşliyi mövqeyindən tamamilə uzaq olması və diqqəti bütün müsəlmanları birləşdirən ortaq dəyərlərə cəlb etməsidir. Müəllifin dinin təməl məsələlərinin və tarixi hadisələrin şərh zamanı yaşadığı dövrün şərtlərini və ehtiyacını nəzərə alması və müqayisəli təhlil aparması əsərin elmi dəyərini daha da artırır. Ona görə də milli tərcüməşünaslıq və islamşünaslıq tarixinin öyrənilməsi baxımından əsərin hərtərəfli şəkildə və daha dərinləndirilmiş şəkildə öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəlmişkən, türkiyəli təfsir alimlərinin diqqətini çəkmiş əsər Harran Universitetinin professoru Ahmet Dolunay tərəfindən Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilərək 2000-ci ildə mütərcimin şəxsi vəsaiti hesabına az sayda da olsa üç cild halında İstanbulda nəşr olunmuşdur [2]. Ümid edirik ki, transliterasiya edilən və sadələşdirilən bu möhtəşəm əsərin 2014-cü il-də Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən həyata keçirilən yeni nəşri

cəmiyyətin dini maariflənməsində, ümmət və vəhdət anlayışının daha yaxşı anlaşılmasında böyük rol oynayacaqdır. Ən başlıcası isə, aradan bir əsr keçsə də dinlə bağlı məsələlərdə qarşılaşdığımız bir çox problemlərin həllinə işıq salacaqdır.

Lakin acı da olsa etiraf etmək lazımdır ki, ilk dəfə bu təşəbbüs ortaya atıldığında Qurani-Kərimin Allah kəlamı olduğunu, ərəb dilində oxunmasının vacibliyini əsas gətirən bəzi molla-lar başqa dilə tərcümə edilməsinin qeyri-mümkünlüyünü iddia edərək bu təşəbbüsün əleyhinə çıxmışdılar. Bu acınacaqlı vəziyyətə təmas edən müəllif təfsirin birinci cildinə yazdığı müqəddimədə təşəbbüsünü belə əsaslandırır: “Qurani-Şərif ərəb dilində olduğuna görə, başqa dildə danışan millətlər üçün onun ehkamını və incəliklərini anlamaq mümkün deyil. Madam ki, Qurani-Şərif ucadır, elə isə o, hər bir millətin dilinə tərcümə və təfsir edilməsə, ondan lazım olduğu qədər faydalana bilməzlər”[4,1/17].

Eyni zamanda, qeyri-ərəblər arasında ərəb dilini bilən və Quranın ehkamlarını insanlara anladan elm əhlinin olduğunu qeyd edən müəllif istənilən halda şəxsən öz dilində olan təfsiri oxuyaraq onun incəliklərini dərk etməsinin daha məqsədəuyğun olacağını ifadə etmişdir. Ana dilimizdə Quranın tərcümə-təfsirinə ciddi ehtiyacın olduğunu xatırladan müəllif ərəb dilində çoxlu sayda, digər dillərdə də bir çox təfsirin yazıldığını qeyd etməklə yanaşı, soydaşlarımızın onlardan lazımınca bəhrələnmələrinin mümkün olmadığını açıqlamışdır. Bu fikrini əsaslandıran müəllif fars dilində yazılmış bəzi təfsirlərdə Quranın kəlmələrinə xas qrammatika qaydalarının və bəzi kəlmələrin izah edilməsi ilə yanaşı, sözügedən təfsirlərdə Qurani-Şərifin incəliklərinin əks etdirilmədiyi, hətta “müsəlman millətlərinin içində təfriqəyə səbəb olan sözlərdən bəhs olunduğunu” [4, 1/17] vurğulamışdır. Eyni zamanda, türkcə yazılmış bəzi təfsirlərdə Qurani-Kərimin mətləblərinin düzgün anlaşıldığını və çatdırıldığını əlavə edən müəllif böyük təəssüf hissi ilə dilinin osmanlıca olması səbəbindən Azərbaycan türklərinin həmin təfsirlərdən istifadə edə bilmədiklərini qeyd edirdi: “türk dilində olan təfsirlərin bəzində Qurani-Şərifin mətləbləri həqiqətən, olduğu kimi açıqlanıbdır, lakin o təfsirlər osmanlıca yazıldığına görə bizim Azərbaycan türkcəsində danışanlar ondan faydalana bilməzlər”(4,1/17). Lakin son dövrdə Azərbaycan türkləri arasında günbəgün elmə, maarifə həvəsin artdığının, onların ana dili sayılan Türk dilində kitab yazmaq arzusunun oyandığının müşahidə olunduğunu təqdirəlayiq hesab edən müəllif soydaşlarımızın Qurani-Kərimin hökm, nəsihət və möizələrini ana dilimizdə oxuyaraq faydalanmalarını hər bir müsəlman üçün vacib hesab olunan fərz hesab edirdi [4,1/18].

Mütərcimin fikrinə görə, əgər bütün dindarlar müqəddəs kitabı öz ana dillərində oxuyub dərk etsələr, onda meydan xalqın başını qatan, elmi biliklərdən məhrum olmaları səbəbindən cəhalətin girdabına yuvarlanmış və dindən öz dünyəvi məqsədləri üçün istifadə edən kimsələrə qalmazdı. Daha sonra müəllif dinə rəxnə salanların yanlış yolda olduqlarına diqqəti çəkərək məhz bu qəbildən şəxslərin mövqeyi səbəbindən uca dinimiz haqda mənfi imicin formalaşdığına diqqəti cəlb etmişdir. Halbuki sülh və xoşgörü dini olan əsl dinimizdə heç bir qüsurlu olmadığını qeyd edən müəllif əgər bu və ya digər bir qüsurlu varsa, bunun qətiyyəti islamın mahiyyətindən deyil, müsəlmanlardan meydana gəldiyini xüsusilə vurğulamışdır.

Əsərin müqəddiməsinin sonrakı qismində istər zahirən, istərsə də batinən olsun islam

aləminə ediləcək ən böyük xidmətin sadə və bəsit şəkildə bir təfsirin yazılmasının vacib olduğunu ifadə edən müəllif bu səbəbdən Qurani-Kərimin mənalarını asanlıqla dərk etməyin, onun uca qayəsindən ləzzət almaq və kamil insan olaraq yetişmək fürsəti qazanmağın əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Məhz bu amili nəzərə alan müəllif bundan sonra islam aləminə xidmət edənlər arasında onun da acizənə bir xidmətinin olmasını arzu edirdi. Axırda son dərəcə “təhlükəli və çox diqqət tələb edən” bir iş olmasına baxmayaraq, buna təşəbbüs etdiyini xatırladan müəllif Azərbaycan türkcəsinin Qurani-Kərimin ecəzkar incəliklərini tam şəkildə ifadə etmək iqtidarında ola bilməyəcəyinin də fərqləndiyini etiraf etmişdir.

Maraqlıdır ki, müqəddəs kitabımızın dərk edilməsinin vacibliyinə dair çoxsaylı təlqinlər nəticə verməyincə H.Z.Tağıyevin təklifi ilə Bağdada gedən Mir Məhəmməd Kərim ağa oradakı üləmadan lazımi fitvanı aldıqdan sonra ancaq bu niyyət baş tutmuşdur. Leypsiq şəhərindən ərəb şriffləri gətizdirən H.Z.Tağıyev 1904-1906-cı illərdə öz vəsaiti hesabına “Kəşfül-həqaiq”i “Kaspi” qəzetinin Buxariyyə mətbəəsində çap etdirmişdir. Beləliklə, Azərbaycan islamşünaslığı tarixində mühüm elmi-mədəni hadisəyə çevrilmiş və çoxsaylı mötəbər mənbələrə əsaslanan Qurani-Kərimin ana dilimizdə nəşr olunmuş ilk tərcümə-təfsiri ortaya çıxmışdır.

Müqəddiminin sonunda müəllif “Kəşf əl-həqayiq ən nükət əl-ayati vəd-dəqaiq” adını verdiyi əsərinin daşınmasını asanlaşdırmaq üçün üç cildə böldüyünü bəyan etmişdir. Hər bir cildin sonunda müəllifin verdiyi məlumata əsasən “Fatihə” və “Tövbə” surələrini əhatə edən 1-ci cildin 1903-cü ilin dekabr ayında, “Yunus” və “Ənkəbut” surələrini əhatə edən 2-ci cildin 1904-cü ildə, “Rum” və “Nas” surələrini əhatə edən 3-cü cildin isə 1905-ci ildə başa çatdığını öyrənmək mümkündür. Hər cüzdə tərcümə və təfsir edilən ayələr toplu halda təqdim edildikdən sonra yenə mətnin içində tərtib sırasına uyğun olaraq şərh edilmişdir.

Axund Mir Məhəmməd Kərim ağanın ərəb dilindən etdiyi digər tərcümələr bu gün də mövzu və sənətkarlıq baxımından əhəmiyyətini itirməmişdir. Onun böyük məharətlə dilimizə çevirdiyi əsərlərdən ərəb ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, görkəmli Misir yazıçısı Cirmi Zeydanın (1861-1914) silsilə romanları xüsusilə maraq doğurur. 1906-1911-ci illərdə tərcümə və nəşr edilmiş bu romanlardan dördü “Əzrayi-Qüreyş”, “Kərbəla yangısı”, “Ərmənüsə”, “On yeddi ramazan” ərəblərin tarixindən, Rəşidi xəlifələri və Əməvilər dövründə baş vermiş tarixi və faciəli hadisələrdən bəhs edir. Rəşidi xəlifələrindən üçüncüsü Həzrət Osmanın qətlə, baş qaldırmış fitnənin və İmam Əlinin xilafəti dövründə baş vermiş qanlı hadisələrin təsvir olunduğu və 90 fəsildən ibarət olan “Əzrayi-Qüreyş” xilafətin daxilində gedən mübarizəyə həsr edilmiş romanlar silsiləsinə daxildir. Əməvilər dövrünə bəhs edən və 126 fəsildən ibarət “Kərbəla yangısı” adlı əsər isə Yəzid bin Müaviyənin xilafəti dövrü, Kərbəla faciəsi, İmam Hüseynin və onun tərəfdarlarının qətlə yetirilməsi hadisəsinə həsr edilmişdir.

50 fəsildən ibarət olan “Ərmənüsə” adlı əsərdə cərəyan edən hadisələr bilavasitə müsəlman ərəblərin Misiri fəth etməsi ilə bağlı olsa da, orada ölkənin qədim tarixi və Roma imperiyası ilə əlaqələri də işıqlandırılmışdır. Yenə Rəşidi xəlifələri dövrünün (632-661-ci illər) sonunda baş vermiş mürəkkəb hadisələrə həsr edilmiş və 114 fəsildən ibarət olan “On yeddi

ramazan” əsərində Həzrət Əlinin şəhadəti, xaricilərlə bağlı çoxsaylı tarixi məqamlar öz əksini tapmışdır. Təəssüf ki, əl-Bakuvinin ərəb dilindən etdiyi tərcümələrin heç də hamısı günümüzə gəlib çatmamışdır. Belə ki, bolşeviklərin Azərbaycanda hakimiyyəti işğal etməsindən sonra tamamilə ictimai həyatdan uzaqlaşdırılan əl-Bakuvi yay aylarında gündüzlər Mərdəkan bağlarında ot biçməklə, meynə başı kəsməklə məşğul olarkən belə tərcümə fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu minvalla davam edən tərcüməçilik fəaliyyəti nəticəsində Cinci Zeydanın ikicildlik “Fətətu Ğəssan”, “Əbu Müslim əl-Xorasanı”, “əl-Abbasa”, “əl-Əmin vəl-Məmun” romanlarını da tərcümə etdiyinə dair mütərcimin qızının verdiyi dəqiq məlumat vardır. Təəssüflər olsun ki, keçən əsrin 30-cu illərində repressiyaya uğramış əl-Bakuvinin [7,s.274] nəşr olunmamış həmin tərcümələrinin əlyazma nüsxələri də məhv edilmiş və Azərbaycan tərcüməşünaslıq tarixi üçün həmişəlik itirilmişdir [1.s.8].

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sonuncu tərcümələr əlimizə gəlib çatmasa da Bakı quberniyasının baş qazısı vəzifəsində praktiki hüquqi fəaliyyəti ilə yanaşı, ərəb dilini də mükəmməl şəkildə bilməsi Mir Məhəmməd Kərim ağaya sözügedən tərcümələri həyata keçirməsinə imkan vermişdir. Beləliklə, Azərbaycan ərəbşünaslığında sanballı tərcümələrin müəllifi kimi tanınan, elm və maarif fədaisi Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvi qoyduğu bu irs onun Azərbaycan ərəbşünaslığında və tərcüməşünaslıq tarixində ərəb dilindən sanballı tərcümələrin müəllifi kimi tarixə düşməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Məhərrəmov Nizami, Babaşov Məmmədəli. “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Ədəbiyyat” qəzeti, 8 fevral 1991, № 6 (2453), səh. 6;
2. Mir Muhammed Kerim Baküvî, Gerçeğin Doğuşu-Alevî Kur'an Tefsiri, (Tahkik, tahrir, tahlil ve Türkiye Türçesi'ne aktararak hazırlayan: Ahmet Dolunay), Merkur Yayınları, I. baskı, İstanbul 2000, I-III;
3. Fərhadov Əli. “Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi və maarifçilik”, Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası №2, 2012, s.175-181;
4. Hacı Mirməhəmməd Kərim Mircəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Musəvi əl-Bakuvi. “Kəşfül-həqayiq an nukətil-ayati vəd-dəqayiq” (“Ayələrin məna və incəlikləriylə həqiqətlərinin açıqlanması”), 3 cildə, Bakı, “İpək yolu”, 2014;
5. Babaşov Memmedali. “Ahund Mir Muhammed Kerim el-Bakuvi'nin Hayatı ve Eserleri' Qafqaz Üniversitesi, Haftalık Seminerler Toplusu (1996-1997) Bakü, 1998, s.192-201;
6. Babaşlı Məmmədəli. “Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin həyat və yaradıcılığı”, “Dövlət və din” ictimai fikir toplusu, mart 2008, s.164-171;
7. Bünyadov Ziya. “Qırmızı terror”, Bakı., “Azərnəşr”, 1993, s.274-280;

Abstract

**THE ROLE AND PLACE OF AKHUND MIR MUHAMMAD
KARIM MIRJAPHAR AL-BAKUVI IN THE HISTORY OF TRANSLATION
FROM ARABIC LANGUAGE**

Mammadali BABASHLI

Senior researcher at the Institute of Oriental Studies of ANAS

Key words: Akhund Mir Muhammed Karim Mirjaphar al-Bakuvi, translator, translation-commentary, historic novel

Reputable religious scientist, jurisprudent, commentator Akhund Mir Muhammed Karim Mirjaphar al-Bakuvi was not only the first translator of Koran but also the translator of the historic novels of Jurji Zaydan. There are 4 historic novels and the translation of Koran published by him. But during repression some of his manuscripts of the translations from Arabic language were destroyed and was lost from our translation history.

Резюме

**МЕСТО И РОЛЬ АХУНДА МИР МУХАММЕД КЕРИМ МИРДЖАФАР
АЛ-БАКУВИ В ИСТОРИИ ПЕРЕВОДА С АРАБСКОГО ЯЗЫКА**

Мамедали БАБАШЛИ

Ведущий научный сотрудник Института Востоковедения, НАНА

Ключевые слова: Ахунд Мир Мухаммед Керим Мирджафар ал-Бакуви, переводчик, перевод-толкование, исторический роман

Авторитетный богослов, факих и муфассир Ахунд Мир Мухаммед Керим Мирджафар ал-Бакуви од-новременно является автором дошедшего до нас первого перевода-толкования Корана и искусным переводчиком исторических романов Джирджи Зейдана. Перевод-толкование Священного Корана и четыре исторических романа, переведенные им вышли на свет еще при жизни автора. Однако рукописи некоторых произведений, переведенных с арабского языка ученым были уничтожены в годы кровавой репрессии и навсегда были потеряны для истории перевода Азербайджана. Вместе с тем, те переводы автора, которые были опубликованы до сих пор хранят значимость как с точки зрения темы, так и мастерства.

TƏNZİMAT DÖVRÜNDƏ DİLİN SADƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Ülkər SƏMƏDOVA

AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu, dissertant

Rəyçi: professor, f.e.d., Əsgər Rəsulov

Açar sözlər: tənzimat, Osmanlı dövrü, dilin sadələşdirilməsi prosesi, dövrün dilçi alimləri

Giriş: Tənzimat fərmanı 1838- ci ildə imzalarsa da, ədəbiyyata onun təsiri 1850-ci ildən sonra hiss olunmağa başladı. Bu, bilinən bir faktdır ki, müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyat yenidən formalaşanda, dil də mütləq şəkildə dəyişməlidir. Çünki dil bir yandan ədəbiyyatı qurur, o biri tərəfdən də o dövrün ədəbiyyat komandası tərəfindən özəlləşdirilir. Beləliklə, Tənzimat ideoloqları özlərindən əvvəlki ədəbiyyat dövrünün inkişaf etdirib işlətdiyi ədəbi dili olduğu kimi istifadə edə bilməyəcəklərini dərk etdilər. Divan ədəbiyyatının dili, xüsusilə şeirdə, dar bir kütləyə xitab edirdi. Sadə yazmaq arzusu sadəcə ideoloqlarda deyil, dövlət qurumlarında da görülürdü [1, səh.45].

Tənzimat ideoloqları isə geniş kütlələrlə təmasın sadə yollarını tapmaq məcburiyyətində idilər. Bu səbəbdən “dilnin mükəmməlləşdirilməsi” prosesi başladı. Bu dövrün 2 məqsədi vardı: dilin sadələşdirilməsi və dilin milliləşdirilməsi.

“Sadələşdirilmə” əsas etibarını ilə yazı dilini danışmaq dilinə yaxınlaşdırmaq demək idi. “Milliləşdirilmə” isə sadələşdirilməni də öz içinə daxil etməklə birlikdə məsələni dil-millət və dil-milli mədəniyyət əlaqələri zəminində dəyərləndirirdi. Bu məsələ ilə əlaqədar iki qrup alimlər öz səylərini birləşdirdilər [2, səh. 12]. Bu baxımdan ilk qrupda Şinasi, Namiq Kamal, Ziya Paşa, Əhməd Mithat Əfəndi, Müəllim Naci, Rezaizadə Əkrəmin adı çəkilə bilər. İkinci qrupda isə Əhməd Vəfəq Paşa, Şəmsəddin Sami, Əli Suavi, Süleyman Paşanın adı çəkilməsi məqsədə uyğundur.

Şinasinin dilin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar düşüncələri. Dilin sadələşdirilməsi işində nümunə olanlardan biri və birincisi Şinasidir. Şinasinin yazı dilinin sadələşdirilməsi yolunda etdiyi ən böyük xidməti, hər hansısa bir söz oyununa baş vurmada, insanın düşündüyü kimi sadə və anlaşıqlı üslubda yazı yazma təmayülünü başlatmasıdır [1, səh.46].

Şinasinin “Şair evlənməsi” əsəri dil xüsusiyyəti baxımından dildə sadələşmə və xalq dilinə yönəlmənin bir başlanğıcı oldu. O dövrdə xalqın anlayacağı bir dilin istifadə olunması ehtiyacı, ziyalıların tez-tez dilə gətirdiyi bir reallıq olmasına baxmayaraq çox az əsərdə bu sadəlik görülürdü. “Şair evlənməsi” bu tip əsərlərin başında yer alır. Şinasi, əsəri özü bilə-bilə xalq dili ilə yazdığını bildirir. Yazıçı beləliklə həm yumor ünsürlərini istifadə etmiş, həm də xalqın anlayacağı bir dillə yazmanın vacibliyini göstərmək istəmişdir.

Xüsusilə də nəsr sahəsində verdiyi əsərlərlə sadə və qaydalara uyğun bir dil istifadə etməklə Şinasi digər Tənzimat yazıçıları kimi teatrı cahil xalq kütlələrini təhsilləndirmək və insanları oxuma və yazma öyrənməyə yönləndirmək üçün bir vasitə olaraq istifadə etməyi

düşünmüşdür [2, səh.122].

Onun dil sahəsində etdiyi yeniliklər 2 hissədən ibarətdir. Bunlardan ilki xalq sözlərinin ədəbi dəyəri olduğunu diqqətə çatdırması idi. Bu səbəbdən o, türk xalq sözləri antalogiyası yazmaq qərarına gəlir. İkincisi isə ənənəvi yazı yazmaq qaydalarının xaricinə çıxmış stereotipləri qıraraq, səhnəyə heç yaraşmayan Osmanlıca danışığına əks üsluba əl atmışdır. Beləliklə də Osmanlıcada ilk qrammatik qarmaqarışıqlığı o başlatmış oldu, beləliklə türk dilinin qrammatikası yeni və köhnə arasında qalmış bir keçid dövrü yaşadı [3, səh.107].

Namiq Kamalın dilin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar düşüncələri. R.Koç "Tanzimat və Məşrutə dövrü aydınlarının Türk dilinin təhsilinə və quruluşuna baxışları" adlı dissertasiyasında Leyla Karahanın "Namiq Kamalın Türkcəsinin sadələşməsi haqqındakı düşüncələri" adlı məqaləsinə istinadən bildirir ki, Namiq Kamal, osmanlıcanın islahı və təbliği, təhsil və təlimi kimi mövzular üstündə fikir irəli sürərkən düşüncələrini "Lisan-ı Osmaninin Edebiyyatı haqqında bəzi Müləhazatı Şamildir" adlı məqaləsində bir neçə başlıq altında toplayıb. Bunlar aşağıdakılardır:

1. türkcənin qrammatikasını hazırlamaq;
2. bir lüğət hazırlamaq;
3. mükəmməl türkcə nümunələrin yer aldığı məcmuələr hazırlamaq [2, səh.15];
4. türkcəni bütün sahələrdə istifadə etmək [2, səh.16].

Namiq Kamal həmçinin türkcənin ətraflı bir lüğətinin hazırlanmasını vacib hesab edirdi. O, türk dilinin ərəbcə və farsca kəlimələrdən kifayət qədər təsirləndiyini qəbul edir. Amma ərəbcəyə və farscaya aid lüğətlərin heç vaxt bir osmanlı üçün kifayət etmədiyi fikrindədir: "necə ki, bir millətə məxsus xüsusiyyətləri başqa bir millətə eynilə tətbiq etmək mümkün deyilsə, ərəblər və farslar üçün hazırlanmış lüğətlər nə formada olursa olsun bizim dilimiz üçün mükəmməl qaynaq sayıla bilməz". Kazım Yetiş "Namiq Kamalın türk dili və ədəbiyyatı haqqında fikirləri və yazıları" adlı məqaləsində qeyd edir ki, lüğət hazırlamaqda təkid edən Namiq Kamal dövrün elmi terminlərini də dilə gətirir, latınca və ərəbcədən alınan anlayışların yerinə türkcə qarşılıqlarının tapılmasını hər zaman qeyd edib. Türkcə də qarşılığı olmayan terminlərin yerinə tərcümə və ya eyni kəlimənin istifadəsini məqsədə uyğun görürdü [4, səh.56-59].

Göründüyü kimi, Namiq Kamal yazılarında elmi terminlərin ayrıca bir mövzu olaraq nəzərdən keçirilməsini məsəhət görür.

O, 1882 – ci ildə Midillidə olduğu vaxt yazdığı "Celal Mukaddimesi" ndə dilin tədrisi və təlimi ilə bağlı maraqlı faktlar qeyd edir. Oxuma bilənlərin belə dəfələrlə lüğətlərə baxmaq məcburiyyətində qaldıqlarını bu sözlərlə dilə gətirir: "İki səhifəlik bir yazı oxumaq üçün hər kəs səksən dəfə Kamus və ya Burhana müraciət etmək məcburiyyəti qarşısında qalır". Bu faktı R. Koç "Tanzimat və Məşrutə dövrü aydınlarının türk dilinin təhsilinə və quruluşuna baxışlar" adlı dissertasiyasında Namiq Kamalın "Mukaddime-i Celal" adlı əsərinə istinadən bildirir [4, səh.16]:

Belə ki, lüğətlər və dilşünaslıq kitabları dilin öyrədilməsində lazım olan qaynaqlardır. Bu vəziyyətin Tənzimat dövrü aydınları tərəfindən də hiss edilməsini o dövr üçün bir

irəliləyiş saymaq olar [3,səh. 17].

Ziya Paşanın dilin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar düşüncələri. Dilin sadələşməsi mövzusunda söz açacağımız ikinci şəxs Ziya Paşadır. Onun Türk dili ilə əlaqəli görüşlərini “Şeir və İnşa” adlı məqaləsində tapa bilərik. Bu məqalənin bir çox yerində şeir, nəsr haqqında geniş bir məlumat vermiş və qiymətləndirmələr etmişdir.

Ziya Paşa eyni məqalədə dil təhsilindəki qaynaqların əksikliyinə, imladakı uyğunsuzluğa, yazıdakı keyfiyyətsizliyə diqqəti cəkir [5, səh. 12].

Tənzimat dövrü aydınlarından olan Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əhməd Mithat və digərlərinin üzərində durduqları imla mövzuları dil təhsilindəki qaynaq əksikliyi, yazıdakı uyğunsuzluq daha sonrakı illərdə müxtəlif lüğətlərin və dil haqqında kitabların yazılmasına səbəb olmuşdur. Bununla da kamilləşməmiş, xüsusilə 1900- cü illərdə dil təhsili də gündəmə gəlmiş və bu yolda müxtəlif kitablar yazmışdır [5, səh.13-24].

Əli Suavinin dilin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar düşüncələri. Əli Suavi də türk dilinin sadələşməsi üçün açılan müharibədə öndə olanlardandır. Namiq Kamalın Tasvir-i Efkardakı yazısından dörd ay sonra, İstanbulda çıxarmağa başladığı “Muhbir” qəzetinin ilk nömrəsinə yazdığı ön sözündə belə bir fikir ifadə edir ki, bütün yazılar istifadə olunan adi dil ilə, yəni hər kəsin başa düşə biləcəyi ifadələrlə yazılmalıdır.

Suaviyə görə “Osmanlıca” adlı bir dil yoxdur. Sonradan Şəmseddin Sami də bu fikri müdafiə etmişdir. Onlara görə türk dili “Türkcələşmiş Türkcədir”. Daha sonra bu görüşü Ziya Gökalp başda olmaqla, digər Türkçü aydınların da mənimsədiyini görürük.

Suavi, “bir dil nə qədər çox kəlimə ilə təmsil olunarsa və özünə xaslaşdırsa o qədər zəngin olar” fikrindədir. Türk dilində bir çox dildən alınan kəlimələr olduğunu, amma, əsil dəyərin əcnəbi kəlimələri mənimsəmək və millətə əta etmək olduğu fikrindədir. Onun fikrincə əcnəbi dillərdən sözlər dilə daxil olunmalı, amma qrammatik qaydalar daxil olmamalıdır. Eyni düşüncə günümüzdə də müxtəlif səbəblərlə dilə gətirilir.

Əli Suavi, Muhbir qəzetində yazdığı yazılarında da türk dilinin sadələşməsi və xalqın anlama biləcəyi ifadələrin istifadə olunması zəruriliyi vurğulamışdır. Onun fikrincə türk dilindəki mürəkkəb tərkiblər yerini Türkcə kəlimələrə buraxmalıdır .

Ali Suavi, Parisdə çıxardığı “Ulum” qəzetində də eyni görüşlərini ifadə edən yazılar yazaraq ərəbcə, farsca türk dilinə daxil olan kəlimələrin eynilərini istifadə etmək əvəzinə onların türkcə qaydalara görə uyğun şəkillərini istifadə etmək lazım olduğu fikrini müdafiə etmişdir [3, səh.187-210].

Əhməd Mithəd Əfəndinin dil ilə əlaqədar düşüncələri. Tənzimat dövrünün açıq, anlaşıqlı bir türkcə ilə yazan və dildə sadələşmə tərəfdarı olan şəxslərinin başında gələn Əhməd Mithəd Əfəndi, əsərlərində xalqın başa düşə biləcəyi bir dili istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Onun məqsədi bu yolla oxuyub – yazan sayının artıraraq cəmiyyətə xidmət etməkdir.

Əhməd Mithəd Əfəndinin söyləri də dilin sadələşdirilməsi yolunda töhfələr vermişdir. O, dövründəki ideoloqların çoxunda da rast gəldiyimiz kimi bir kəlimənin hər kəs tərəfindən bilinən türkcəsi varsa, ərəbcə və ya farsca istifadə edilməməsi qənaətində idi. Çıxardığı

qazetlərdə xeyli sadə bir dil istifadə edilməsinə çox diqqət edən Əhməd Mithəd, roman, hekayə və teatr əsərlərində də diqqətli davranmışdır.

Osmanlıcanın sadələşdirilməsi və xalqın anlaya biləcəyi bir şəkil alması üçün edilməsi lazım olanları xüsusilə nəsr sahəsində yazdığı əsərlərlə konkret olaraq göstərmişdi. O, dövrün dil haqqında müzakirələrə qarışaraq bu haqda fikirlərini “Osmanlıcanın İslahı” adlı məqaləsində dilə gətirmişdi.

Əhməd Mithəd Əfəndinin türk dilinin sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutduğu fikirlər dövrün digər şəxsiyyətlərinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. R. Koç “Tənzipat və Məşrutıyyət dövrü aydınlarının türk dilinin təhsilinə və quruluşuna baxışlar” adlı dissertasiyasında Kaplanın “Yeni ədəbiyyat antologiyası” adlı kitabına istinadən onun düşüncələrini bu şəkildə sıralayır [3, səh.201-205]:

1. Ərəbcə və farscadan bütöv söz birləşməsi almaq yerinə bunların türkcə ekvivalentini yaradaraq dilə onu daxil etmək lazım olduğunu nəzərə çatdırır. Məsələn “amal-i hayriyye” demək əvəzinə “hayırlı ameller” yazmaq olar.

2. Türkcədə var olan kəlimələr yerinə ərəbcə və farscalarını istifadə etməkdən çəkinmək. Məsələn “güvercin”, “örümcek” kimi sözlər olduğu halda “kebuter”, “ankebut” kimi sözləri istifadə etməmək bunların arasındadır.

Əhməd Mithəd Əfəndinin dilin istifadəsini təbliğ etmək və tədrisini dəstəkləmək üçün türk dilinin qrammatikasının yaradılması lazım olduğu fikrində olmuşdur. Bu mövzudakı çatışmamazlığa işarə edən Ə.Mithat uzun illərdən bəri türk dilinin qrammatikasının yazılmasının arzu edildiyini, amma heç vaxt ərəb dilindəki kimi bir qrammatikanın yazıla bilmədiyini bildirir [6, səh18-20].

Mövzu ilə bağlı H.İbrahim Ustanın “Türk Dili” jurnalında yazdığı yazıda Əhməd Mithəd Əfəndinin “Osmanlıcanın İslahı” adlı məqaləsində osmanlıcanın təhsil və tədrisinə xidmət edən fikirlərini bu maddələrdə toplamışdır:

1. Ərəbcənin qrammatikasında olan tamamlıqlar, sifətlər, tək və cəm Osmanlı qrammatikasına götürülməzsə türk dili daha çox sadələşər.

2. Bir anlayışın hər kəs tərəfində bilinən türkcə qarşılığı varsa, onun yerinə ərəbcə və farscası istifadə olunmasa türk dilinin sadəliyi bir qat daha artar.

3. Türkcə qaydalara uyğun olmayan qaydaların ləğv edilməsi lazımdır. “Filan-ı mezkur” yerinə “mezkur filan” deyilə bilər.

4. Osmanlıca üçün bir qrammatika kitabı yazılması lazımdır. Amma Osmanlıca içindəki ərəbcə və farsca söz və qaydalar o qədər çoxdur ki, belə bir qrammatikanın həcmi yazılmayacaq və öyrənilə bilməyəcək qədər böyüyür. Beləliklə, bu əcnəbi ünsürlərin ləğv edilməsi lazımdır.

Məqalədəki fikirlərindən başa düşüldüyü kimi Əhməd Mithat, türk dilinin o dövrdəki problemlərini dəqiqliklə tətqiq etmiş və müasir dövrdə də aktual olan həll yolları irəli sürmüşdür. Daha sonra da bir neçə aydın da oxşar problemləri dilə gətirərək türkcənin ayrıca bir dil olaraq götürülməsi və beləliklə qaydaların dəqiqləşdirilməsi və onun düzgün şəkildə tədris edilməsinə töhfə vermişdir [5, səh.19].

Şəmsəddin Saminin dilin sadələşdirilməsi ilə əlaqədar düşüncələri. Dilin sadələşməsi mövzusunda düşüncələri ilə Tənzimat dövründə ən öndə gələn şəxslərdən olan Şəmsəddin Sami də türk dilinin sadələşməsi ilə bağlı işlərlə diqqəti cəlb edir. O, dil sahəsindəki işlərini hazırladığı lüğətlə də zirvəyə daşıyır.

Araşdırdığı məsələlərin başında türk dilinin mənşəyi haqqındakı işləri gəlir. Dil haqqında düşüncələrini yazdığı “Hafta” jurnalında “İsan-i Osmani” üzərində durur və bu ifadənin səhv olduğunu bildirir [6, səh. 69].

Onun “Kamus-i Fransevi”, “Kamus-ı Türki” və “Kamus-ül- Alam” adlı əsərlər bu gün də öz aktuallığını itirmir. Hilmi Ziya Ülkənə görə “Kamus-i Türki” adlı əsəri Əhməd Vəfik Paşanın “Lehçe-i Osman”ından sonra ən önəmli əsər olaraq qəbul edilir [7, səh.109].

Agah Levend Sırrı “Şəmsəddin Sami” adlı əsərində qeyd edir: “Bizdə iki xüsusiyyət vardır: biri öz dilimizi alçaltmaq, ikincisi də, ərəbcə, farsca, fransızca, ingiliscə, ya da başqa dillərdən iki söz öyrəndikdə, onları istifadə etmək istəyirik və bildiyimiz beş on kəliməni dilimizə qarışdırırıq, beləliklə, o dili bildiyimizi hamıya göstərmək istəyirik ” [4, səh.54-55].

Türk dilinin bu gün də istifadə edilən ən tələbatlı lüğəti “ Kaamus-ı Türki” Şəmsəddin Saminindir. Özünün çıxardığı “Sabah” qəzeti və “Həftə” jurnalında türk dilinə və soyuna dair vacib fikirlər irəli sürmüşdür. Bundan başqa avropalı türkoloqların araşdırmaları ilə yaxından maraqlanmış, “Radloff” nəşrini əsas almaq şərti ilə Orxon abidələrindəki yazıları Türkiyə türkcəsinə tərcümə etmiş, “Kutadqu Bilik” üzərində araşdırmalar aparmışdır [7, səh. 128].

Müəllim Nacinin dilin sadələşdirilməsi ilə bağlı düşüncələri. Tənzimat ədəbiyyatında sadə nəsrin təmsilçilərində olan Müəllim Naci, türk dilinin sadələşməsinin lazım olduğunu fikirləşən və bu yolda mübarizə aparan bir şəxsiyyətdir. Hazırladığı lüğətlə də bu sahədə özünə xüsusi bir yer qazanan Müəllim Naci, türk dilinə bu yolda xidmətləri olmuşdur. O, əvvəlcə “Mecmua-i Muallim”də, sonra “ İstilahat –ı Edebiyye” adlı əsərinin sonunda türk dilinin sadəliyi haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. O bildirirdi ki, “muntazam bir lisana malik olan bir millət mutlaka mesud olur”. Agah Levend Sırrının “Türk dilinin inkişaf və sadələşmə yolları” adlı əsərinə istinadən qeyd etmək olar ki, “və” bağlayıcısının istifadəsinə toxunan yazıçı türk dilində bu kəliməni istifadəyə ehtiyacın olmadığını hətta yazıcının bu kəlimənin heç istifadə etmədən bir cildlik bir əsər yazma biləcəyini söyləyir. Bildirir ki, tez-tez istifadə olunan ədat və bağlayıcılarla sıralanan cümlələr demək olar ki, bir səhifəni tutur. Əgər “və” bağlayıcısından istifadə olunmazsa qısa və sadə cümlələr o dövr üçün daha məqsədə uyğun olar. Qısa cümlələrin istifadəsi yüksəlməkdə olan nəsr janrı üçün də böyük bir addım idi [2, səh. 43].

Doğrudan da, müəllif əsərləri arasında, xüsusilə türkcənin inkişafında təsirli olan Əhməd Cəvdətin qələmə aldığı “Medhali Kavaid (1851), Fuad Əfəndi ilə Əhməd Cəvdət Paşa tərəfindən yazılan və osmanlıca belə demək mümkünsə türkcənin tətqiqi ilə bağlı ilk dilçilik kitabı sayılan “Kavaidi Osmaniye”dir (1865). Osmanlı tarixi ilə əlaqəli olaraq hazırlanan və 1774-cü ildəki Kiçik Qaynarca Müqaviləsindən 1826-cı ildə Yeniçəri Ocağının ləğv edilməsinə qədər keçən müddətdə tətqiq olunmuşdur. Osmanlı tarixindən bəhs edən Əhməd Cəvdətin təqribən 30 ilə yekunlaşdırdığı 12 cildə ibarət “Tarixi Cevdet”in burada qeyd

olunmasının ən vacib səbəblərindən biri əsərin sadə və Kayaoğlunun qeyd etdiyi kimi “kobud türkcə” ilə qələmə alınmasıdır. Xalq arasında bu əsərin qəbul edilməsi də məhz dilin sadə olması ilə əlaqələndirilə bilər [8, səh. 84-85].

Süleyman Paşanın dilin sadələşdirilmə məsələsinə münasibəti. Tənzimat dövrü aydınları arasında Süleyman Paşaya ayrı bir yer vermək lazımdır. Saadettin Yıldız “Tənzimat dövrü ədəbiyyatı” kitabında İsmail Habib Sevükün “Tənzimatdan bəri-I” kitabına istinadən bu sözləri qeyd edir ki, “Osmanlı ədəbiyyatı” demək doğru deyil. Necə ki, dilə “Osmanlı lisanı” və millətə “Osmanlı milləti” demək doğru deyildir. Çünki Osmanlı kəliməsi yalnız dövlətin adıdır. Millətin ünvanı isə yalnız türkdür. Beləliklə, dil türk dili, ədəbiyyat isə türk ədəbiyyatıdır”, deyən Süleyman Paşa “Tarih-i Aləm”(1874) adlı əsərində Türk tarixini bütöv şəkildə araşdırmışdır. O, “Esmə-i Türk” adlı əsərində isə türkcə qadın və kişi adlarının yenidən nəzərdən keçirilməsini təklif etmişdir [8, səh 124-126].

Nəticə. Beləliklə, Tənzimat dövrü ədəbiyyatı, dövrün xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını əsas götürən bir dil anlayışı sayəsində “yeni bir ədəbi cığır” ola bilmişdir. Öz ədəbi dilini yarada bilməyən bir cəmiyyətin dəyişmək imkanı yoxdur. Elə bu səbəbdən də bunu anlayan öndə gələn Osmanlı dilçiləri bu yolda əllərindən gələni əsirgəməmiş və iri həcmli kitablar, elm tutumlu məqalələr dərc etdirmişlər. Bu yolla da dövrün dilini az da olsa sadələşdirmiş və milliləşdirmişdilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Yetiş Kazım. Namık Kemal'in Türk dili ve edebiyatı üzerine görüşleri ve yazıları, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1996.
2. Nevzat Özkan. Ahmet Cevdet Paşanın türk dili hakkındaki görüşleri ve eserleri. Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi, N 20. S. 119-232. 2006.
3. Salih Savaş. Tanzimatdan günümüze Türkçemiz. Journal of Qafqaz University. 54-64. 2010.
4. Mustafa Akça. Sadələşdirmə üzərinə düşüncələr. S.1-6. 2006
5. Levend Ağah Sırrı. Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1960.
6. Raşid Koç. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi aydınlarının türk dil eğitimine ve yapısına bakış. A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 11-24. 2007.
7. Mustafa Karabulut. Tanzimat döneminde Osmanlının yenileşme sürecine bir bakış. Türk dünyası araştırmaları. S.125-138. 2010.
8. Saadettin Yıldız . Tanzimat dönemi edebiyatı. S.258. Nobel yayınları. İstanbul. 2006.

Abstract
SIMPLIFICATION PROBLEM OF LANGUAGE IN
THE TANZIMAT PERIOD

Ulker SAMADOVA

Ph.D. student of the Institute of Eastern Studies of ANAS

Key words: tanzimat, simplification of language, Ottoman, Arabic words, Persian words

In the different periods of history when literature is reformulated, language also must be changed. For this reason many scholars and writers do their best to simplify the language in Tanzimat period. They tried to clean out Arabic and Persian words from Ottoman language, to get rid of long sentences and difficult sentence structure. In this article we will discuss Namik Kemal's "Lisani Osmani", "Conclusion about literature", Ziya Pasha's "Poem and essay". Ali Suavi wrote many essays about language simplification problem in "Ulum" newspaper and Ahmed Mithat's "Amendment of Ottoman language" and other essays and books about this thesis.

Резюме
ПРОБЛЕМА УПРОЩЕНИЯ ЯЗЫКА ВО ВРЕМЯ
ТАНЗИМАТСКИХ РЕФОРМ

Улькер САМЕДОВА

диссертант Института Востоковедения, НАНА

Ключевые слова: танзимат, упрощение языка, осман, арабо-фарсидские слова

В различные эпохи, когда формируется новая литература, язык также должен меняться. Потому, что язык, с одной стороны создает литературу, а с другой стороны он национализируется литературой того периода. По этой причине ученые и писатели периода Танзимата предложили в максимальной степени упростить язык. Они делали все возможные чтобы освободиться от излишества арабских и персидских слов, а также длинных предложений. В данной статье рассматриваются ряд произведений того периода. Например. Намика Камала- « Османский язык», Зия Паша- «Поэзия и статья», статья Али Суави, выпущенной в журнале «Улум», Ахмеда Митхата - «Коррекция Османского языка» и др. статьи и книги связанные этой тематикой.

TÜRK MƏTBUATININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Səriyyə GÜNDOĞDU

AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu, f.ü.f.d.

Rəyçi: Rəyçi: AMEA Akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq-Qərb” şöbəsinin 21 iyun 2015-ci il 3 sayılı protokolu

Açar sözlər: Osmanlı İmperatorluğu, Avropa, qəzet, ideologiya, mətbuat

Giriş. Osmanlı İmperatorluğunda mətbəənin gecikməsi, dövrü mətbuatın da yaranmasına və inkişafına təsir etmişdir. Dövrün sosial-siyasi tələblərinə görə qəzet və jurnalların mövzu dairəsini dəyişdirmişdir. Tənzimat dönəmində sürətlə inkişaf edən türk mətbuatı, İstibdad dönəmində səssizliyə bürünür. II Məşrutənin elan edilməsiylə qəzet və jurnalların sayı artır. Eyni zamanda mətbuat müxtəlif ideologiyaların da orqanına çevrilir. Beləliklə qəzetlər ideoloji və ədəbi cərəyanların yaranmasında da mühüm rol oynayır. Tarixdə çox vaxt “Cahan” dövləti adlandırılan Osmanlı İmperatorluğunun çökmə səbəblərindən biri mətbuatın zəif inkişaf etməsidir.

Osmanlı İmperatorluğunda mətbəə Alman Johann Gutenberg tərəfindən icad edildiyi 1440 tarixindən 300 il sonra, yəni 1727-ci ildə quruldu. Bunun bir sıra səbəbləri vardı, məsələn, Osmanlı dövlətinin Avropada gedən yeniliklərdən uzaq qalmasını göstərmək olar. Mətbuatın ölkədə aparıcı qüvvə olduğunu nəzərə alsaq, onu Osmanlının çökmə səbəblərindən biri kimi göstərə bilərik. Mətbuatın Türkiyədə tarix səhnəsinə çıxışı aşağıdakı sıraya görə sistemləşdirilə bilər:

1. Türkiyədə xarici dildə yayınlanan qəzetlər;
2. Türkiyədə türkcə yayınlanan qəzetlər;
3. Rəsmi və yarı rəsmi qəzetlər;
4. Özəl qəzetlər.

Türkiyədə fransız dilində yayınlanan ilk qəzet məhz Fransız dövlətinin izniylə Fransanın Türkiyədəki səfirliyi tərəfindən 1795-ci ildə “Bulletin des Nouvelles” (Xəbərlər Bülleteni) adlı qəzet olmuşdur. Bu qəzetin əsas məqsədi Fransız inqilabını Türkiyədəki azlıqlara və türk xalqına anlatmaq idi. İstanbulda ikinci qəzet yenə Fransız səfirliyi tərəfindən 1796-cı ildə “Gazete Française de Constantinople” (İstanbulun fransız qəzeti) adıyla yayınlanmışdır. Daha sonra İzmirdə yayınlanan fransızca qəzetlər Türkiyədə xarici dildə yayınlanan ilk qəzetlər olmuşdur.

Türkiyədə türkcə ilk qəzetlər XIX əsrin ortalarından etibarən yayınlanmağa başlamışdır. Osmanlı İmperatorluğunda ilk qəzetlərin yayınlandığı dövəmləri türk ədəbiyyatında olduğu kimi, siyasi dövrlərin adları ilə də adlandırma bilərik. Belə ki, ilk türkcə qəzetlərin çıxdığı ildən etibarən ta XX əsrin başlarına qədər türk mətbuatını aşağıdakı dövrlərə bölmək olar:

1831-ci ildən “Kanun-i Esasi”nin (Konstitusiya) elan edildiyi 1876-cı ilə qədər -Tənzimat dövrü;

1876-1908-ci illər arası Birinci Məşrutıyyət və İstibdad dövrü;

1908-1918-ci illər arası İkinci Məşrutıyyət dövrü;

Türk dilində ilk qəzet 11 Noyabr 1831-ci ildə çıxan “Takvim-i Vakayi” dir (Hadisələrin təqvimi). Belə ki, ilk türkcə qəzet Avropada yayınlanan ilk dövrü mətbuatdan iki yüz il, Türkiyəyə mətbəenin gəlişindən 103 il sonra yayınlanmışdır. Lakin Osmanlı İmperatorluğunda ilk türkcə-ərəbcə qəzet, Misir valisi Qavalalı Mehmet Əli Paşa tərəfindən 20 Noyabr 1828-ci ildə Qahirədə yayınlanan “Vakayi-i Mısriye” (Misir Hadisələri) qəzetidir. Qəzetdə çıxan yazıların yarısından çoxu türkcə, yerdə qalanı isə ərəb dilində idi.

“Takvim-i Vakayi” ilk olduğu üçün fərqli bir xüsusiyyətə sahib idi. Qəzetdə daxili və xarici xəbərlərlə yanaşı, hərbi məsələlər, elm, din adamlarının təyini, ticarət və qiymətlərin verilməsi kimi altı bölmədən ibarət idi [2, s.176]. Getdikcə təkmilləşən qəzet Osmanlı əhalisinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq fransızca, ərəbcə, farsca, ermənicə və yunanca olaraq bir neçə dildə yayınlanırdı [1, s. 153]. Bu qəzet yenilikçi Osmanlı padşahı II Mahmudun təşəbbüsü ilə çıxarılır. Qəzetin adını da özü qoyan II Mahmud ilk sayının müqəddimə bölümündə: “Bu qəzet müqəddəs şəriətə və dövlət quruluşuna toxunmamaq şərtiylə, mənim iqtidarıma çox yardımcı olacaqdır” (“Takvim-i Vakayi”nin 1 sayısı) cümləsiylə qəzetin, dövlətin və millətin həyatında nə qədər önəmli olduğunu göstərmişdir. Fəqət onu da qeyd etmək lazımdır ki, Avropadan fərqli olaraq Türkiyədə çıxan ilk qəzetlər və daha sonra yayınlanan özəl qəzetlər belə dövlət nəzarəti altında olmuşdur. Bu da Türkiyədə Avropada olduğu qədər söz azadlığının yetərli olmadığından xəbər verir. “Takvim-i Vakayi” dövlətin rəsmi orqanı olmasına baxmayaraq senzuradan nəсібini alması mətbuata qarşı nəzarətin nə dərəcədə ciddi olduğunu göstərir. Əvvəlcə 1879-cu ildə, daha sonra 1891-ci ildə “Takvim-i Vakayi”nin yayınına ara verilir və I Məşrutıyyətin elanı ilə təkrar 1908-ci ildə nəşr olunmağa başlar və Osmanlı İmperatorluğunun çöküşünə qədər 1922-ci ildə son nömrəsini yayınlayaraq bağlanır. Qəzetin təkrar Cumhuriyyət dövründə adı dəyişdirilərək “Ceride-i Resmiye” (Rəsmi Qəzet) olur. 1928-ci ildə adının mahiyyəti qalmaq şərtiylə “Resmi Gazete” adı ilə nəşri davam etdirilir. “Takvim-i Vakayi”nin ən əsas xüsusiyyəti nəşr olunduğu dövrün bütün tarixi hadisələrini qeyd etməsidir.

1839-cu ildə II Mahmudun vəfatından sonra onun yerinə keçən Abdülməcrid Xan yenilikçi düşüncəyə sahib sadrazam Mustafa Rəşid Paşa ilə birlikdə Tənzimat fərmanını hazırlayır. Fərman 3 noyabr 1839-cu ildə rəsmi olaraq Gülxanə parkında oxunur və qəbul edilir. Bu fərmanla Osmanlı İmperatorluğu yeniləşməni rəsmən qəbul etdiyini bütün dünyaya göstərir. Tənzimat fərmanınının qəbulu ilə İmperatorluq əsrlərcə içində yaşadığı mədəniyyət dairəsindən çıxıb, mübarizədə olduğu başqa bir mədəniyyətin çəmbərinə girdiyini elan edir və onun bütün dəyərlərini qəbul edirdi [5, s.129]. Tənzimat fərmanınının qəbul edilməsindən sonra ölkədə sosial-siyasi həyat, mədəniyyət və təhsil sürətli bir şəkildə inkişaf etməyə başladı. Hərbi sahədə yeniliklər həyata keçirildi. Avropadan gətirilən hərbiçilərin təcrübəsindən istifadə edilərək tamamilə yeni ordu quruldu. Təhsildə reformlar edildi. Yeni məktəblər açıldı. Bunların başında hərbi və tibb məktəbləri dururdu. Tez- tez Avropadan gələn teatr truppaları oynadıqları oyunlarla xalqın zövqünü və düşüncələrini dəyişməyə nail olurdular. Tamaşaya

qoyulan bu əsərlərin xalq tərəfindən anlaşılması üçün əsərin xülasəsi oynanmadan öncə qəzetlərdə verilirdi. Qəzetlər xalqın maarifləndirilməsində önəmli bir vasitə halına gəlmişdi. Mustafa Rəşid Paşa da bu məsələyə ciddi diqqət yetirir, yeni özəl qəzetlərin çıxmasına imkan yaradırdı. Məhz ilk özəl qəzet onun himayə etdiyi İ.Şinasi tərəfindən çıxarılması da təsadüfi deyildir. M.Rəşid Paşa yenilikçi gənclərə böyük əhəmiyyət verirdi. Açılan yeni tərcümə mərkəzlərinə daha sadə və xalq dilinə yaxın bir dillə yazan gənclərin cəlb edilməsini tələb edirdi. Bu dövəmdə xalqın maariflənməsi əsas məsələ kimi qarşıya qoyulduğu üçün qəzetlər “gəzən məktəb” olaraq mühüm orqan idi. Çünkü yeniliyin yayılmasında və xalqın maarifləndirilməsində qəzetlərin də payı vardır. 1840-cı ildə çıxan “Ceride-i Havadis” (Xəbərlər qəzeti) ilk özəl qəzetdir. İlk nüsxələri satılmadığı üçün pulsuz paylanır. İlk əvvəl özəl qəzet fəaliyyətə başlamasına masına baxmayaraq daha sonra dövlətdən yardım aldığı üçün yarı rəsmi qəzet olaraq tanınır. William Churchill tərəfindən yayınlanan qəzet “Takvim-i Vakayi”dən fərqli olaraq “Ceride-i Havadis”də elm, əxlaq və hətta ədəbiyyata dair məqalələr yayınlanır.

“Ceride-i Havadis” Türkiyədə jurnalistika fəaliyyətini bir az daha genişlənməsinə səbəb olmuş, xalqın maariflənməsi yolunda bir çox işlər görmüşdür. İlk növbədə dildə sadələşməyə önəm verilmişdir. Teatr sənətinin önəmi, vətən sevgisi haqqındakı məqalələr türk oxucularının dünyada baş verən hadisələrə marağını oyatmağa çalışırdı. Krım hərbi əsnasında nəşr etdiyi əlavələrlə sahəsini daha da genişləndirir [5, s.147]. “Ceride-i Havadis” 1860-cı ilə qədər dövlətin də yardımı ilə nəşr olunur. Fəqət 1860-cı ildə güclü yazıçı dəstəsi ilə gələn “Tercüman-ı Ahval” (Əhvalımızın tərcüməçisi) qəzeti “Ceride-i Havadis”i kölgədə qoyur. Artıq oxunmayan bu qəzet bir müddət sonra öz özünə bağlanır.

Rəsmi qəzet olan “Takvim-i Vakayi”, yarı rəsmi qəzet olan “Ceride-i Havadis” qəzetləri türk mətbuat tarixində ilk türkcə qəzetlər olsa da, istər türk mətbuat tarixində, sosial siyasi həyatında, eləcə də türk ədəbiyyat tarixində bir dönüm nöqtəsi mahiyyətini daşıyan “Tercüman-ı Ahval” türk jurnalistikasının banisi sayılan Agah Əfəndi tərəfindən 21 Oktyabr 1860-cı ildə öz nəşrinə başlayır. Başda Şinasi olmaqla güclü yazarların toplandığı qəzet yayınladığı gündən etibarən, maarifləndirici və dövrünə görə dili daha sadə olduğu üçün xalq tərəfindən sevilirdi. İlk ədəbi və siyasi tənqidi yazılar, Türk ədəbiyyatı tarixində mühüm yeri olan İ.Şinasinin “Şair Evlenməsi” əsəri məhz bu qəzetdə yayınlanır. Qəzet 1866-cı ilə qədər nəşr olunur. Qəzetin bağlanma səbəbləri arasında Şinasinin Agah Əfəndi ilə arasının pozulduğu üçün ayrılması və 27 İyun 1862-ci ildə “Tasvir-i Efkər” (Fikirlərin ifadəsi) adlı özəl qəzeti çıxarmasıyla ətrafındakı yazarları bu qəzetdən ayırması olmuşdur. Ədəbi məqalələrlə yanaşı elmi yazıları ilə də qəzetin mövzu dairəsini genişləndirən İ.Şinasi ilk dəfə olaraq bu qəzetdə milliyət və məşrutçuluq məfhumlarını işlədir. Türk fikir və ədəbiyyat tarixinə N.Kamal kimi bir ədibi qazandırır. İstər “Tercüman-ı Ahval”, istərsə də “Tasvir-i Efkər” qəzetləri ölkənin siyasi tərbiyəsində, maariflənməsində mühüm rol oynamışdır. Şinasiyə görə qəzet əvvəla bir xalqın hüquq məsələsidir [5, s.211]. Bu qəzetlərlə yanaşı 1867-ci ildə “Muhbir” qəzeti çıxmağa başlayır. Məhz İ.Şinasi baş redaktoru və sahibi olduğu qəzetlərin fəaliyyəti nəticəsində Türk düşüncə tarixinə “Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti”ni, N.Kamalı və Ali Suavi

kimi mütəfəkkiri qazandırdı. “Muhbir” qəzetinin baş redaktoru olan Ali Suavi, İ.Şinasinin qoyduğu yolu davam etdirirdi. Dövlət işlərinə qarışması səbəbiylə qəzet qısa müddət sonra bağlanır. Fransada, İngiltərədə çıxan bu qəzet Mustafa Fazıl Paşanın maddi dəstəyi ilə 1867-1868-ci illərdə yayınlanır. Qəzet türk dilində olmaqla yanaşı, fransızca, ingiliscə, almanca və hətta ibrancə olaraq nəşr olunmuşdur. İstər “Tasvir-i Efkar”, istərsə də “Muhbir” və “Hürriyyət” qəzetləri xalqı daxili və xarici siyasətdən xəbərdar etməklə yanaşı təhlillər aparır, eləcə də tənqidi münasibətlərini bildirirdilər. Girit və digər məsələlərə qarşı tənqidi münasibətləri görə dövlət tərəfindən yayını dayandırılır.

Əhməd Mithat Efəndinin 1872-ci ildən etibarən çıxardığı “İbret” qəzeti də elmi və siyasi yazıları ilə xalqın diqqətini çəkmişdir. Qəzetin baş redaktoru olan N.Kamal yeni fikirlərini cəmiyyətə yaymağa çalışır. Onun “Vatan Yahut Silistre” əsəri də ilk dəfə olaraq bu qəzetdə yayınlanır. Böyük xalq kütləsinin marağına səbəb olan bu əsərin oynanmasından sonra qəzet dövlət tərəfindən bağlanır.

1866-cı ildə “Ayine-i Vatan” (Vətənin aynası), 1867-ci ildə “Muhip”(Dost) , “Utarit” (Merkuri), 1868-ci ildə “Terakki” (Tərəqqi), 1869-cu ildə “Mümeyyiz” (Yaxşını pisdən ayıran), “Vekayi’i Zaptiye” (Kriminal hadisələr), “Hadika” (Bağça), “Diyojen” (Yunan filosofunun adıdır, ilk mizah dərgisidir), 1870-ci ildə “Basiret”(Uzaq görünlik), “İbret”, “Asır”, “Memalik-i Mahrusa”(Böyük şəhərlər), “Hakayik’ul Vakayi”(Gərçək hadisələr), “Devir ve Bedir”, 1873-cü ildə “Hulasatü’l Efkar”(Fikirlərin xülasəsi), 1874-cü ildə “Medeniyet”, 1875-ci ildə “Sadakat”, “Vakit” kimi qəzet və jurnallar yayınlanır [4, s. 39]. Tənzimat dövrünün mətbuatına baxdığımızda Avropa qəzetlərindən bir sıra fərqli yönlərini görə bilərik. Belə ki, bu dövrdə Avropada yetişmiş jurnalist kadrların olmasına baxmayaraq, Türkiyədə qəzetlərdə ixtisaslı jurnalistlərin yerini ədəbiyyatçılar tuturdu. Avropa mətbuatında sosial və siyasi mövzulara ağırlıq verildiyi halda, Osmanlı mətbuatında mövzular ədəbiyyat ağırlıqlı idi. Avropada qəzetlər elm, texnika, xarici və daxili siyasət, iqtisadiyyat və sosial məsələlərin təhlilini verdiyi halda, Osmanlıda yeni ortaya çıxan qəzetlərdə bu məsələlər olduqca zəif işıqlandırılırdı. Fəqət Fransız inqilabından alınan ilhamla qəzetlər azad fikiri, demokratiyanı və parlamentar sistemi irəli sürür və müdafiə edirdilər. Bu mənada da Osmanlı mətbuatı Avropa mətbuatından ciddi şəkildə fərqlənirdi. Avropa mətbuatında söz azadlığı hökm sürdüyü, özəl qəzetlərin geniş yayıldığına baxmayaraq, Osmanlı mətbuatı dövlət nəzarətində idi. Qəzetlər özəl olmalarına baxmayaraq senzuranın qoyduğu qadağalar daha yeni yaranmağa başlayan mətbuatın söz azadlığını əlindən alırdı.

Hələ II Abdülhəmid taxta çıxdıqdan qısa müddət sonra 23 dekabr 1876-cı ildə “Kanun-i Esasi” (Konstitusiya) hazırlanır və qəbul edilir. Konstitusiyada mətbuata da yer verilərək “Mətbuat qanun dairəsində sərbəstdir” müddəası gətirilir. Konstitusiyanın qəbulundan üç ay sonra, yəni 19 mart 1877-ci ildə “Meclis-i Mebusan” (Milli Məclis) toplanır. Beləliklə I Məşrutə dövrü başlayır. Bu dövrdə mətbuatda mövzu dairəsi genişlənir. Öncədən bağlanan qəzetlər yenidən açıldı, sürgünə göndərilən və tutulan ədiblər azad edildi. Fəqət buna baxmayaraq türk mətbuatında mizah banisi kimi tanınan Teodor Kasap “Hayal” (Xəyal) qəzetində konstitusiyada mətbuata dair yer alan maddəsinə əl ayağı zəncirə vurulmuş Qaragöz

xalq qəhrəmanının illüstrasiyasını verdiyi üçün üç il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir. Belə ki, mətbuat azadlığı kısa sürür. Hələ bu dövrdə başlayan Osmanlı-rus müharibəsi nəticəsində Konstitusiyanın 113-cü maddəsinə əsaslanaraq ölkədə hərbi vəziyyət elan edir. Parlamentar sistemə keçilməsinin daha erkən olduğunu və Konstitusiyanın şəriətlə ziddiyyət təşkil etdiyini irəli sürərək, 14 fevral 1878-ci ildə Milli Məclisin fəaliyyətini dayandırır. Bu tarixdən etibarən, I Məşrutə dövrü bitir və İstibdad dövrü başlayır. İstibdad dövrü 1908-ci il II Məşrutənin elan edilməsinə qədər davam edir.

İstibdad dövründə əsas qəzetlərdən biri olan və Ə.M.Əfəndinin baş redaktoru olduğu “Tercüman-ı Hakikat” qəzeti, 8 İyul 1878-ci il tarixindən etibarən çıxmağa başlayır. Ş.Saminin baş redaktoru olduğu “Sabah” qəzeti 1876-cı ildə yayınlanmağa başlar. Daha sonra 1882-ci ildə Mihran Əfəndi “Sabah” qəzetini alır. “Sabah” qəzetinin ən güclü rəqibi o dövəmdə çıxan “İkdam” (Əzmlə çalışmaq, irəliləmək) qəzeti idi. Türkcülük cərəyanının lokomatifi olan və Ə.Cövdətin baş redaktoru olduğu “İkdam” qəzeti “Siyasi türk qəzeti” de-viziylə çıxırdı. İstibdad dövrünün gətirdiyi qadağalar qəzet nəşrlərinin sayına da ciddi təsir etmişdi. Belə ki, senzuralar artıq qəzeti xalqın maarifləndirmə orqanı olmaqdan çıxmışdı. Bu səbəblə də qəzetdən ziyadə bu dövrdə məcmuələr daha üstün tutulurdu. Sosial-siyasi məsələlərə toxunmadan sənət nümunələrinin yer aldığı məcmuələr belə ciddi nəzarət altında idi. Bu məcmuələrin başında 1891-ci ildə yayınlanan “Servet-i Fünun” (Fənlər xəzinəsi) jurnalı gəlirdi. Türk ədəbiyyatında mühüm yerə sahib olan “Sərvəti-fünun” jurnalı ətrafında dövrünün ən güclü ədiblərini toplar və “Edebiyat-ı Cedide” (Yeni ədəbiyyat) və “Fecr-i Ati” (Gələcəyin şəfəqi) cərəyanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

İstibdad dövründə Avropada çıxan türk qəzetləri də türk mətbuatının inkişafında müstəsna rol oynamışdır. “Meşveret”, “Ezan”, “Məzan”, “Osmanlı” söz azadlığın tərənnüm edən qəzetlər olmuşlar.

24 İyul 1908-ci ildə II Abdülhamid taxtdan endirilir və II Məşrutə elan edilir. İstibdad dövrünün ağır basqısı yerini söz azadlığına buraxır. İllərdən bəri ilk dəfə olaraq qəzetlər senzurasız çıxmağa başlayır. Az bir vaxtda ölkədə qəzet sayı 4-5-dən 350-yə çıxdı. Hətta 1913-cü ildə bu say bir az da artaraq 389 olur. Bu qəzetlər müəyyən siyasi idealogiyayı təmsil edirdi [3, s.268-269].

İttihat və Tərəqqi Cəmiyyətinin əsas yayın orqanları “Tanin” (Cingilti) və “Şurayı Ümmet” olur. “Tanin” qəzetinin yazarları Hüseyin Cahit Yalçın, Təvfik Fikrət və Hüseyin Kazım idi. Bu yazarlar ideya olaraq Avropalılışma tərəftarları idi. Türkcülük, Qərbçilik idealogiyaları ilə birlikdə İslamçılıq idealogiyası da çox güclü idi. Bu idealogiyayı tərənnüm edən mütəfəkkirlər Babanzadə Əhməd Naim, İstiqlal şairi Mehmet Akif, yayın orqanları isə “Sırat-ı Müstakim”, (daha sonra adı dəyişdirilərək “Sebilürreşad” olaraq davam etdirilir) “Beyan-ül Hak” məcmuəsi idi.

Türkcülük düşüncəsini Osmanlı millətçiliyi deyil, sırf türk millətçiliyi olaraq görən Z.Gökəlpın başçılığı ilə “Türk Yurdu” və “Yeni Məcmuə” kimi jurnallar da çıxmağa başlayır. Beləliklə II Məşrutə elan edildikdən yeddi ay sonra ölkədəki qəzet və jurnalların sayı 730-a çıxır [3, s. 87] .

Mətbuatda müxtəlif kateqoriyalı nəşrlərə də yer verilir. Mizah qəzetləri sırasına “Kalem” və “Cem” kimi qəzetlər əlavə olunur. Qadınlar üçün “Mehasin” (Gözəlliklər), “Demet” (Gül dəstəsi), “Kadınlar dünyası” və “Kadın”, uşaqlar üçün isə “Arkadaş” (Yoldaş), “Talebe”, “Muallim”, “Çocuk Yurdu” kimi jurnallar nəşr olunurdu. Digər fikir cərəyanları qədər təsirli və güclü olmasa da sosialist dünya görüşünü müdafiə edən “Gəvə”, “İştirak”, “İnsaniyyət”, “Sosialist” və “Mədəniyyət” kimi sol fikirli qəzet və jurnallar da yayınlanır [2, s.327].

Nəticə.Yenilik axtarışları içində olan Osmanlı Dövləti Tənzimat fərmanının qəbul edildiyi illərdən başlayaraq ölkədə yeniliyi məhz mətbuat sayəsində yayır. Xalqın maarifləndirilməsi məsələsi qəzetin əsas vəzifələrindən biri halına gəlir. Bu gün bu qəzetləri tədqiq edərkən XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər Türkiyədə baş verən bütün tarixi hadisələr, sosial həyat, iqtisadiyyat, siyasət, ədəbiyyat və mədəniyyət haqqında doğru və obyektiv fikir əldə edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ertuğ, H. R. (1970). Basın ve yayın hareketleri tarihi, c.1. İstanbul: Yenilik Basımevi.
2. İnuğur, N. (2005). Basın ve yayın tarihi. İstanbul: Der Yayınları.
3. Koloğlu, O. (t.y.). Osmanlı basını: içeriği ve rejimi, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, (c. 1, s. 68-93), İstanbul: İletişim Yayınları.
4. Nüzhet, Selim (1931). Türk gazeteciliği (1831-1931). İstanbul: Devlet Matbaası.
5. Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988). 19 uncu Asır Türk edebiyatı tarihi, İstanbul: Çağlayan Kitabevi

Abstract

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE TURKISH PRESS

Seriyye GUNDOĞDU

Ph.D. on filology, Institute of Eastern studies of ANAS

Keywords: Ottoman Empire, Europe, newspapers, ideology, press

The delay of establishing printing houses in the Ottoman Empire influenced the development and creation of press. According to the socio-political requirements the themes in magazines and journals were changed. In Tanzimat period the press were developed while in the period of despotism it took silent position. During the proclaim of II Constitutional Monarchy the number of journales and magazines were increased. At the same time press turned to the body of different ideologies. Finally, the newspapers played an important role in the process of creation of ideological and literary movement.

Резюме
ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТУРЕЦКОЙ ПРЕССЫ

Сария Гюндогду

д.фил. по филологии, Институт Востоковедения, НАНА

Ключевые слова: Османская Империя, Европа, газета, идеология, пресса

В статье отмечается, что после принятия решения о переходе к танзиматским реформам в Османской Империи новизна в стране начала распространяться благодаря прессы. Газета становится одним из главных средств для повышения образовательного уровня народа.

AMEA-nın MƏRKƏZİ ELMİ KİTABXANASI - GƏLƏCƏYİN KİTABXANASI KİMİ

Aygün SƏFƏROVA

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Kitabxana-xidmət şöbəsinin müdürü

Rəyçi: t.f.d., Şəfəq İslamova

Açar sözlər: AMEA, Mərkəzi Elmi Kitabxana, gələcəyin kitabxanası, elektron kitabxana, universal əlaqələndirilmiş elektron kataloq, milli rəqəmsal yaddaş, MARC 21 standartı

Giriş. Məqalədə ənənəvi kitabxana ilə elektron kitabxananın fərqli və oxşar cəhətləri göstərilmiş, gələcəyin kitabxanası və ya informasiya mərkəzi yaratmaq üçün vacib amillər qeyd edilmiş, AMEA MEK-in keçmişi və bu günkü fəaliyyəti haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Sonda AMEA MEK-in gələcəyin kitabxanasına çevrilmək üçün qarşıya qoyulan məqsədlər sadalanmışdır.

Müasir dünya kitabxanaşünaslığında kitabxanalar cəmiyyətdə elmə, informasiyaya, mədəniyyətə, təhsilə və tərbiyəyə xidmət edən institut kimi qiymətləndirilir.

Dünya kitabxanaşünaslığında olduğu kimi, bir çox ölkələrin kitabxana işi haqqında qəbul etdikləri qanunlarda kitabxanalar institut adlandırılır, mədəniyyətin mühüm sahəsi kimi onların qarşısında çox böyük sosial vəzifələr qoyulur. Belə qanunlara misal olaraq Azərbaycan Milli Məclisinin 1998-ci ildə qəbul etdiyi “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu göstərə bilərik. Qanunda göstərilir: “Kitabxana – elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil və tərbiyə müəssisəsi kimi çap əsərlərini və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli istifadəsini təşkil edən, cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur” [1, səh-1].

Müstəqil, suveren, demokratik Azərbaycan dövlətinin digər sahələrdə olduğu kimi kitabxana işi sahəsində də özünəməxsus siyasəti vardır. Bu siyasətin əsasında dünya şöhrətli dövlət xadimi, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin: “Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir. Ona görə də kitabxanaya daimi hörmət xalqımızın mənəviyyatını nümayiş etdirən amillərdən biridir” kəlamı durur [2, səh-235].

Kitabxana işi sahəsində dövlətin vəzifələrinə isə kitabxana işinin avtomatlaşdırılması və kitabxana fondlarının tədricən müasir informasiya daşıyıcılarına köçürülməsi, elektron mübadilə sistemlərindən (internet və s.) istifadə və milli fondların həmin sistemlərdə əks olunması; xarici ölkə kitabxanalarında saxlanılan, milli sərvət hesab olunan nadir kitabların və əlyazmaların (imkan olmadıqda surətlərinin) Azərbaycan Respublikasına qaytarılmasının təmin olunması; dövlət kitabxana binalarının tikilməsi, əsaslı təmiri, dövlət kitabxanalarının müasir avadanlıq və texniki vasitələrlə təchiz edilməsi və s. aiddir.

Zəngin və qədim mədəniyyətə malik olan Azərbaycan dünya sivilizasiyasının ən qədim ocaqlarından biridir. Azərbaycanda hələ çox qədim dövrlərdə dünya mədəniyyəti xəzinəsinin

qiymətli incilərindən sayılan çoxlu milli-mənəvi dəyərlər yaranmışdır. Elektron informasiya əsrinin tələbləri, internet və informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin qurulması, dünya informasiya mühitinə qovuşmaq kimi problemlərlə üzləşən bu günün Azərbaycanı başqa dövlətlərdən geridə qalmamağa çalışır. İnformasiya blokadasını parçalayaraq dünyanın elektron informasiya magistrallarında inamla irəliləyən doğma respublikamızda da bu sahədə artıq əhəmiyyətli işlər görülmüş, nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Milli informasiya ehtiyatları iki tərkib hissədən ibarətdir:

1. Uzun əsrlərdən indiki dövrümüzdə qədər formalaşmış ənənəvi nümunələri (əlyazmalar, çap materialları, heykəltəraşlıq, rəssamlıq və memarlıq nümunələri, kino və videofilmlər, audiodizaynlar və s.);

2. Elektron daşıyıcılara köçürülmüş bütün versiyalar (rəqəmləşdirilmiş informasiya obyekti olan bütün formalar).

Ənənəvi əlyazmalar, çap kitabları və digər kağız sənədlərin mühafizəsi və istifadəsi bir çox nəsillərin tədqiqat və təcrübəsi sayəsində yaxşı mənimsənilmişdir. Belə ki, kağız üzərində olan informasiya mənbələri dövlət və şəxsi kitabxanalarda, muzey və arxivlərdə toplanmış, onların mühafizəsi, istifadəsi, təbliği və s. məsələlər mərkəzləşdirilmiş qaydada həll edilmişdir. Bir kənddə, rayonda və şəhərdə olmayan hər hansı bir kitab KAA vasitəsilə gətirilərək oxucusuna çatdırılırdı. Lakin indi ənənəvi kitabxanalarda yaranmış şərait bu zəngin mədəni sərvətdən istifadəni çətinləşdirir. Bununla yanaşı, ənənəvi formada olan informasiya ehtiyatlarının - çap əsərlərinin həcmi, onların vahid məkanda toplanmaması, mühafizəsi, axtarışı, təbliği, coğrafi mühiti və bir sıra başqa çətinliklər bu zəngin xəzinədən səmərəli istifadə edilməsinə imkan vermir. İndi bəşəriyyətin qarşısında duran bu fundamental məsələnin həlli – bu günə qədər kağız formasında olan külli miqdarda məlumatların müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməklə elektron daşıyıcılarına çevrilməsindən ibarətdir. Elektron kitabxanalarla ənənəvi kitabxanaların həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri var. Fərqlər : informasiya daşıyıcısına, tərkibinə; informasiya məhsulunun formalaşmasının texnoloji proseslərinə, mühafizə və təqdim etmə üsullarına; istifadəçilərə göstərilən xidmətin məqsədinin xarakteri və həlli yollarına; hüquqi və struktur asılılığına; informasiya daşıyıcısının sürətini çıxarmaq və yaymaq hüququna; informasiya resurslarından istifadə üsullarına və s. görədir. Bu fərqli cəhətlərin siyahısını davam etdirmək də olar.

Oxşar cəhətlərə gəldikdə isə demək olar ki, onlar bir-birini tamamlayır. İnkişaf etmiş kitabxanalar internetdə öz veb-saytları ilə təmsil olunur, informasiya resurslarını maşınla oxunan yazı formasına çevirərək şəbəkəyə çıxır, xidmət sahələrində avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə edirlər. Elektron kitabxanalar öz növbəsində ənənəvi kitabxanalarda olduğu kimi professional kitabxana-informasiya mütəxəssisinin təcrübəsindən, eyni zamanda kitabxana sahəsində mövcud olan beynəlxalq standartların tələblərindən geniş surətdə istifadə edirlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hər iki - ənənəvi və elektron kitabxana özünün hüquqi, təşkilati və texnoloji yaxınlıq xüsusiyyətlərinə baxmayaraq cəmiyyətinin müxtəlif informasiya infrastrukturudur və onlara xas olan problemlərin həllinə də differensial baxılmalıdır.

Baxmayaraq ki, milli informasiya ehtiyatlarının hər iki tərkib hissəsi - ənənəvi və elektron forması yanaşı yaşayır və inkişaf edir, gələcəkdə isə, onların daha geniş miqyasda elektron formaya çevrilməsi labüddür. Hazırda informasiyanın elektron forması daha etibarlıdır və sənədləri kompakt qorumağa, yaymağa, onlardan istənilən formada istifadə etməyə imkan verir. Beləliklə, informasiyanın elektron formada təqdim edilməsi, elektron sənədlərin yaranması, elektron nəşrlərin meydana gəlməsi, müxtəlif elektron kolleksiyaların və elektron kitabxanaların artması – günün dəbi yox, tələbatıdır. Aydınır ki, bu məsələ ümummilli, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bu məsələlərin arzu edilən şəkildə həll olunması, bu sahədə investisiya qoyuluşu, informasiya texnologiyaları üçün həm nəzəri, həm də təcrübi biliklərə malik olan mütəxəssislərin yetişdirilməsi və mövcud qüvvələrin birgə fəaliyyəti ilə şərtlənir.

Gələcəyin elektron kitabxanası və ya informasiya mərkəzi dedikdə aşağıda sadalananlar nəzərdə tutulur:

- ❖ tam şəkildə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi;
- ❖ ənənəvi (kağız) vasitələrdən Rəqəmsal Resurslara keçid;
- ❖ yüksək səviyyədə təmin edilmiş İstifadəçi (oxucu) rahatlığı;
- ❖ sağlam “istifadəçi – kitabxana resurs” əlaqəsi;
- ❖ məkan məhdudiyyətsiz Kitabxana/İnformasiya Mərkəzləri;
- ❖ asan tapılan, rahat əlçatan resurs zənginliyi;
- ❖ dünya kitabxanaları sisteminə inteqrasiya imkanı.

Universal əlaqələndirilmiş elektron kataloq gələcəyin kitabxana-informasiya mərkəzləri üçün təməl şərtidir. Universal əlaqələndirilmiş elektron kataloq nədir?

Universal kataloq sistemi-Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərinin malik olduqları resursların (kitab, əlyazma, səsyazma, not, xəritə və digər informasiya formalarının) kataloq təsvirlərinin vahid qaydalar əsasında işlənməsidir. Dünya Kitabxana Sistemi zəncirində bir həlqəyə çevrilmək üçün universal və eyni zamanda əlaqələndirilmiş kataloq sisteminə keçid zəruridir. Əlaqələndirilmiş kataloq sistemi dedikdə Kitabxana-Resurs Mərkəzləri arasında bibliografik təsvirlərin mübadilə mümkünlüyü nəzərdə tutulur.

Gələcəyin kitabxanası mütləq MARC 21 standartına keçid etməlidir. MARC 21 standartına keçidin texniki məqamları aşağıdakılardır: [3]

- konvertasiya mümkündür. Bunun üçün xüsusi Konvertasiya proqramları var. Lakin istənilən konvertasiya zaman və səy tələb edir;
- keçid vaxtında aparılmalıdır. Bu sistemə keçid nə qədər gec başlayarsa bir o qədər çətin və bahalı olar;
- transliterasiya problemləri həll edilməlidir;
- Amerikanın Konqres Kitabxanasının müvafiq təlimatları əsas götürülməlidir. Məs. UNIMARC to MARC 21 Conversion Specifications;

Fərqli formatların hər birinin konvertasiyasına fərdi yanaşılmalıdır. Müasir tipli kitabxana informasiya cəmiyyətinin atributudur. Fəaliyyətini doğru istiqamətdə qurmuş kitabxanalar isə XXI əsrin ən dəyərli informasiya mənbələridir.

Respublikamızda milli və dünya əhəmiyyətli elmi nəşrlərin zəngin fondlarına malik olan ən iri, universal təmayüllü, aparıcı elmi kitabxana Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Mərkəzi Kitabxanası hesab olunur.

Mərkəzi Elmi Kitabxana 1924-cü ildə Azərbaycanın görkəmli ziyalıları Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Tağı Şahbazi, Hənəfi Zeynallı və başqalarının təşəbbüsü və yaxından köməyi ilə “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin nəzdində Biblioqrafik büro kimi fəaliyyətə başlayıb. 1923-cü ildə “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin keçirdiyi iclasda kitabxananın yaradılması haqqında qərar qəbul edilir və həmin vaxtdan Cəmiyyətin nəzdində Elmi Kitabxana fəaliyyətə başlayır. 1945-ci ildə Azərbaycanda müstəqil Elmlər Akademiyasının yaradılması ilə əlaqədar Mərkəzi Elmi Kitabxananın tarixində yeni inkişaf mərhələsi başlanır. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası 1963-1984-cü illərdə Əsaslı Kitabxana adını daşımışdır. Əsaslı Kitabxana 1984-cü ildən Mərkəzi Elmi Kitabxana adlanır. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə əsaslı inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş AMEA Nizamnaməsinin 5-ci maddəsinin 54-cü bəndinə əsasən Mərkəzi Elmi Kitabxana elmi müəssisə statusu almışdır.

90 illik fəaliyyəti dövründə ölkəmizin ən iri kitabxana-informasiya müəssisələrindən birinə çevrilərək elmin inkişafında, elmi kadrların yetişdirilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Azərbaycanda təbiət, texniki və humanitar elmlər üzrə ən iri kitabxana sayılan AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası dünya xalqlarının 50-dən çox dilində 3 milyon nüsxəyədək ədəbiyyat saxlayan zəngin, universal kitab fonduna malikdir.

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxana 1993-cü ildə Beynəlxalq Kitabxana Assosiasiyaları Federasiyasının (International Federation of Associations and Institutions) üzvü seçilib. 2012-ci ildə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası Avropa Şurası yanında Elmi Kitabxanalar Assosiasiyasının tamhüquqlu üzvlüyünə qəbul edilmişdir. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kitabxanalar arasında bu təşkilata üzv olan ilk kitabxanadır.

Mərkəzi Elmi Kitabxana respublikada beynəlxalq kitab mübadiləsi mərkəzidir. AMEA MEK ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir Ərəb Respublikası, MDB dövlətləri və digər ölkələrin təşkilatları ilə əlaqə yaradaraq ədəbiyyat və informasiya mübadiləsi aparır. Ölkələr arasında ABŞ partnyor sayına görə 1-ci yeri tutur. Partnyorlar sırasında Konqres Kitabxanası, Miçiqan Universiteti, Kaliforniya Universiteti, İllions Universitetinin kitabxanalarının adlarını çəkmək olar. Həmçinin Avropa ölkələri – London Coğrafiya İnstitutu, Asiya Cəmiyyəti, İngiltərənin Britaniya muzeyi, Parisdə Milli Kitabxana, Hamburqda Zoologiya İnstitutu, Tokio şəhərində yerləşən Yaponiyanın Zəlzələ Araşdırmalar İnstitutu, Riyaziyyat İnstitutunun Kitabxanası və digərləri ilə kitab mübadiləsi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir [4, səh-111].

2014-cü il may ayının 5-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Mərkəzi Kitabxanasının yeni binasının açılışı olmuşdur [5].

Mərkəzi Kitabxananın yeni binası Prezident İlham Əliyevin 2011-ci il 29 aprel tarixli

Sərəncamına əsasən tikilmişdir. Həmin ilin noyabrında dövlətimizin başçısı kitabxananın yeni binasının təməlini qoymuşdur. Yeni binanın tikintisi üçün ilkin olaraq Prezidentin ehtiyat fondundan 2 milyon manat vəsait ayrılmışdır. İnşaat işlərinin başa çatdırılması üçün 2011-2013-cü illərdə Nazirlər Kabinetinin sərəncamları əsasında ümumilikdə 34 milyon manatdan çox vəsait xərclənmişdir. “Akademiya şəhərciyi”ndə tikilmiş yeni binanın ümumi sahəsi 28 min kvadratmetrdən çoxdur. Altımərtəbəli yeni bina orijinal layihəsi və müasirliyi ilə diqqəti cəlb edir. İnşaat işlərində yerli və beynəlxalq memarlığın ən qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunmuşdur. Binanın girişində ulu öndər Heydər Əliyevin büstü qoyulmuşdur.

Dövlətimizin başçısının tapşırığına əsasən Mərkəzi Kitabxanada ən son elmi-texniki yeniliklərə əsaslanan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi xüsusi diqqətdə saxlanılmışdır. Prezident İlham Əliyevə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasının ilk oxucu kartı təqdim edilmişdir.

Kitabxanaya üzv olmaq istəyənlərə oxucu bileti avtomatik qaydada təqdim edilir. Ölkəmizin kitabxanaçılıq tarixində ən müasir avadanlıq və sistemlər ilk dəfə məhz bu kitabxanada tətbiq olunmuşdur. Girişdəki elektron köşklərdə kitabxananın strukturu, hər bir mərtəbənin sxemi, müxtəlif bölmələrin yerləşdiyi mərtəbələr, kitablar o cümlədən fonda yeni daxil olan nəşrlər barədə müfəssəl məlumat almaq mümkündür. Kitabxananın bütün mərtəbələrində quraşdırılan monitorlarda fonda daxil olan ən son yeniliklər barədə dolğun məlumatlar əksini tapmışdır. Burada kitabların sifarişi də elektron qaydada aparılır.

Kitabxanada 300 kompüter quraşdırılmışdır. Server vasitəsilə sistemə qoşulan kompüterlər vahid şəbəkə təşkil edir və müvafiq tələblərə uyğun müasir proqramlarla təchiz edilmişdir. Bu da abunə haqqını ödəmək şərti ilə dünyanın aparıcı kitabxana resurslarına qoşulmaq imkanı yaradır.

Mərkəzi Kitabxananın yeni binasındakı 14 oxu zalında 1000-dən çox oxucunun eyni vaxtda elektron və çap məhsullarından istifadə etmək imkanı olacaqdır. Bilavasitə Akademiya işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş abunə xidmətlərindən 80 oxucu eyni zamanda yararlanı biləcəkdir. Ölkəmizin müxtəlif guşələrində yaşayan virtual abunəçilərin sorğularının cavablandırılması üçün də burada hər cür şərait yaradılmışdır.

Yeni binada kitab fondunun ənənəvi qaydada zənginləşdirilməsi ilə yanaşı, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kitabxana, fond, muzey, orta məktəblər, ali təhsil ocaqları, elmi tədqiqat institutları, media qurumları, arxivlər, şəxsi kolleksiyalar, yaradıcılıq ittifaqlarının fondları, dövlət foto arxivi, həmçinin dünya muzeyləri, sərgi salonları və elmi tədqiqat mərkəzlərində Azərbaycana aid müxtəlif məlumatlar, incəsənət nümunələri, əlyazmalar, eksponat və sənədlərin elektron kataloqu yaradılacaq və sistemləşdirilərək “Milli rəqəmsal yaddaş” bazasına daxil ediləcəkdir.

Yeni binada Mərkəzi Kitabxana ilə yanaşı, İnformasiya Resursları Mərkəzi də fəaliyyət göstərəcəkdir. Hər iki qurumun başlıca məqsədi yüksək səviyyəli elmi araşdırmaların aparılması üçün müasir informasiya bazasını təmin etməkdən ibarətdir.

2014-cü ilin sonundan başlayaraq AMEA MEK köhnə ünvanından yeni binasına köçürülür [9]. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əsas binasında yerləşən köhnə

kitabxanadan yeni Mərkəzi Elmi Kitabxanaya kitabların köçürülməsi işi müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. Kitabxananın işçi personalından ibarət qrup xüsusi nəzarət altında, təlimata uyğun olaraq kitabları müvafiq fonda görə ayırmış və qeydiyyatını aparmışlar. Digər bir qrup isə köhnəlmiş kitabların bərpa olunmasını təşkil etmiş, onlara yeni inventar kodları və elektron çiplər vurularaq yeni binaya aparılması prosesini davam etdirmişdir.

Akademianın struktur bölməsi kimi fəaliyyət göstərən Mərkəzi Kitabxana kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq, kitab tarixi və informasiyalaşdırma sahəsində fəaliyyət göstərir. Bu zəngin tarixə malik elm və mədəniyyət ocağı AMEA sistemində aparılan bütün kompleks və sahəvi problemlər üzrə ixtisaslaşdırılmış məlumat-informasiya mərkəzi və ölkə miqyasında baş elmi-texniki informasiya müəssisəsidir.

Azərbaycanın informasiya resurslarının dünya informasiya məkanına inteqrasiyası qəbul edilmiş dövlət proqramlarının qoyduqları vəzifələr çərçivəsində ölkə maraqlarına cavab verən addımdır. Bu addımın atılması üçün MARC 21 formatına keçid zəruridir. Keçid kitabxana-informasiya, yüksək kommunikasiya texnologiyaları, akademik qurumlar və təhsil müəssisələri, maliyyə qanunvericilik, icra və başqa strukturları təmsil edən mütəxəssislərdən formalaşdırılmış multidissiplinar işçi qrup tərəfindən həyata keçirilməli və vahid mərkəzdən əlaqələndirilməlidir. Keçidin icraçıları universal əlaqələndirilmiş elektron kataloq əsasında çalışan kitabxana-informasiya mərkəzləri olmalıdır.

Gələcəyin Vahid İnformasiya Sistemində iştirak etmək istəyən istənilən kitabxana-resurs mərkəzi Universal Elektron Kataloq sistemini tətbiq etməlidir. Bu kataloq formatları sırasında optimal olan MARC 21 standartıdır.

AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının-Gələcəyin Kitabxanasına çevrilmək iddiası var və bu səbəbdən də öz resurslarının Kataloq sistemində MARC 21 standartını tətbiq etməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT:

1. “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu //Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya . – 1999 . –№1 . –s.3-17.
2. Xələfov, A.A. Kitabxanaşünaslığa giriş: III hissə: Kitabxana işi haqqında təlim . – B., 2003 . -310 s.
3. “Azərbaycan kitabxana-informasiya sistemində elektron kataloq və MARC 21 mövzusunda dəyirmi masa keçirilib”.science.gov.az.,14.07.2014, <http://www.science.gov.az/az/index.php?id=7486>
4. “Mərkəzi Elmi Kitabxananın köçü hələ də bitməyib”. modern.az saytı,05.01.2015, <http://modern.az/articles/70023/1>
5. “Prezident İlham Əliyev AMEA Mərkəzi Kitabxanasının Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzinin yeni binasının açılışında iştirak edib. Milli.az xəber portalı. <http://news.milli.az/politics/265660/html>

Abstract

**CENTRAL SCIENTIFIC LIBRARY OF ANAS AS A LIBRARY
OF THE FUTURE**

Aygun SAFAROVA

Chair of department of Central Scientific Library of ANAS

Keywords: ANAS, Central Scientific Library, an electronic library of the future, universally related electronic catalog, the national digital memory, Standart MARC

The article illustrates the differences and similarities between the traditional and electronic library. The electronic library of the future and the key points of establishing the information center have been focused on and the information about past and current activities of ANAS CSL has been represented. The targets for making ANAS CSL the library of the future have been listed in the end.

Резюме

НАНА ЦНБ КАК БИБЛИОТЕКА БУДУЩЕГО

Айгюн САФАРОВА

Руководитель отдела Услуг в Библиотеке-НАНА ЦНБ

Ключевые слова: НАНА Центральная Научная Библиотека, электронная библиотека будущего, универсально связанный электронный каталог, национальная цифровая память, Стандарт MARC 21

В статье были показаны различия и сходства между традиционной и электронной библиотекой, а также указаны важные ключевые моменты создания электронной библиотеки или информационного центра будущего, было представлено информация о прошлых и текущих деятельности НАНА ЦНБ. В конце были перечислены дальнейшие цели создания библиотеки будущего, которую поставил перед собой НАНА ЦНБ.

CON STEYNBEK YARADICILIĞININ ƏDƏBİ-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elyanə QASIMOVA

Azərbaycan Universiteti magistr

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ülviyyə Məmmədova

Açar sözlər: Con Steynbekin yaradıcılığı, Con Steynbekin əsərlərindəki xarakterlər, Con Steynbekin yaradıcılığında insan amili, Amerika cəmiyyəti, cəmiyyətin qanunları, Amerika xalqı

Müharibələr hər zaman ölkələrin, insanların həyatında dərin sağalmaz, mənfi izlər buraxmışlar. Birinci Dünya Müharibəsinin Amerika iqtisadiyyatına vurduğu ziyanın mənfi nəticələri isə, işsizliyin yaranmasında, ölkənin hər tərəfindən gələn miqrantların böyük şəhərlərdə ucuz işçi qüvvəsinə çevrilməsində özünü göstərdi. İyirminci əsrin otuz və qırxıncı illərində Amerika ədəbiyyatında öz əksini tapan əsas mövzular ölkədə baş verən və uzun müddət xalq üçün böyük çətinliklər yaradan müharibələr ilə bağlı idi. Ernest Miller Hemenquey, Frensiz Skot Fitzecerald və digər yazıçılar kimi Con Steynbekin də yaradıcılığında bu hadisələrin əksi əsas yer tuturdu. Ölkənin həyatında baş verən bu dəyişikliklərdə və xalqın acınacaqlı vəziyyətində onlara doğru yolu göstərmək isə, hər bir yazıçının borcudur. Bir çox Amerikalı yazıçı öz əsərləri ilə xalqı mübarizəyə ruhlandırır və onlarda gələcək üçün ümid yolları açırdılar. Yaradıcılığında müxtəlif təbəqələrin xarakterlərini yaradan və onların cəmiyyət ilə müxtəlif əlaqələrini göstərən Con Steynbek bu yazıçılardandır. Con Steynbek yaradıcılığında Amerika xalqının həyatının dərinliklərinə öz qələmi ilə nüfuz edərək oxucusuna əsl Amerika həqiqətlərini çatdırmışdır. Hər əsərində Steynbek xalq üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə toxunmuşdur.

Steynbek cəmiyyətdə və Amerika ədəbiyyatında səs - küyə səbəb olan ilk əsəri “Qəzəb salxımı” romanıdır [1, səh 5]. “Qəzəb salxımı” romanı bir çox təbəqələr tərəfindən tənqiddə məruz qalmasına baxmayaraq əhali arasında ən çox oxunan əsər olmuşdur. Niyə görə Qəzəb salxımı romanı tənqid olunmuşdu? Çünki, əsər varlı təbəqənin mənafeyinə zidd idi və oxucularda inqilab əhval-ruhiyyəsi yaradırdı. “Qızıl fincan”, “Lacivərd örüş”, “Gözəgörünməz Allaha”, əsərləri “Qəzəb salxımı” romanı qədər yüksək zirvəyə qalxa bilməmişdi.

Con Steynbek əsərlərində müxtəlif təbəqələrin obrazını yaratmışdır. Varlı torpaq sahiblərinin, fermerlərin, miqrantların, orta təbəqənin, səfillərin, tacirlərin və s, obrazlarını yaratmışdır. [2, səh 8] Əsərlərində müxtəlif təbəqələrin cəmiyyətdəki yerini, cəmiyyətin onlara təsirini əks etdirməklə Con Steynbek insanların arzularının cəmiyyətin qanunları və şərtlərilə zidiyyətini göz önünə çəkmişdir. O, yaratdığı xarakterlər ilə hər əsərində cəmiyyətdə göz önündə olan lakin, insanların həyatda görmədiyi və mübarizə

aparmadığı problemləri oxucularına çatdırmışdır. “Siçanlar və İnsanlar” povestində biz bunu, Corcun öz dostunu xilas etmək üçün, onu qurban verməsində görə bilərik. Corc anlayır ki, dostu adam öldürüb, amma hüququ cəhətdən onu xilas etmək olar, çünki dostu xəstədir. Amma Köli onu öldürəcək, işgəncə verəcək buna görə də, onu öldürərək xilas edir.

Con Steynbek yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də, Amerika təbəətinin əsrarəngiz təsviridir. O, anadan olduğu Salinas vadisinin təsvirini bir çox əsərlərində vermişdir.

“Həyacanlarımızın qışı” romanı özünün fəlsəfi, psixoloji xüsusiyyətləri ilə Steynbek yaradıcılığının zirvəsi hesab olunmağa layiq bir romandır. Romanda alicənab və vicdanlı bir şəxsin nəfsinə və cəmiyyətə məğlub olaraq dəyişməsi təsvir olunub. İten öz düşüncələrində insanları, hadisələri daima təhlil edir. Ona insanların varlanmaq arzusu absurd gəlir. Lakin, burdakı ziddiyyət, onun olduğu səviyyəni qəbul etməməsidir. Onun nəslə, bir vaxtlar mənsub olduğu şən - şöhrəti itirmişdir və İteni alicənab nəslin nümayəndəsi olaraq, dükanla işləməsi utandırır. Nəslinin şərəfini, şöhrətini yenidən geri qaytarmaq, uşaqlarının arvadının gözündə yüksəlmək istəyir.

Steynbek bir çox əsərlərindəki yaratdığı xarakterlər, cəmiyyətdə tutduqları mövqedən narahat deyillər və cəmiyyətə ayaq uydurmağa çalışırlar. Lakin, İten fərqlidir. Onun üçün, nüfuzunu yenidən qaytarmaq əsasdır. İtenin vicdanlı və dürüst biri olmasını biz əsərin əvvəlində Mister Beyker ilə söhbətindən görə bilərik.

Lightning company may turn off lights. My wife needs clothes my children shoes and fun. I hate my job and am scared I'll lose it. How could you understand that? [3, səh 9].

İşiq idarəsi işıqlarımızı söndürə bilər. Mənim arvadımın paltara, uşaqlarımın ayaqqabıya, əylənməyə ehtiyacı var. Mən öz işimə nifrət edirəm və qorxuram ki, onu itirəcəyəm. Siz bunu necə başa düşəsiniz axı? (ingilis dilində verilən bütün tərcümələr magistranta məxsusdur).

İten öz işinə nifrət edir, ancaq ailəsi uşaqları onların ehtiyacları üçün bu işi itirməkdən qorxur. Amma Beyker kimi mənfəət güdənlər bunu anlaya bilməz. İtenin dəyişməsində, əlbəttə, insanların böyük rolu vardır. Çünki o, əvvəlcə, insanların əvvəl-axır axirətə qovuşacağını, pulun yalnız bu dünya üçün lazım olduğunu düşünür.

Əsərdə özünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biri də, Amerika cəmiyyətində əxlaq və dini normaların təsviridir. Biz bunu Steynbekin bir çox əsərlərində, məsələn, “Cənnətdən Şərqə doğru” əsərində də görə bilərik. Əxlaqsız bir cəmiyyətdə xoşbəxtliyə nail olmağın mümkün olmaması fikri əsərdə əsas ideyanı müəyyən edir. Əxlaqi cəhətdən İten namuslu, vicdanlı bir dükan işçisidir, lakin insanlar dəfələrlə ona varlanmağın mümkün olduğunu xatırladırlar. Və beləliklə o, düşdüyü vəziyyətindən və işindən get - gedə daha da utanır. Biz bunu İtenin arvadı Meri ilə söhbətində görə bilərik.

İthen: Do you blame me for my failure?

Marry: No of course, I don't, but I do blaming you for sitting wallowing in it. You

could climb out of it, if you didn't have your old-fashioned fancy pants ideas. Everybody 's laughing at you [3, səh 24].

İten: Sən məni uğursuzluğuma görə günahlandırırsan?

Meri: Əlbəttə yox, mən səni heç bir şey etmədən oturub qaldığın üçün günahlandırıram. Sənin bu köhnə fikirlərin olmasaydı, sən də bu vəziyyədən çıxıb yüksələ bilərdin. Hər kəs sənə gülür.

Arvadı Merinin sözləri İteni düşündürür, çünki İten də məhz öz-özünü düşdüyü vəziyyət üçün, heç bir şey etmədən köhnə fikirlərin içində dolaşıb qaldığı üçün günahlandırır. Əgər vəziyyətdən çıxmağa çalışmasa, hər kəs ona gülməyə davam edəcək, çünki pulsuz yaxşı insan olmaq heç bir fayda vermir. İnsanların gözündə ucalmaq üçün varlı olmaq əsas şərtidir. Əgər sən varlısansa nüfuzun da, şöhrətin də, insanlar arasında mövqeyində olacaq. Mister Beyker də tez-tez ona "pul pulu gətirir" fikrini söyləməklə, onda hərisliyin baş qaldırmasına nail olur. İten nüfuz qazanmaq üçün hətta, bank soymağa belə hazırdır. İtenin insanların gözündə alicənab biri olması, ona məqsədinə çatmaqda kömək edir.

Zənginliyə, dəbdəbəyə, şöhrətpərəstliyə hərislik insanı elə bir həddə çatdırırsa bilər ki, insan öz vicdanını belə satmağa hazır olur. İten vicdanının səsinə susdurur. Deninin ölümünə, Mourellyonun ölkədən qovulmasına görə günahkardır lakin, vicdanına qulaq belə asmur. Çünki onun ətrafındakı insanlarda belə edərdi. O, sadəcə insanlara, cəmiyyətin qanunlarına uyğun davranır. Dövr üçün diribaş, kələkbaz, xiyaləgər olmaq lazımdır ki, nəşə əldə edə biləsən. Hansı yolla olursa olsun qələbə çalmaq, İteni mənəvi cəhətdən məğlubiyyətə sürükləyir. Mourellyonun onu xilas etmək istəməsi, İtenin cinayətkar olmasının və mənəvi cəhətdən məğlub olmasının qarşısını alır. O, İtenə yaxşı insan olmaq üçün və mənəviyyatını xilas etmək üçün şans verir. Və sonda İtendə bunu başa düşür. Onun qəlbi, ruhu, mənəviyyatı xilas olur.

"Həyacanlarımızın qışı romanı" bütün dövrlər üçün aktuallığını itirməyən bir romandır. Çünki, hər dövrdə İten kimi şöhrətpərəstliyə, dəbdəbəyə var-dövlətə həris olan və uğursuzluğa, məyusluğa uğrayan insanlar var. Bu baxımdan mənim fikrimcə əsəri həm maarifləndirici, həm də realist əsər saymaq olar, çünki əsər insanlara həm Amerika cəmiyyətinin gerçəkliklərini göstərir, həm də insanlara daima doğru yoldan ayrılmamağı məsləhət görür.

"Çarlı ilə səyahət" romanı Con Steynbek tərəfindən bir yazıçı kimi yox, bir səyahətçi kimi əsl Amerikanı axtarır tapmaq və insanlara əsl Amerika həqiqətləri ilə tanış etmək məqsədi ilə yazılmışdır.

For many years, i have travelled in many parts of the world. In America I live in New York or dip into Chicago or San Francisco. But New York is no more America than Paris is France or London is England. Thus I discovered I didn't know my own country. But more than this, I hadn't felt the country for twenty five years. I was writing something, I didn't know about and it seems to me. That in a so called writer this is criminal [4, səh 5].

İllərlə dünyanın müxtəlif yerlərinə səyahət etmişəm. Amerikada isə ya Nyu-Yorkda yaşamışam, ya da San - Fransiskoda vaxtımı keçirmişəm. Amma, Paris Fransa, London İngiltərə olmadığı kimi, Nyu Yorkda Amerika deyil. Mən öyrəndim ki, mən öz ölkəmi tanımırmışam. Bundan başqa, mən öz ölkəmi 25 il ərzində hiss etməmişəm. Mən bilmədiyim bir şey haqqında yazırmışam. Mənə bir yazıçı olaraq elə gəlir ki, bu cinayətdir.

İyirmi beş il ərzində öz ölkəsində baş verənləri hiss etməyən yazıçı özünü bunun üçün günahlandıraraq bildirir ki, o bu illər boyunca yaşamadığı bir şey haqqında yazırmış. Əslində Amerikada xalqın içində yaşamadan nə onları anlamaq, nə də onlara kömək etmək mümkün deyil. Səyahət etdiyi bir çox yerlərdə insanlar bir arzuyla yaşayırlar, nə olursa olsun çıxıb getmək. Əhalinin çıxıb getməsi, bir çox səbəblərlə bağlı ola bilər. Ən əsası, onlar çətinlikdən, əziyyətdən qurtulmaq ümidi ilə yaşayırdılar. Mühəribənin olduğu bir ölkədə, əlbəttə, əhali xoşbəxt və fəravan ola bilməzdi. Bu dəhşət neçə illər idi ki, davam edirdi. Əziyyət çəkən isə dinc əhali idi.

Steynbek, bu əsərində də, miqrantların obrazlarını verməklə Amerika həyat tərzinin gerçəkliyini əks etdirmişdir. Bu işdə onun köməkçisi Çarli adlı köpəkdir. Əsərdə, daha çox yazıçı Çarli ilə söhbət edərək, onunla öz ölkəsi və insanları haqqında düşüncələrini bölür. Amerikanın bir çox şəhərlərinin və onların əhalisinin təsvirini verməklə Con Steynbek oxucular və özü üçün həqiqi Amerikayı kəşf etmişdir. Təəssüf ki, insanlar şəhər həyatını üstün tutaraq özləri üçün çətinliklər yaradırlar. Şəhər həyatı onlara sevinc yox, zülm gətirir.

Steynbek üçün Amerika yaşadığı, lakin ona yad olan bir xarici ölkə kimi olmuşdur. “Çarli ilə səyahət” romanı ona ölkəsini tanımağa kömək etmişdir. Ümumiyyətlə, Amerikayı tanımayan bir oxucu üçün, “Çarli ilə səyahət” romanı Amerikayı öyrənmək və tanış olmaq üçün bələdçi ola bilər. Əsərdə Amerikanın bir çox şəhərlərinin təsviri verilmişdir. Eyni zamanda insanların, yəni Amerika xalqının adətləri, ənənələri haqqında da məlumat almaq mümkündür.

Steynbekin əsərlərində, qoyulan mövzulardan ən əsası vətənpərvərlik mövzudur. Biz bunu, “Çarli ilə səyahət” romanında görə bilərik. Vətənin xalqını sevməyən bir insan, Amerikanın təsvirini belə gözəl verə bilməz, eyni zamanda, xalqının dərini anlamağa çalışmazdı. Yalnız bunu vətənpərvər bir insan və bir yazıçı edə bilərdi. Steynbekin “Çarli ilə səyahət” romanı illərlə qazandığı təcrübənin, Amerikayı yenidən səyahət edərkən yaşadığı təcrübələrlə ümumiləşməsidir. Amerika, hər kəsdən öncə, miqrantların, fəhlələrin, səfillərin, əziyyət çəkən xalqın, daha sonra isə varlı fermerlərin, bankirlərin, tacirlərin vətənidir. Bir yazıçının ilk növbədə borcu, insanlara gerçəkləri necə olursa olsun çatdırmaq və onları arzularından əl çəkməməyə, hüquqlarını tanımağa, cəmiyyətin qanunları ilə mübarizə aparmağa, dövlətləri üçün faydalı işlər görməyə kömək etməkdir. Con Steynbek də bütün həyatı boyu buna çalışmışdır və buna görə də xalq tərəfindən sevilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Morsberger.R.E. "Steinbeck and his censorship". (California State University, 2003, səh 32)
2. Richard.A. John Steinbeck. "A dictionary of his fiction characters". (Cambridge university, 2002, səh 28)
3. Steinbeck.J. "The winter of our discontent". (penguin books, 1962, səh 386)
4. Steinbeck.J. "Travels with Charley" in the search of Amerika. (New York, 1962, səh 110)

Abstract

LITERARY CHARACTERISTICS OF JOHN STEINBECK'S WORKS

Elyana GASIMOVA

Graduate student of AU

Key words: John Steinbeck's fiction, different characters in John Steinbeck's fiction, human factor in John Steinbeck's fiction, American society, rules of society, American nation

This article deals with general investigation of John Steinbeck's activities and main issues that he wanted to explain to his readers. According to John Steinbeck, the writer is not only the writer but also the member of society that he belongs. Being aware of his or her nation's expectations, wishes, problems must be his or her own duty. John Steinbeck thought that society played an important role in his heroes' psychology. He showed that his heroes had to struggle against their temptation and society.

Резюме

ЛИТЕРАТУРНО ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА ТВОРЧЕСТВА ДЖОНА СТЕЙНБЕКА

Эльяна ГАСИМОВА

магистрант Университета "Азербайджан"

Ключевые слова: Творчество Джона Стейнбека, характеры в трудах Джона Стейнбека, фактор человека в творчестве Джона Стейнбека, Американское общество, Законы общества, Американский народ.

Данная статья посвящена исследованию общего творчества Джона Стейнбека, а также главным вопросам, которые он хотел передать читателям. По словам Джона Стейнбека писатель кроме писателя является членом общества. Главная его задача и должность понять желания, надежду и проблемы людей. Джон Стейнбек считает, что в психологии людей есть главная роль общества, к которому он принадлежит. Он показывает, что герои в его произведениях в первую очередь должны бороться против обществ.

İQTİSADI ARTIM VƏ İNKİŞAF

Aynur NƏZƏROVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: f.r.e.n.dos. Abbasov Teymur Məmmədli oğlu

Açar sözlər: İqtisadi artım, ümumi milli məhsul, xalis milli məhsul

İqtisadi artım bir iqtisadi anlayış kimi çox geniş mənaya və zəruri mahiyyətə malikdir. İqtisadi artımın mahiyyətini dərinlən başa düşmək üçün ilk növbədə, ona iqtisadi tərif vermək lazımdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi artım dedikdə, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verən kəmiyyətə çox və keyfiyyətə yaxşı əmtəələrin və xidmətlərin istehsalı başa düşülür. İqtisadi artımın öyrənilməsi zamanı, hər şeydən öncə, adamı bir şey düşündürür. Beləliklə mövcud istehsal imkanlarını yüksəltməklə və mövcud imkanlardan daha da səmərəli istifadə etməklə bu tələbatları ödəyə bilərik. İqtisadi artım qısa dövr üçün istehsalın artma və azalma sürətini deyil, uzun dövr üçün iqtisadi inkişafın artma və azalma dinamikasını nəzərə alaraq artımın hansı formada olmasını özündə əks etdirir.

1. Mahiyyətə iqtisadi artım müəyyən müddət ərzində istehsal edilmiş ümumi milli məhsulun (ÜMM) və xalis milli məhsulun (XMM) faizlə artımını göstərdiyi bəlli olur. Yəni bu artım əhalinin güzəranının əsas göstəricisidir. Ümumiyyətlə hər bir insan iqtisadi artımı dəstəkləyir. Bəzi iqtisadçılar və siyasətçilər iqtisadi artımın mənbəyinin kapital olduğunu hesab edirlər. Bir qismi isə elmi texniki nailiyyətləri əsas götürürlər. Digərləri isə iqtisadi artımı işçi qüvvəsinin təhsil səviyyəsinin yüksəldiləndə görür. İqtisadçılar bu nailiyyətlərin səbəblərini lap qədimdən öyrənməyə başlamışlar. İqtisadi artım mahiyyətə kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini özündə əks etdirdiyindən ortaya belə bir sualın çıxmasına səbəb olur. Beləliklə, əgər maddi və mənəvi nemətlər istehsalı artırsa və onun tələbi ödənmirsə, demək yeni tələbatlar meydana çıxır. Belə bir vəziyyətdə iqtisadi artım yeni keyfiyyət halına düşür. Bu da yeni təkliflərin yaranmasına səbəb olur. Bu vəziyyət isə məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı tarazlığın qorunmasına və ya pozulmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyətin yaranması məhz iqtisadi artımdan asılıdır. [E.Hüseynov. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi. Azərbaycanın vergi jurnalı, Bakı 2012, Səh 169-180.]

Ümumiyyətlə kəmiyyət dəyişiklikləri hər bir dövr üçün iqtisadi artımın dinamikasını xarakterizə edir. Lakin istehsalın nəticəsində iqtisadi dəyişikliklər yoxdursa, demək iqtisadi artımdan danışmağa dəyməz. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətdə tələbatə daxil olmayan qədər məhsul istehsal etmək o deməkdir ki, iqtisadi artım var. Xeyr, yalnız belə bir vəziyyət müharibə gedən bir ölkə üçün xarakterikdir. Belə bir vəziyyət bir sıra sosialist quruluşlu ölkələrdə də mövcud olmuş, lakin özünü doğrultmamışdır.

Yəni belə bir halda, təkrar istehsalın dinamikasında dəyişikliklərlə yanaşı onun key-

fiyyətində də irəliləyişlər müşahidə olunmazsa onda heç bir iqtisadi artımdan danışmağa dəyməz.

Ümumiyyətlə təsərrüfat formalarından yalnız bazar iqtisadiyyatı mövcud olan ölkələrdə yüksək iqtisadi artımdan danışmağa dəyər, çünki şəxsi maraq olan yerdə, şəxsi mənafe olan yerdə artımdan danışmaq yerinə düşər.

Eyni zamanda iqtisadi artımın məqsədi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təkcə cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan tələbatlarını ödəməklə kifayətlənməyib eyni zamanda onların zövqlərini də oxşamalıdır. Yəni iqtisadi artım adamların həyat səviyyəsini keyfiyyətcə yaxşılaşdırmalıdır. Misal üçün bir vaxtlar hamımızın istifadə etdiyimiz ağ-qara və rəngli televizorlar indi istifadəyə yaramır. Bunları uzaq məsafədən idarə olunan rəngli televizorlar əvəz edib.

Əhali daim artır, tələbat artır və resurslar məhduddur. Bu üç qeyri mütənasib amillərin mərkəzində iqtisadi artımın olduğu ortaya çıxır.

İqtisadi artımın öyrənilməsi prosesində iqtisadiyyatın qeyri sabit vəziyyəti, əhəlinin həyat səviyyəsini aşağı olması, inflyasiyanın, işsizliyin artması mərkəzi məsələni təşkil edir.

İqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisadi prosesləri müşahidə etməklə onların həll olunması imkanlarının tapılmasına kömək edir. İqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisadi fikir tarixində ilk dəfə fransız iqtisadçısı J.B. Seyin və alman iqtisadçısı İ.V. Fon Tyuksilin əsərlərində müşahidə olunsada, o, bir iqtisadi cərəyan kimi kapitalizmin əsl inkişaf mərhələsində diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Məhz bu baxımdan amerika iqtisadçısı C.B. Klarkın, ingilis iqtisadçısı U. Cevonsun xidmətləri əvəz edilməzdir. Bu iqtisadçılar bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək ehtiyatlarına, təbii resurslara və kapitalla arxalanaraq iqtisadi artımda irəliləyişləri əsaslandırmışlar. [Grossman, G. and Krueger, A., "Economic environment and the economic growth", Quarterly Journal of Economics, 1995 y., page 110, 353-377.]

Ümumiyyətlə bu iqtisadçılar əmtəə istehsalı və göstərilən xidmətlər üçün zəruri amilləri göstərirdilər. Lakin Massaçuset Texnologiya İnstitutunun professoru, Nobel mükafatı laureatı R. Solou ilk dəfə 1957-ci ildə göstərdi ki, iqtisadi artım üçün əsas şərt və ya amil kapital deyil, texniki tərəqqidir. Bunu məhz Amerikada 1902-1957-ci illərdə Statistika İdarəsi tərəfindən aparılan araşdırmalardan sonra əldə olunan nəticələr bir daha sübut edir. Yəni istehsal texnologiyası dəyişdirilsə bu, istehsal prosesinin çox güman ki, təkmilləşməsi deməkdir. Bu başqa bir tərəfdən istehsalın təşkili və idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün zəmin yaradır. Son nəticə etibarilə istehsalda struktur dəyişiklikləri baş verir.

Hər bir hadisə və prosesin baş verməsi üçün bir qrup amillər zəruridir. Məhz bu cəhətdən R.Makkonel və L.Bryu da iqtisadi artımın baş verməsi üçün bir qrup amillərin olduğunu söyləmişlər. Onlar iqtisadi artımın baş verməsi üçün 6 amili əsas hesab edirlər. Bu amillərin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti olmasına baxmayaraq onları ümumi şəkildə birləşdirən bir cəhət vardır ki, bu da onların bir qisminin tələb və təklif amilləri formasında birləşməsindən ibarətdir. Bu amillərdən təklif amilləri iqtisadi artımın fiziki həcmi, yəni vəziyyətini əks etdirir. Tələb amilləri isə keyfiyyət cəhətdən əks etdirəcək. Yəni bir sözlə

mövcud iqtisadi imkanlardan məhsuldar şəkildə istifadə etmək üçün ehtiyatların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması ilə yanaşı onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. İqtisadi artımın tələb amilləri olan keyfiyyət amillərinin dəyişməsi onun növbəti illər üzrə səviyyəsinə təsir etmiş olacaq. Ümumiyyətlə iqtisadi artımın olub-olmamasından asılı olmayaraq iqtisadiyyatda sabit qiymətlərlə tam məşğulluğa nail olmaq olarmı? Başqa sözlə, yaxud inflyasiyanın və tənəzzülün qarşısını almaq olarmı? Məhz bu suallar iqtisadi artımın amillərinin araşdırılmasını zəruri edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu amillərdən dördü təklif amilləri, ikisi tələb amilləri hesab edilir.

Təklif amilləri təbii resursların kəmiyyət və keyfiyyəti, əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyəti, kapitalın həcmi, texnologiyadır.

Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi səviyyələrindəki fərq bu amillər qrupunun necə və hansı formada tətbiq edilməsindən asılıdır və bu tələb və təklif amilləri birgə fəaliyyət göstərir. Bu amillər iqtisadi inkişafın gedişində qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir edirlər. Məsələn əgər işsizlik inflyasiyanın qoyuluşunu ləngidirsə, demək bu səviyyədə olan investisiya yeni iş yerlərinin açılması imkanını məhdudlaşdıracaqdır. İndi isə iqtisadi artımın ayrı-ayrı amillərinin mahiyyəti üzərində dayanacaq: İşçi qüvvəsi və ya əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyəti təklif amillərindən biri sayılır. [Современные тенденции и проблемы экономического развития: В. Б. Сироткин, Высшая школа, Москва 2009, 384 с.]

Bir çox iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti, təhsili- bunlar iqtisadi artımın əsas elementləridir. Praktiki olaraq istehsalın digər elementləri, kapital ehtiyatları və ya texnologiya başqa dövlətlərdən alınə bilər. Misal üçün xaricdən istənilən texnologiyahərbi təyyarələr, kompüterlər, avadanlıqlar və s. ala bilər, lakin əmək ehtiyatları ilə istehsal prosesini təmin etmək dövlətin öz yerli ehtiyatlarının payına düşür. Yəni burada bəzi hallar istisnaqlı təşkil edir. Misal üçün hər hansı texnika və ya texnologiyanın öyrənilməsi üçün kənardan mütəxəsislərin cəlb olunması buna parlaq misaldır. Məhsul istehsalını ya böyük həcmdə resurslardan istifadə etməklə, ya da onlardan daha səmərəli istifadə etmək yolu ilə artırmaq olar. Yəni burada əmək sərfini artırmaqla vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul əldə etmək olar. Məhz bu baxımdan əmək sərfi dedikdə məhsul istehsalında məşğul olanların sayı və işlənmiş saatların orta miqdarı nəzərdə tutulur. İş qüvvəsi isə əmək sərfinin əsas göstəricisi olmaqla, iqtisadi artımın əsas elementi sayılır. Əgər onun məhsuldarlığı aşağı düşərsə onda iqtisadi artım ləngiyəcək. Bu istər bazar sistemli ölkələr, istərsədə planlı təsərrüfat hökm sürən ölkələr üçün eyni nəticə verəcək. Lakin bu vəziyyətdən müxtəlif yollarla qurtarmaq olar. Bazar sistemli ölkələrdə şəxsi maraq olduğu üçün, xüsusi mülkiyyət hökm sürdüyü üçün çıxış yolu asanlıqla tapılır. Yəni onun əsas səbəbi ağırlığın əsas mərkəzinin sahibkarlar üzərində olduğunu göstərir. Bu amil bir növ iqtisadiyyatın öz vəzifələrini həyata keçirməsi üçün başlanğıc rolunu oynayır. Təbii resursların istehsalə cəlb olunmazdan qabaq həmin ehtiyatların potensialı müəyyən edilir və aydınlaşdırılır ki, bu ehtiyatlar iqtisadiyyatı hansı səviyyədə təmin edə bilər. Ümumiyyətlə təbii resurslar dedikdə, torpağın xammal resurslarını; yerin təkindən hasil edilən təbii resursları, sudan çıxan resursları ayırd etmək

lazımdır. Bu resurslardan kənd təsərrüfatında istifadə etməklə onu inkişaf etdirib gələcək üçün sənayenin perspektivli inkişafını təmin etmiş oluruq.

Ümumiyyətlə torpaq kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitəsi rolunu oynayır. Aydındır ki, yararlı torpaq sahələrinin olması kənd təsərrüfat məhsullarının artırılması və bu da ölkədə ərzaq bolluğu deməkdir. Belə bir fikri sənayecə zəif inkişaf etmiş ölkələrdə torpağın keyfiyyətə yaxşılaşdırılması hesabına həyata keçirmək olar. Yəni torpaq sahəsinin böyüklüyünün və kiçikliyinə əhəmiyyəti bir o qədər böyük deyildir. Lakin istehsal üçün torpaq öz əhəmiyyətini daim saxlayır. Yararsız, şoran, bataqlıqlaşmış torpaq sahələrində əlavə vəsait qoymaqla yararlı vəziyyətə gətirilib əsas istehsal vasitəsinə çevirmək olar.

Afrika və Asiyanın kasıb ölkələri zəif təbii ehtiyatlara malik olmalarına baxmayaraq əhalinin çox böyük yığılı və ya məskunluğu ilə səciyyələnir. Və bu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi torpaq sahələrinin çoxunu şumlanmış ərəzilər təşkil edir. Və işçi qüvvəsinin çox hissəsi öz həyatını kənd təsərrüfatı ilə bağlayıb. Tükənən ehtiyatlara neft, qaz, daş kömür və s., bərpa olunanlara isə meşə, balıqçılıq və s. aid edilir.

İstər-istəməz biz həm tükənən, həm də bərpa olunan ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməliyik.

ƏDƏBİYYAT:

1. E.Hüseynov. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi. Azərbaycanın vergi jurnalı, Bakı 2012.
2. Grossman, G. and Krueger, A., "Economic environment and the economic growth", Quarterly Journal of Economics, 1995 y
3. Современные тенденции и проблемы экономического развития: В. Б. Сироткин, Высшая школа, Москва 2009 .

Abstract

ECONOMIC GROWTH AND DEVELOPMENT

Aynur NAZAROVA

Graduate student of Azerbaijan University

Key words: economic growth, Gross National Product, Net National Product

Economic growth has a very wide meaning and is the essential nature of an economic concept. To understand deeply the nature of economic growth, you have to give its economic definition in first place. All in all, when speaking about economic growth, we mean the production of goods and services in high quantity and quality that improve quality of life.

Резюме
ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И РАЗВИТИЕ

Айнур НАЗАРОВА

Магистрант Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: экономический рост, валовой национальный продукт, чистый национальный продукт

Экономический рост является экономической концепцией, которая имеет большое значение. Экономический рост имеет очень широкий смысл и сущность экономической концепции. Для того чтобы понять природу экономического роста, вы должны в первую очередь понять экономическое определение. В целом, экономический рост понимается как производство товаров и услуг с высоким количеством и качеством, которые улучшают качество проживания.

“İPƏK YOLU” JURNALINA MƏQALƏLƏRİN TƏQDİM OLUNMA QAYDALARI

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

Azərbaycan Universitetinin (AU) məqalələr toplusu “İpək yolu” jurnalında elmin bütün sahələri üzrə məqalələr dərc olunur. Beynəlxalq, elmi, ictimai-siyasi və çoxprofilli “İpək yolu” jurnalı rübdə bir dəfə nəşr edilir. Müxtəlif ölkələrin alimləri redaksiya heyətinin üzvüdür.

“İpək yolu” jurnalına Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul olunur:

I. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı və əlaqə nömrələri göstərilməlidir.

II. Məqalənin həcmi 20 səhifəyə qədər, Word proqramında, 1.5 aralıq, Times New Roman şrifti ilə, 14 pt. hündürlüyündə olmalıdır. Məqalənin əvvəlində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, sonunda isə işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

III. Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır, xülasələrə də tərcümə olunaraq əlavə edilməlidir.

IV. Məqalə jurnalın elektron ünvanına göndərilməli və ya CD-də redaksiyaya təqdim edilməlidir.

V. Azərbaycan və türk dillərində yazılan məqalələrin ingilis və rus, ingilis dilində yazılan məqalələrin Azərbaycan və rus, rus dilində yazılan məqalələrin isə Azərbaycan və ingilis dillərində xülasələri də yazı ilə birlikdə göndərilməlidir. Xülasələr minimum 500 simvol olmalıdır. Xülasədə məqalənin qısa məzmunu, məqsədi və nəticə yer almalıdır. Bundan başqa xülasələrdə müəllif(lər)in adı, titulları və məqalənin adı da göstərilməlidir.

VI. İstifadə olunan ədəbiyyat məqalənin sonunda yer almalı və iqtibaslar məqalənin içərisində [1, səh-342], [2, səh-78] və s. şəkildə göstərilməlidir.

- İstifadə olunan ədəbiyyat iqtibas olunan ədəbiyyatların mətnə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir.

- İnternetdən (saytlardan) istifadə olunmuşdursa ədəbiyyat siyahısının sonunda, link tam şəkildə, götürüldüyü tarixlə birgə yer almalıdır.

Nümunə:

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı// “İqtisadiyyat” qəzeti. 29 aprel - 5 may 2009-cu il.

2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV cild., Bakı: “Elm”, 2000, 456 s.

3. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları, Bakı: “Yazıçı”, 1984, 167 s.

4. <http://palm.newsru.com/finance/11mar2009/default.html> - 11 mart 2009, 19:00.

5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_ilişkileri - 9 iyun 2009, 21:35.

VII. Jurnalə göndəriləcək məqalələr başqa yerdə yayımlanmamış və ya yayım üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

VIII. Məqalənin yayımlanmasına müvafiq (o cümlədən anonim) rəylər alındıqdan sonra jurnalın redaksiya heyəti qərar verir.

IX. Məqalənin hər səhifəsi 4 azn məbləğində qiymətləndirilir.

Qeyd: Azərbaycan Universitetinin magistrləri tamamilə pulsuz, müəllimləri, dissertant və doktorantları isə 50% güzəştə (yəni səhifəsi 2 azn olmaqla) məqalələrini təqdim edə bilərlər.

Məqalələrin göndəriləcəyi ünvan:

Azərbaycan Universiteti

Yasamal rayonu, General Akim Abbasov pr-84,

(Keçmiş Kiyev pr) Bakı, Azərbaycan

Tel: (+99412) 434 76 89-94, daxili 102

Faks : (+99412) 430 49 29

E-mail: venera.sharifzade@au.edu.az

RULES OF SUBMISSION OF ARTICLES TO İPEK YOLU PUBLICATION

DEAR AUTHORS,

Articles from all fields of science can be submitted to İpek Yolu publication of AU. Being an international, scientific, public-politic publication, İpek Yolu is published once in a term. Editorial board includes scientists for different countries.

Articles in Azerbaijani, Russian and English can be submitted to İpek Yolu according to the following rules:

1. Name, surname, employer and office address and email address of the author will be indicated.
2. The article will be submitted up to 20 pages in Word program, with 1.5 intervals, Times New Roman, 14 pt. The importance of the article will be indicated in the beginning with the novelty, use and economic benefits noted at the end.

3. Key word (3-5 words) will be written in bold after the name of the article and their translations will be added to the abstracts.

4. The article will be sent to the email address of the publication or be presented in CD. The review of the article will be included.

5. Resumes for the article in Azerbaijani will be in Russian and English; for articles in Russian will be in Azerbaijani and English; and for articles in English will be in Azerbaijani and Russian respectively. The abstracts will be 500 symbols at least. The abstract will include the short summary, purpose and results of the article, as well as the name(s), title of the author and the name of the article.

6. The used literature will be indicated at the end of the article with quoted indicated in the article as (1, p 342), (2, p 78).

- The literature will be numbered according to the order of the quoted literature.
- The data taken from websites will be added to the end of the list with the whole link and the date of the use indicated. Example:

Literature:

1. State Program (years of 2009-2013) on economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan/"Economy" newspaper, April 29-May 5 2009
2. Azerbaijan history in 7 volumes, IV volume, Baku: "Science", 200, 456 pages.
3. Hebibov I. Options of romantic literature. Baku. "Yazichi", 1984, 167 pages.
4. Linki ozun at
5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_iliskiləri - 9 iyun 2009, 21:35.
7. The articles published in or submitted to other publications are not accepted.
8. The editorial staff of the publication decide on the article after obtaining reviews (including anonym reviews).

Note: Graduate students of AU can submit their articles for free, while AY faculty members and Ph. D. students will have 50% discount (2 AZN per page).

Articles will be send to:

Azerbaijan University
Yasamal district, General Akim Abbasov av., 84
Baku, Azerbaijan
Phone: (+99412) 4347689-94 ext. 102
Fax: (+99412) 4304929
Email: venera.sharifzade@au.edu.az

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı”na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in “The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic”, confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində doktoraterlərin genel sonuclarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesine dahil edilmişdir.